

Ўзбекистон Республикаси
олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Низомий номидаги
Тошкент Давлат педагогика университети

Р.Расулов

Ўзбек тили феълларининг
маъно тузилиши

2-нашри

ТОШКЕНТ + 2008

Монографияда узбек тилидаги ҳолат феълларининг маъно гузилиши - маъно таркиби хақида фикр юритилади. Феъл маъноси тахлил қилиниши натижасида унинг таркибий қисмлари, мантикий булаклари (семалари) аниқланади ва шу асосда феъл маъноси изоҳланади. Иш тилшунослар, олий ўқув юртларининг талабалари – бакалавр ва магистрантлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор
Х.Ғ.Неъматов

Такризчи: ЎзР ФА академиги, филология фанлари
доктори, профессор А.Ҳожиев

Монография Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашининг
2005 йил 29 сентябрдаги 2-сонли қарорига кўра нашрга тавсия
этилган.

© Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети

Отамиз Расулхужа Насриддин углининг,
Онамиз Матлубахон Қорабой кизининг
хотираларига бағишлайман.

КИРИШ

Тилнинг имконият сифатида нутқда рўёбга чиқиши, нутқ оркали воқе бўлиши - тил ва нутқ диалектик муносабати сузда — тил ва нутқ бирлигида амалга ошади. Демак, тил нутқ оркали, нутқ эса тил бойлиги (материали) оркали намоён бўлади. Тил бойлиги, асосан, сўз (лексема)лар булиб, улар шакл ва мазмун томонига - товуш ва маъно таркибига эгадир. Сўз узининг ана шу энг муҳим икки томони билан ижтимоий-амалий, илмий кийматга эга бўлади.

Сўзнинг семантик тузилиши (структураси) бевосита маъно (семема) билан боғланади. Чунки семантик қурилишга эга бўлмаган маъно йўқ. Ҳар бир маъно семантик тузилишига, таркибига кура «баҳоланади». У муайян сўзнинг мазмун томонини ҳосил қилиб, ўз товуш асоси - ифода томони билан биргаликда, бир бутун ҳолда тил ва нутқда муайян вазифа бажаради. Аниқроғи, маъно рухий моҳият — онг ҳодисаси сифатида узининг ташки (экстралингвистик) асосига эга. Ҳар бир мустақил маъноли сўз асосини ҳосил қилувчи объектив борлик предмет, нарса - ҳодисалари узининг табиий тузилишига, қурилиш аъзоларига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири тилдаги (лисоний) номида - тил бирлиги (сўзда, суз маъносида акс этади.

Сўзнинг маъноси, маъно таркиби муайян мантиқий бўлақлардан, таркибий қисмлар (семалардан) ташкил топади. Бу мантиқий, таркибий қисмлар сўз маъносини шакллантириб, ҳар бир маънонинг алоҳида тил «бирлиги» сифатида мавжудлигини таъминлайди. Сўз маъносининг таркибий қисмлари нутқда муайян хабар (дарак) ташийди. Демак, суз маъносининг кичик мантиқий, таркибий қисмлари ўзаро барқарор бутунлик (система) муносабатида булиб, маънонинг нутқий «ифодаси» сифатида хизмат қилади.

Сўзнинг маъно таркибини (тузилишини) урганиш, таҳлил қилиш суз маъносининг мантиқий булақларини аниқлаш, таркибий қисмларининг хилларини белгилаш, ҳар бир семанинг маъно (семема) таркибидаги урни, аҳамиятини ёритиш, бошқа семаларга бўлган муносабатини очиш - маънолар орасидаги мантиқий алоқани топиш (семантик синтагмани ҳосил қилиш) - шунга кура сузларнинг ўзаро парадигматик ва синтагматик муносабатларга киришиш, сўзлар

каторини тузиш, парадигматик муносабатдаги сўзларни бир-биридан фарқлаб турувчи семаларни аниклаш, топиш имконини беради. Бунинг натижалари эса семасиология, лексикография, лексикология, умуман, тилшуносар учун катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Шунга кўра узбек тилидаги феълларнинг, жумладан, ҳолат феълларининг маъно тузилишини, таркибини алоҳида урганиш гоят муҳимдир.

Ҳолат феълларининг маъно таркибини белгилашда, асосан, лингвистик - семантик назарияга - унинг дифференциал - семантик таҳлил қилиш усулига суяндиқ. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу сўз маъносини таркибий қисмларга ажратиб урганиш усули (компонент таҳлил усули) маънонинг таркибини, тузилишини аниқлашда энг асосий ва қулай усуллардан биридир

Дифференциал - семантик усул ёрдамида ҳолат феълларининг маъно таркибини таҳлил қилишда муштарак (архисема), бирлаштирувчи (интеграл) сема ва фарқловчи {дифференциал} сема тушунчаларидан фойдаландиқ. Бу семалар маънонинг (семеманинг) таркибини урганишда семантик улчов вазифасини бажаради. Бинобарин, ҳолат маъносига эга сўзларни аниклаш ва изохлаш учун айна сўзларнинг маъно таркибидаги семаларни моҳиятига кура: муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларга булдиқ. Улар асосида ҳолат маъноли феълларни изохладиқ. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар моҳият эътиборига кура узига хосдир. Улар узига оид сўз маъноларини тилда ҳам, нутқда ҳам изохлайди, «баҳолайди».

Шуни таъкидлаш лозимки, сўзнинг маъно таркибидаги муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маъно (семема)нинг оддий миқдорий йиғиндиси эмас, балки сўз маъносининг таркибида узига хос система ва структурани ташкил қилиб, тилнинг (нутқнинг) алоқа - аралашув вазифасини бажариши учун хизмат қилади. Муштарак сема асосида узбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил булади. Аниқроғи, айна феъллар маъносининг муштарак семаси «ҳолат» бўлиб, у бундай феълларни бир катта доирага киритади. Яъни муштарак сема сўз маъносининг моҳиятини ифодалайди.

Бир мантикий синфга кирувчи предметларда ҳар бирининг умумий ва алоҳида белгилари булганидек, маъноси «ҳолат» муштарак семали феълларда ҳам фарқловчи семалар мавжуд. Чунки феъллар фарқловчи семалари билан аниқ мантикий ифодага, умумийликдан нисбий ажралишга эгадир.

«Ҳолат» муштарак семали феъллар фарқловчи семадан бошқа семага ҳам эга булади. Бу сема «ҳолат» муштарак семали феълларнинг маълум гуруҳлари учун умумий. Бундай семалар муштарак сема билан фарқловчи семалар уртасида туради, муайян

хабар ташийдиган - бирлаштирувчи сема саналади. Бирлаштирувчи семалар ҳам нисбий мустакил булиб, фарқловчи семаларга нисбатан ҳам жихатдан кенг, яъни бирор лексик - семантик гуруҳ (ЛСГ)га кирувчи сўз маъноларига хос умумий хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо бирлаштирувчи сема муштарак семага нисбатан ҳам жихатдан тор, чунки у фақат муайян кичик доирага хос сўз маъноларининг таркибий қисмлари билан боғланади. Муштарак сема эса сўз маъносининг ҳам жихатдан энг кенг, мазмунан бой мантикий бўлаги, чегарасидир. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг ҳар бир ички ЛСГи ўзига хос бирлаштирувчи семаларга эга бўлади.

Барқарор бутунлик (система) таркибидаги бирликларнинг узаро қарам - қарши жуфтларга ажралиш қонунияти (дихотомия принципи)га кўра сўз маънолари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема уз ичида муштарак ва бирлаштирувчи семаларга ажралади. Бирлаштирувчи сема билан муштарак сема фарқловчи семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам даставвал муштарак сема таркибида булиб, таҳлил нағижасида ажратилади. Бири иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда, ҳолат феъллар маъноси муштарак семасининг умумийлиги кенг булиб, узбек тили доирасида ҳолат феълларига хос муҳим сема саналади. Бирлаштирувчи семанинг фарқловчи семага нисбатан умумийлиги муштарак сема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам муштарак семага ухшаш, аммо ҳамма вақт ундан сунг аниқланадиган, муштарак семанинг таъсир доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор ЛСГни ташкил қилувчи кичик барқарор бутунликларни белгилайди.

Фарқловчи семалар узбек тилидаги ҳолат феълларининг мустакиллигини курсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда сўз маъносининг ўзига хосликлари, хиссий-таъсирчан бўёғи, нутқий хосланиши акс этади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидалиқдан, уларнинг мантикий ички боғланишидан юзага келади ва вазиятга қараб хусусийлик орқали намоён бўлади, яшайди. Яъни ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги-хусусиятлар эса хусусийлик сифатида воқеалашади. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг фарқловчи семаси ҳолат феълларининг мустакиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ва нутқ бирлиги сифатида изоҳланишига хизмат қилувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, сўз маъноларининг таркибий қисмлари (семантик компонентлари, семалари)ни миқдор жихатдан чегаралаш нисбийдир. Асосан, диккат - эътибор сўз маъносининг энг муҳим семаларига; маънони тил «бирлиги»

сифатида шакллантирувчи, нутқ фаолиятида фаоллигини таъминловчи семаларга, яъни фарқловчи семаларга қаратилади. Сўз маъноларининг семалар таркибида эса фарқловчи семалар одатда, биттадан ртик бўлади. Бундай ҳолларда текшириш манбаининг табиатидан, талабидан, мақсадидан келиб чикиб, фарқловчи семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси имконият сифатида сакланади. Демак, ҳолат феълларининг маъно таркибидаги муҳим, зарурий фарқловчи семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг муштарак семаси «ҳолат» бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларда равшанлашиб, аниқ изоҳга эга бўлади. Бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маънонинг аниқлик киритувчи мантикий булаклари, таркибий қисмлари сифатида муштарак сема билан диалектик боғлиқликни ташкил қилади, семантик системани шакллантиради.

Муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларнинг ифода воситалари асосида тузилган синтактик бирлик (конструкция)лар ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш натижасида бу семантик майдоннинг қуйидаги лексик-семантик гуруҳлардан ташкил топиши аниқланди:

1. Давомли ҳолат феъллари.
2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари.
3. Ижро ҳолати феъллари.
4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.
5. Малака ҳолати феъллари.
6. Образли ҳолат феъллари.
7. Биологик ҳолат феъллари.
8. Физиологик ҳолат феъллари.
9. Психик ҳолат феъллари.

Бу лексик - семантик гуруҳларда «ҳолат» муштарак сема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби маъно бўлаклари эса бирлаштирувчи сема бўлади.

ДАВОМЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари сирасида давомли ҳолат ифодаловчи феъллар нисбатан кўп. Бундай феъллар чегараланмаган, вақт жиҳатдан тугалланиши ноаниқ булган давомий ҳолатни ифодалайди. Бунда давомийлик турли сабаблар асосида изоҳланади. Ҳолат феълларида ҳолатнинг давомли бўлиши, давомийлиги мантикий - фалсафий асосга эга. Чунки муайян ҳолатдаги нарса - предмет ўз ҳолатининг давомийлиги билан ҳам ажралиб туради. Давомийлик белгиси предмет ҳолатининг муҳим томонларидан бири сифатида изоҳланиши ва у вазиятга караб, фаол бўлиши ёки юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида баҳоланиши мумкин. Бу ҳолда ҳам давомийлик предмет ҳолати билан бевосита боғлиқ, унинг муҳим томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади. У ҳолат орқали юзага чиқади. Предмет, унинг ҳолати ва ҳолатнинг муайян ўринда содир бўлиши, айтиш жараён вақт жиҳатдан ҳам белгиланиши зарурий ва табиийдир. Чунки ҳар бир нарса - ҳодиса, ҳаракат, ҳолат урин ва вақт жиҳатдан белгиланиши мумкин. Демак, мавжуд ҳолатнинг тилда - феъл маъносига ифодаланиши ва бу ҳолат давомийлик хусусиятига эга бўлиши билан фарқланиши, давомийлик вақт билан ўлчаниб, нисбийлиги билан изоҳланиши муҳимдир. Бунда нисбийлик ҳолат давомийлигининг вақт жиҳатдан узок ёки қисқа бўлиши билан аниқланади. Айтиш мумкинки, ҳолат, мавжуд жараён сифатида, давомийлик белгисига кура конкретлашади. Шундай қилиб, «ҳолат» муштарак семали ва «давомийлик» бирлаштирувчи семали феълларнинг фарқловчи семаларини аниқлаш, изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Давомли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси турли мантикий ифодаларга эга. Булар:

а) «жойлашмоқ»: турмоқ, утирмоқ, ётмоқ, қолмоқ. Бу ҳолат феъллари қайд этилган мантикий ифодасига кўра кичик семантик гуруҳни ташкил қилиб, улар ушбу семаси асосида умумийликдан нисбий ажралади.

«Жойлашмоқ» ифодали маънога эга феъллар муайян ҳолатдаги инсон, ҳайвон ва предметнинг муайян ўринда (сатҳда) жойлашишига, сатҳ билан чегараланмаган давомий алоқага киришишига, шаклига кура ўзаро фарқланади. Демак, бундай давомий ҳолат феъллари шахс ва турли нарса-предметларнинг муайян сатҳда муайян ҳолатда бўлишини ифодалайди. Аниқроғи, бундай ҳолларда «жойлашмоқ» мантикий ифодаси муайян сўз маънолари учун умумий булса, унга нисбатан хусусий булган сўз маънолари ушбу мантикий ифодага эга фарқловчи семани қандай «тушуниши»га, ўзида қандай

ифодалашига кура ўзаро ажралиб туради. «Жойлашмок» фарқловчи сема қуйидаги туб феълларда кузатилади:

Турмок¹ - тик ва оёкка таянган ҳолатда булмок: Булутларга ёндош осмон остида киприкдаги ёшдай турибди дорбоз (А.Орипов). Тешабой айвон устунига суяниб, узок турди (М.Исмоилий). Айик уни кўрдими-йукми, кочмасдан бемалол турарди (Ғ.Жаҳонгиров).

Ўтирмок - қаддини тик тутиб, думғазага таянган ҳолатда булмок: Ўйгилиш президиумида таникли олимлар, конструкторлар, ёзувчилар вакиллари ўтирибди (Ғулистон). Харсанг тош устида оёғини сувга ботириб, Умида ўтирибди (С.Ахмад). Иккови ҳам индамай утираверди (Лайли ва Мажнун).

Ётмок - горизонтал жойлашган ҳолатда булмок: Мана бугун ҳам Мансур ўз ўртоғи Славка билан кирғоқда ётибди (Шухрат). Маст уйкуда ётган Мухайё эркаланиб ингради (А.Қаххор). Она тупрок оромда ётар (Зулфия).

Қолмок - ўз ўрнида жойлашган ҳолатда булмок: Супада ёлғиз қолдим (Н.Ғозилов). Дадам қаёкка деганча қолаверди (А.Қаххор). Қалит хонада қолди (А.Иброҳимов).

Лексикография нуктаи назаридан турмок, утирмок, ётмок, қолмок феъллари «ҳолат» ва «давомийлик» умумий семаларига ҳамда «тик ва оёкка таянган», «қаддини тик тутиб, думғазага таянган», «горизонтал жойлашган» ва «ўз ўрнида жойлашган» каби фарқловчи семаларга эга. Бу семалар суз маъносининг мантикий, таркибий қисмларини (компонентларини) ташкил қилувчилар ҳисобланади. Бундай изоҳ лексикография нуктаи назаридан туғри ва асосли. Аммо бу тартибдаги изоҳ сўзларнинг нутқ фаолиятида, нутқ бирлиги сифатида муайян вазифани бажариш талабига мувофиқ эмас. Юқоридаги таҳлилда фақат суз маъноларининг таркибий қисмлари ажратилган. Улар узаро бири иккинчисининг келиб чиқиши учун асос бўлиши жиҳатидан мантикий алоқага, боғланишга эга. Аммо муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларни ифодаловчи феъл маънолари юқоридаги тартибда, яъни умумийдан хусусийга қараб, чегараланишда ўзаро семантик - синтактик боғланиш хусусиятига эга эмас. Уларнинг нутқ бирлиги сифатида изоҳланиши учун сўз маъносининг таркибий қисмларини ифода этувчи birlikлар (суз ёки суз бирикмалари) қуйидагича тартибда қайд этилиши лозим: турмок - «ҳолат», «давомийлик», «тик ва оёкка таянган» - «тик ва оёкка таянган ҳолатда булмок.

б) «жараён»: турмок, ётмок, утирмок, тунамок, қолмок. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари шахснинг муайян ҳолатда, аммо

¹ Феълларнинг изоҳини беришда ўзбек тилидаги изоҳли ва таржима лугатларидан фойдаланилди

«ҳаракатчан» курунишда булишини ифодалайди. Айни ҳолларда ҳам шахснинг муайян сатҳ, урин билан боғлиқлиги нисбатан давомий бўлади. Демак, ушбу ҳолат феълларида ифодаланган тушунча – жараён ҳам сатҳ билан боғлиқ ҳолда кузатилади. Бундай ҳолларда ҳам сатҳ ифодаловчи сўзлар, аввалги турдагидек, муайян қаторда, сўзнинг муайян грамматик шаклида кулланади, урин келишиги кушимчаси билан шаклланади – нутқ бирлиги бўлади. «Жараён» ифодали феъл маънолари нутқда қуйидаги фарқловчи семалари орқали намоён бўлади:

Турмок - урнашиб кун утказган ҳолатда бўлмок: У киз ҳам шу ётоқда турарди (О.Ёқубов). Улар бир гузарда туришарди (О.Мухторов). Мели амаки бундан уч ховли нарида турардилар (Ф.Мусаёнов).

Ётмок - маълум жараёнда кун утказган ҳолатда бўлмок: Аёз тунда молхонада ётардим (Кунларим). Бой бир ҳафта уйида алаҳлаб ётади (С.Юнусов). Сергей ... госпиталда уч кун ётди (Х.Ғулом).

Утирмок - I. Махбусликда кун утказган ҳолатда бўлмок: Ҳозир шаҳар жандарм турмасида йигирмадан ортик киши утирибди (М.Исмоилий). Шухлиги бошига етиб, бир-икки йил утириб чиқди (Р.Раҳмонов). II. Узлаштирмовчи сифатида кун утказган ҳолатда бўлмок. Адолатхоннинг кизи Умри уйида дарс тайёрлашга шароит бўлмагани сабабли олтинчи синфда икки йил утирибди (Ҳ.Назир).

Тунамок - тунни уйку билан утказган ҳолатда бўлмок: Азимдин кеча кайнатаси Салимбойниқда тунади (Ҳ.Ғулом). Шу болхонада тунади (Шухрат). Тоғда тунадим (О.Матжон).

Қолмок - илгаригидек кун утказган ҳолатда бўлмок: Яна ёлғиз қолдим (С. Аҳмад).

Демак, «жойлашмок» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс ёки предмет ҳолатининг нисбатан турғунлигини ифодалаши билан, «жараён» фарқловчи семали ҳолат феъллари эса шахс ҳолатининг нисбатан ҳаракатчанлигини англатиши билан ўзаро фарқланади.

в) «миқдорий»: икковлашмок, турттовлашмок. «Миқдорий» манتيкий ифодасига эга ҳолат феълларида шахснинг (ҳолат ижрочисининг) бирдан ортиклиги англашилади. Бу ифода (миқдорий аниқлик) сўзнинг узаги маъносида қайд этилади. Бундай ҳолат феълларидаги давомийлик вақт ва ўрин нуктаи назаридан аввалги турларга нисбатан ифодаланмаган бўлади. Бундай изох ҳам бевосита феълнинг узаги маъносидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, мантикий-фалсафий жиҳатдан ҳар қандай предмет, жараён маълум вақтда, муайян уринда бўлади. Ўрин ва вақт предмет ва ходисаларнинг яшаш усуллари, мавжудлик белгиларидир, Демак, бу белгилар миқдор хусусиятига эга давомий ҳолат феълларида кузатилиш даражасига қура мавҳум, ноаниқдир. Улар муайян тил

бирликлари оркали ифодаланмаган бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феълларининг узига хослиги шундаки, бундай феъллар узакка - жамловчи сонга феъл ясовчи қушимчанинг қушилиб, феъл ясалишидан ҳамда нисбат аффиксининг қушилишидан ҳосил бўлади. Демак, миқдорий ифодага эга давомий ҳолат феъллари ясама (мотивланган) феъл сифатида феълдан англашилган шахсни, унинг миқдор ва ҳолат белгисини ифодалайди. Масалан: Икковлашиб Шомансурни кирғок томон итаришди (Ф.Мусажонов). Тўрттовлашиб китобларни сандикларга жойлашди (О.Ёкубов). Икковлашмоқ кўп ишлатилади. Тўрттовлашмоқ кам қўлланади, адабий тилга хос.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик майдонининг давомли ҳолат феъллари ЛСГи фарқловчи семасига кура мустақил шакл ва мазмун томонига эга бўлади. Фарқловчи сема давомли ҳолат феълларининг нутқ бирлиги сифатида қўлланишини, муайян хабар, дарак ташишини таъминлайди.

ҲАРАКАТ НАТИЖАСИ БЎЛГАН ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Бу феълларда ифодаланган ҳолат бевосита ҳаракат натижасида юзага келади. Бинобарин, ҳаракат ва ҳолат узро боғлиқ бўлиб, булар орасидаги боғланиш бири иккинчисидан келиб чиқиши, бири асос, иккинчиси асосланувчи эканлиги билан изоҳланади. Бунда ҳаракат фақат таянч нуқтаси бўлиб қолмасдан, у бевосита ҳолатни юзага келтирувчи, унинг «туғилишида» бошланғич нуқталлиги билан ҳам муҳимдир. Ҳолат эса ҳаракатнинг давоми, унинг ҳолатга ўтиши, яъни тўхташи натижасида ҳосил бўлиши билан ўзига ҳосдир. Айтилганларга қўра ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари муайян микросистемани ташкил қилади. Ушбу ҳолат феъллари ЛСГи туб ва ясама феъллардан иборатдир.

Шуниси муҳимки, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ҳолатга муайян ҳаракатдан ёки бирор ҳолатдан ўтилади. Яъни ҳолатга ўтишда ҳаракат баъзан аниқ "қўринишга" эга бўлса, баъзан акси бўлади. Бунда ҳаракат ташки таъсирига қўра яйтинлиги, аммо аслида мавжудлиги билан муҳимдир. Бошқача айтганда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат натижасида юз беради. Демак, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари ҳаракатнинг намоён бўлишига, моҳиятига қўра:

а) ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ва

б) ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишни ифодаловчи турларга ажратилади.

"Ҳолат" муштарак семали, "ҳаракат натижаси" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг "ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш" мантикий ифодаси фарқловчи сема бўлиб хизмат қилади. Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феълларида предмет, баъзан шахснинг муайян ҳаракатдан тезда, бирдан ҳолатга-ҳаракатсиз вазиятга ўтиши англашилади. Албатта, бунда шахс ёки предметнинг ҳаракатсиз қўриниши доимий эмас, балки нисбийдир. Ҳолат белгисига эга предметда ҳаракат нисбатан турғун бўлади, имконият сифатида сақланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиши маълум вақтда ва муайян ўринда содир бўлади. «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семаси шу мантикий бўлак(кисм)ни ўзида ташувчи: тўхтамоқ, тинмоқ, тинчимоқ, сўнмоқ, учмоқ, тамомламоқ, ўрнашмоқ каби ҳолат феълларида мавжуддир. Ушбу фарқловчи сема гапда муайян нутқ бирликлари орқали ифодаланиб, маъно доираси «тораёди». «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» мантикий ифодаси алоқа-аралашув нуқтаи назаридан аниқ изоҳланишига қўра миқдоран чегараланмаган бўлади:

Тухтамок - I. Мутлако ҳаракатсиз ҳолатга утмок: Масалан: Саф ... такка тухтади (А.Қаххор). Ховлининг уртасига борганда тухтади (О.Ёкубов). Жигули кишлокнинг энг четидаги ховли олдида тухтади (Ф.Мусажонов). II. Тутаган ҳолатга ўтмок: Ўқиш тухтади (А.Қаххор). Олий ўқув юртларида ўқишлар тухтаган (Ўзбекистон овози). III. Келишилган ҳолатга ўтмок: Шунинг учун қарор Тулага тухтади (М.Исмоилий).

Тинмок. Бу феъл ҳаракатдаги предметнинг ҳаракатсизликка, муайян ҳолатга тула ўтишини ифодалайди. Бунда ҳолат пайти предмет ҳаракатига нисбатан белгиланади. Предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши, ҳолатли бўлиши, кўпинча, маълум вақтда юз беради:

Тинмок - тухтаган ҳолатга утмок: Тонгга яқин қор тинди (Э.Воҳидов). Ёмғир пешиндан кейин тинди (А.Қаххор). Кейин тусатдан шамол тинди (У.Ҳошимов). ... кўрада хизматкорларнинг юришлари ... тинди (Ойбек).

Баъзан тин сўзи, тил бирлиги, нутқда — чи билан катнашади: тинчимок. Бундай ҳолларда тинчимок феъли маъноси тинмок феъли маъносидан, унда ифодаланган ҳолатнинг юзага келиши ва унинг манбаининг, бажарувчисининг моҳиятига кўра фарқланади. Тинчимок маъносида ҳаракатнинг эгаси кўпинча инсон бўлади. Яъни тинчимок маъносидаги «ҳолат» семаси шахснинг ҳаракатдан ҳолатга аста, тадрижий равишда ўтганлигини билдиради. Айтиш керакки, ўзбек тили бўйича яратилган қатор изоҳли луғатларда тинчимок маъносидаги ҳаракатдан ҳолатга ўтиш, ҳаракатдан тухташ аста-секин амалга ошиши ва қуп ҳолларда шахс билан боғлиқ бўлиши нима учундир ҳисобга олинмайди. Киёсланг: тинчимок - аста босилган ҳолатга ўтмок: Конфераньсе кулини кутариб, томошабинларни тинчитди (М.Исмоилий). Акбар ака аранг синфни тинчитди (Ф.Мусажонов). Вагон хийла тинчиб, энди шовкин-сурон урнини пассажирларнинг «пиш-пиш»и ... эгаллади (Х.Назир). Йўталдан тинчиб, узига келгандан сўнг қорига қаради (Мирмуҳсин). Баъзан тинчимок феълида ифодаланган ҳолатнинг эгаси мавҳум бўлиб, у шахс билан ҳам, предмет билан ҳам боғланиши мумкин: Ҳамма ёк тинчиди (Ғ.Жаҳонгиров). Ёмғир ёғиб, ташқари тинчиди (Н.Ёкубов). Ҳозир тун, ўрмон анча тинчиган (Х.Назир).

Сунмок - аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Фақат гоҳи-гоҳида мушак учиб сунади (Э.Воҳидов). Сўнг хоналарда шамлар милтирайди, сунади (О.Мухторов). Ҳамид шайхнинг кузлари олдида кўёш шуълалари суниб, туман тарқала бошлади (О.Мухторов).

Ўтмок - тезда йўқолган ҳолатга ўтмок: Ўтга тупроқ ташласа ўчади (Балогардон). Дадам тутунни дарров учирди (А.Қаххор). Алимардон-

нинг кўзларидаги табассум бирдан учди (Ў.Ҳошимов).

Сўнмоқ ва ўчмоқ сўзлари ўзаро синоним бўлиб, сўнмоқ маъносида предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши кўпинча аста амалга ошиши ва тасвирийлик ифодаланса, ўчмоқ маъносида эса ҳаракатдан ҳолатга ўтиш тезда ва тўла юз бериши англашилади. Шунингдек, ўчмоқ рухий таъсирга, яъни муайян ҳодиса ҳақида тўлиқ ва аниқ хабар беришига кўра ҳам ажралиб туради.

Тамомламоқ - тутатиш ҳолатига ўтмоқ: Иккинчи суғоришни тамомладик (Ўзбекистон овози).

Ўрнашмоқ-1. Жойлашган, яшаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ётққа ўрнашдим (А.Қаҳҳор). ... Араббой бултур Тошкентга келиб, бу ерда ўрнашган эди (П.Турсун). II. Ишга жойлашган, ўтган ҳолатда бўлмоқ: У вилоят газетасига масъул котиб бўлиб ўрнашди (А.Қаҳҳор).

«Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга:

а) «эшитилиш»: тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ, сўнмоқ, тухтамоқ, жимимоқ. «Эшитилиш» маъноли ҳолат феъллари товуш (овоз) таркибий қисмига эга бўлади. Бундай ҳолат феълларнинг муҳим белгиси ҳаракат натижаси бўлган ҳолатнинг бевосита эшитиш аъзоси билан боғлиқ ҳолда юзага келишидир. Бу семантик гуруҳ, асосан, туб феъллардан ташкил топади.

«Эшитилиш» мантикий ифодаси нутқда қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади:

Тинмоқ - тезда тухтаган ҳолатга ўтмоқ: Қўрада хизматкорларнинг ... товушлари тинди (Ойбек). Овоз бир зумгина тинди (М.Исмоилий). Бора-бора хўрозларнинг қичкириги тинди (Ў.Ҳошимов).

Тинчимоқ - аста тутаган ҳолатга ўтмоқ. Шеър аввалига тиник бўлоқдек сокин жаранглади, сон-саноксиз жилгалардек қаёққадир интиди. ... қоя қирғокларига урилди ва яна тинчиди (У.Назаров).

Ўчмоқ - тезда, бирдан тухтаган ҳолатга ўтмоқ: Гикиллаб турган краннинг овози ўчди (С.Аҳмад). Бақатерак устида безовталашиб қағиллаётган қаргаларнинг уни ўчди (Ў.Ҳошимов). Анвар мотоциклани қаттиқ вариллатиб овозини ўчирди (Н.Ёкубов).

Сўнмоқ - аста тухтаган ҳолатга ўтмоқ: Заддаги шовқин сув сепилган ўтдек аста сўнди (Н.Ёкубов).

Тухтамоқ - жимиган ҳолатга ўтмоқ: Ўкириб тухтади сунги замбарак (Ғ.Ғулом). Карнай-сурнай бирдан тухтади (М.Исмоилий).

Жимимоқ - тухтаган, жим ҳолатга ўтмоқ: Қоронги тушгунга қадар гоҳ якка-дуққа ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди (А.Қаҳҳор). Бир оздан кейин яна йиги - сиғи бошланди, кейин узок давом этмасдан дарров жимиди (А.Қаҳҳор).

"Эшитилиш" мантикий ифодали тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ,

сунмок, тухтамок, жимимок ҳолат феъллари нутқ бирлиги сифатида қўлланишига кўра нутқий синонимни ҳосил қилади, Булар бир-биридан услубий бўёғига (коннотациясига), нутқда турли birlikлар билан семантик-грамматик муносабатига, қўлланишига кўра фарқланади.

б) "бирикиш": туташмок, тақалмок, ёпишмок. Бу ҳолат феълларида предметлар орасидаги алоқа, предметларнинг бири иккинчиси билан бирикиши ифодаланади. Бунда ташки ёки ички ҳаракат натижасида бир предмет иккинчи предмет билан бирикади. Бириккан, "уланган" предметлар орасидаги муносабат бири иккинчисига тегиб туриши билан, шу нуктада икки предмет шаклан бир бутунликни (яхлитликни) ҳосил қилиши билан белгиланади. Бирикиш нуктаси, чегараси шу предметларнинг муҳим белгиси сифатида кузатилади.

"Бирикиш" мантикий ифодаси қуйидаги тўб феълларда кайд этилади:

Туташмок - бириккан ҳолатга утмок: 1980 йил 10 апрель куни Москва вақти билан соат 18 дан 16 дақиқа утганда космик кема орбитадаги ... комплекс билан туташтирилди (Радиодан). Ердаги қорлар томларга, томдагилари кўкларга туташган (М.Исмоилий). Уфқларга туташган кўк денгизнинг ортида бир ўлка бор (Э.Воҳидов).

Тақалмок - ёндош ҳолатга ўтмок: Богнинг бир боши полизга бориб тақаларди (С.Юнусов). Олмали *кучаси* анҳорга тақаларди (С.Юнусов). Нариги томони яна тоқзор бўлиб, у каттагина ариққа тақаларди (С.Юнусов).

Ёпишмок - бутунлай бириккан ҳолатга утмок: Асфальтта ҳам хазон ёпишган (А.Мухтор). Демак, "бирикиш" ифодали ҳолат феълларида предметларнинг муносабатини ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида кўпинча -га қушимчаси билан келади. Ушбу сузда ифодаланган предмет бошқа предмет ҳаракатининг йўналган нуктаси бўлиб, бунда ҳаракат бириккан қурилишда тугайди, яъни ҳолат юзага келади.

«Ҳолат» муштарак семали феълларнинг бирлаштирувчи семаси "ҳаракат натижаси" бўлиб, фарқловчи семаси "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" мантикий ифодасига ҳам эга. Айни ифода: буйсунмок, бушамок, тутамок, битмок, таъмсизланмок, учмок, бекилмок, бойимок, жимимок, пишмок, узунлашмок, оммалашмок, бекалшмок, тиккаймок, катталашмок, тўкнашмок, лойқаланмок, қуримок каби тўб ва ясама феълларга оиддир. Ушбу "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" семали ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўзгариши, ўтиши ифодаланади. Бунда предметнинг дастлабки ҳолати асос саналади. Кейингиси унга нисбатан натижа ҳолат бўлиб, у предметнинг муҳим белгиси сифатида юзага чиқади. Аммо предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиши ва кейинги

ҳолатнинг таҳлил воситаси сифатида муҳимлиги аввалгисидек доимий эмас, балки нисбий ҳодиса бўлиб изоҳланиши лозим. Чунки предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши уз-ўздан сунъий равишда амалга ошадиган жараён эмас. Унинг асосида материянинг мавжудлик усули – ҳаракат қонуни ётади. Яъни предмет бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтади. Демак, бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни, узгаришни ифодаловчи ҳолат феълларининг ҳам ўзига хос хусусияти шундаки, юзага келган ҳолат натижа белгисига эга бўлиб, у шунга қўра дастлабки мавҳум ҳолатдан фарқ қилади.

Маълум бўлдики, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳар икки ички тури, биринчидан, "ҳолат" семасига эгаллиги, иккинчидан, натижа ҳолат сифатида изоҳланиши, учинчидан уларнинг асосида ҳаракат мавжудлиги, яъни ҳаракатдан ҳолатга ёки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ҳаракат сабабли ўтиши билан ўзаро мантикий-мазмуний ёндошликни ҳосил қилади. Улар биргаликда ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг кичик барқарор бутунлигини (микросистемасини) ташкил қилади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг иккинчи турида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат биринчи турдагидек аниқ ташки "кўринишга" эга бўлмайди. У яширин ҳолда бўлади. Иккинчи тур ҳолат феълларидаги ҳолат таъсирчанлиги, аниқ "шаклга" эгаллиги билан ажралиб туради, Бунда ҳолатнинг юзага келишига сабаб саналувчи ҳаракатнинг яққоллиги натижа ҳолатнинг яққоллигига нисбатан ноаниқ, мавҳум бўлади. Шундай бўлиши табиий, чунки бунда муайян вақтда асосий, муҳим белги бўлган ҳолат предметни "баҳолайдиган", унинг алоҳидалигини таъминлайдиган белги – хусусият сифатида кузатилади.

Предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтишида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат ташки, яъни мавжуд ва ички, яъни яширин ҳаракат бўлиб "гавдаланади". Ташки ҳаракат қонуний ёки бирор предмет томонидан амалга оширилган ҳаракат саналади. Масалан: ботмоқ, тугамоқ, букмоқ. Ички ҳаракат предметларнинг моҳиятидан, ўзаро таъсиридан, предметдаги яширин ҳаракатдан юзага келади. Масалан: таъмсизланмоқ, эскирмоқ, хиралашмоқ.

Иккинчи тур ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши кўпинча вақт ўлчови билан боғланади. Бундай ҳолларда вақт белгиси натижа ҳолатнинг муайян, аммо доимий бўлмаган белгиси ҳисобланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида юзага келган ҳолат қонуний ҳолда мантикий-фалсафий жиҳатдан вақт ва ўрин ўлчовига эга бўлади. Аммо лисоний жиҳатдан бундай ҳолат феъллари катнашган гапларда вақт ва ўриннинг алоҳида нутқий

ифодага эгалиги нозарурийдир. Бу вақт ва урин белгиларининг грамматик жihatдан ифодаланиши нисбий эканлиги, зарурий эмаслиги билан изоҳланади.

Жараёнга кўра "бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш" фарқловчи семали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Буйсунмок – мажбуран тобе ҳолатга ўтмок. Жаҳоннинг ярмини қилич билан буйсундирдим (Латифалар).

Бушамок – I. Вазифасидан озод қилинган ҳолатга ўтмок: У мураббийликдан бушатилади (А.Қаҳҳор). Сут товар фермаси мудир Р.Муродов вазифасидан бўшатилади (Санъат). II. Нарсадан холи қилган (бўлган) ҳолатга ўтмок: Қадаҳни бўшати (Х. Ғулом). Ғуломжон бўшаган пиёласини Наби қорига узатиб: ... (М. Исмоилий). Саҳро аста-секин бўшади (А. Қаҳҳор).

Тугамок – тамом бўлган, ниҳоясига етган ҳолатга ўтмок: Сал утмай темир-терсақ ҳам тугади (Ф. Мусажонов). Табиий офат оқибатлари тугатилади (Ўзбекистон овози).

Битмок – I. Тайёр бўлган ҳолатга ўтмок: Қани? Ҳа, тамом, зовур битибди (А.Қаҳҳор). Тилла узук буюрдим, эрта-индин битиб қолар (А. Қодирий). II. Тугаган ҳолатга ўтмок: Узумни кўтарага олувчиларнинг иши битган (С. Юнусов). Эринчокнинг иши битмас (Мақол).

Таъмсизланмок – маза-таъминини йуқотган, бемаза ҳолатга ўтмок: Ачигандан кейин қатиқ ичишга, нон тўграб ейишга бир оз таъмсизланади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Учмок – ёнишдан (тутундан) тўхтаган ҳолатга ўтмок: Икки марта тортдим-да, қулдонга эзгилаб учирдим (ф. Мусажонов). Самандаров бир қоши паст, бир қоши баланда бўлиб, ўчиб қолган маҳорқасини чироқдан тутатиб олди (А.Қаҳҳор).

Бекилмок – тусилган ҳолатга ўтмок: Бошқа йўллар ҳаммаси бекилган (Х. Ғулом).

Бойимок – I. Тўлган ҳолатга ўтмок: Маданиятимиз, адабиётимиз ҳазинаси мангу боқий китоб билан бойиди (Х. Ғулом). II. Усган, юксалган ҳолатга ўтмок: Юртимиз кишиларининг маънавий дунёси бойиди (Тошкент оқшоми).

Жимимок – жим бўлган, шовкин тўхтаган ҳолатга ўтмок: Ҳозиргина суюнчилари ичларига сиғмай гувурлашган одамлар бирдан жимишди (М. Исмоилий). Қулгилар билан гурқираб турган гўзар бирдан жимиди (М. Исмоилий).

Пишмок – истеъмол қилиш ҳолатига ўтмок: Қизлар, овқат пишди (Ў. Ҳошимов).

Узунашмок – бўйи (узузлиги) ортган, узайган ҳолатга ўтмок: Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди (О.Ёқубов). Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди (С.

Ахмад).

Оммалашмок – гарқалган, ёйилган ҳолатга ўтмок: Бу ерда меҳнатни ташкил этишнинг илғор усули-бригада пудраги кенг оммалашган (Тошкент окшоми). Пахта илғорларининг тажрибаси кенг оммалашди (Туркистон).

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «амалдор», «лавозим» маъносини ифодолловчи бек, беклик сўзлари ва шулар билан боғлиқ маънолар изоҳи берилди¹. Аммо тил бирлиги сифатида бу сўзлар билан ҳам шаклан, ҳам мазмунан муносабатта киришувчи беклашмок сўзи луғатда қайд этилмайди:

«Беклашмок» – мансабга кутарилган ҳолатга ўтмок: Сиз беклашганингиздан бери ... сизни курсам уяладурган булиб қолибман (А.Қодирий).

Тиккаймок – тик йуналган ҳолатда бўлмок: Мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азамат пештоқлари, гумбазлари самога тиккайган (Ойбек).

Катталашмок – хажм-улчови ортган, каттайган ҳолатга ўтмок: Шу билан бирга иносферада электрон зичлигининг одатдагидан катталашуви, кундузги ёруғлик, лампочкаларнинг зилзила олдидан ўз-ўзидан ёниб қолиши... (Фан ва турмуш). ... шахло кузлари яна катталашади (М. Исмоилий).

Тукнашмок² – тукнаш ҳолатга ўтмок: Шунда кузлар тухнашади (М. Исмоилий). Тешабой ҳам айна назокат билан жавоб қилди. Шунда икковининг кузлари тукнашди (М. Исмоилий).

Лойкаланмок – лойка, ифлосланган ҳолатга ўтмок: Булок суви лойкаланар ун чакиримда (Шарк юлдузи). Кўлнинг суви нега лойкаланди? (Халк сўзи).

Қуримок – бутунлай йўқ бўлган, тугаган ҳолатга ўтмок: ... қўшин ёмонларни йўқ этди, мамлакатда босмачини қуритди (Ф. Йўлдош). Бу ерларга келган одамнинг суяклари қурийдди, гўшттини бўрилар ейди (Олмос Ботир). Яхшилик авж олса, ёмонлик қурийдди (Ш.Тошматов).

«Ҳолат» муштарак семали, «ҳаракат натижаси» бирлаштирувчи семали ҳолат феълларнинг фарқловчи семаси «бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш» қўйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга булади:

а) «шаклий»: қатқалоқланмок, ивимок, бўкмок, эскирмок, хиралашмок, хираланмок, қуримок, қакрамок, нурамок, музламок,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, М., 1981. 97-98 - бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, М., 1981. 258 - бет.

яхламок, эримок, котмок, майишмок, булутланмок, тулмок, тиниклашмок, копламок, чукмок, зангламок, коронгилашмок.. Ушбу ҳолат феъллари, асосан, предметнинг, баъзан шахснинг ташки куринишини, шаклий ҳолатини ифодалайди. Бунда предметнинг (баъзан шахснинг) турли шаклларда куриниши ҳолат сифатида кузатилади. Бу шаклий белги шахс ёки предметнинг муҳим белгиси бўлиб туриши, кучли таъсир қилиши билан ажралиб туради. Шаклий ифодага эга ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, ясама феъл от ва сифатларга -лан, -лаш, -а,-ла ясовчиларининг кушилишидан ҳосил бўлади.

«Шаклий» мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Каткалокланмок - нотекис котган, каткалок ҳолатта ўтмок: Кучаларнинг балчиги каткалокланган (Ойбек). Эрув вақтида ярим беддан лой кечигга туғри келадиган кучаларнинг лойи каткалокланган (А. Қодирий).

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да ивимок ва букмок феъллари айнан бир хил изоҳланади: «сув (суюклик) шимилган ҳолатли бўлмок»¹. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса ивимок сўзининг биринчи қилиб қайд этилган маъноси синонимлар луғатидаги изоҳга ухшаш: «сув ёки бирор бошқа суюкликни эмиб, шимиб, хўл бўлмок, нам тортиб юшамок, бўкмोक»². Букмок сўзининг изоҳи эса қуйидагича: «нам тортиб, намикиб купчимок, буртмок, шишмок, сув шимиб шилга, шалаббо булмок, ивимок»³. Маълум бўлдики, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ивимок ва букмок феъллари изоҳига кура нисбатан фарқланади. Ивимок ва букмок сўзлари ифодалайдиган асосий маъносига кура бир хил бўлиб, узаро синонимик муносабат ҳосил қилади. Айни вақтда бу сўзлар бир-биридан нозик маъно фарқига кура алоҳида тил бирликлари сифатида нутқда муайян семантик-грамматик вазифа бажаради. Яъни ивимок ва букмок феълларининг маънолари, асосан, белги даражасига кура фарқланади:

Ивимок - сувни тула сингдирган ҳолатта ўтмок. Уст-боши аллақачон ивиган бола намдан, совуқдан бироз титгарди (О.Мухторов). Сафаров папирос найчасининг ивиган жойини тиши билан узиб, пуфлаб ташлади (А.Қаҳҳор). Кейин ивитилган нон ушоқларини чўкиди (Шўхрат).

Бўкмोक - сувни тула сингдириб, бутунлай сувда колган ҳолатта ўтмок: Ёмғирда буккан Сафар ўзини торгина олди очик йўлакка олиб, эшикни занжирлади (А.Қодирий). Нон, хусусан, булка нон сувга тушса, сувни узига шимиб бўқади, шишади, бирон нарсага илиниб,

¹ Қаранг: А. Хожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Т 1974. 104-бет

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 313-бет.

³ Ўша луғат, 160-бет.

уша ерда қолади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Демак, букмок маъносида «сувни сингдириш, шимиш» даражаси ортик бўлиб, у шунга кўра ивимоқ сўздан фарқ қилади.

Эскирмок - тузиган, ярқисиз ҳолатта утмок: Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда қосиблар бошларини эгиб ... борар эдилар (М.Осим).

Хиралашмок - I. Рангини, тиниклигини йўқотган, хира ҳолатта утмок: Йиллар давомида халтачанинг оқ матоси сарғайиб хиралашган (П.Қодиров). Кўп яқинлашаверсанг эса нафасинг тегиб, хиралашади (О.Матчон). II. Ёритиши кучсиз, хира ҳолатта утмок: Чул лочинлари хиралаштирилган фонарь тагида папирос тутатиб, тонг оттирдилар (Ҳ.Ғулом).

Хираланмок - нур сочиши қамайган, аниқ кўринмайдиган ҳолатга утмок: Сийрак оқ булут орқали хираланиб кўринган қуёш ғарбга юмалай бошлаган... (М. Турсун). Юлдузлар хираланиб, жимгина сўнаркан... (Ойбек).

Қовжирамोक - сувсизликдан қуриб, бўжмайган, сулиган ҳолатта ўтмок: Тез кунда қуёш деворлар рангини кўтарди, эндигина кукара бошлаган гиёҳларни қовжиратди (О.Мухторов). Адолат ... чанқаб, қовжираб турган ҳар бир ғузага қараб ачинар ... (И. Раҳим).

Қуримок - сувсиз (намсиз) ҳолатта ўтмок: Дарёда сув қуриди (М. Эгамбердиева). У томда қуритилган майизларни пастга тушириб ... (С Юнусов).

Қакрамोक - бутунлай сувсиз, суви (нами) йўқ ҳолатта ўтмок: Ариқлар қакраган, дарахт япроқлари туз (М.Исмоилий). Агар сув бўлмаса, экинлар қакраб, дарахтлар қуриydi (С.Юнусов). Ер қакраган (Н.Ёқубов). Қакрамोक маъносида белги даражаси ортик.

Нурамोक - емирилган ҳолатта ўтмок: Тепаси нураган паст деворга суянди (Ойбек). ... баҳор ёмғиридан нураган учокни яхшилаб сувади (С. Ахмад).

Музламок - музли, музга айланган ҳолатта ўтмок: Қиров тушиб, даладардаги ўт-ўланларнинг тагини музлатган (П. Норматов). Совуқнинг таъсирида сув музлабди (Тошкент окшоми). Изғирин музлатар дарёлар четин (Т. Ҳамид).

Яхламок - бутунлай совуққотган ҳолатта ўтмок: Изғирин ялайди яхлаган бетин (Т. Тўла).

Эримок - суюқ, сувли ҳолатга ўтмок: Эриган новвот каби субҳидам ширин уйқу (А. Орипов). Яқинда ёккан декабрь қори сал-пал эриди (Ш. Тошматов).

Қотмок - I. Қаттик ҳолатга ўтмок: Оқсоқол, у ёқларда алақачон қор ёғиб, ерлар метин бўлиб қотган (Мирмуҳсин). Совуқдан қотиб, заранг бўлиб кетган ер оёқ боссанг тарақлайди (Ф.Мусаҷонов). Ғурбатхонада қазии-қарта егандан кўра

бахамжихатлик билан қотган нонни сувга ботириб еган афзалрок (Х. Назир). II. Бутунлай ҳаракатсиз ҳолатга ўтмоқ: Мамат-малла чопон эшикка чиқди, соқчи ҳам таррақдай қотибди (Т.Тула). Соя тошдек қотган қалтақесакларни ... чучитиб ... (А.Мухтор). Улар сеҳрлангандек жойида қотибди (С.Юнусов).

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да майишмоқ сўзи фақат инсон, унинг муайян аъзоси билан боғлиқ ҳолатни ифодаловчи тил бирлиги сифатида изоҳланади; букилмоқ, эгилмоқ (асосан қомат ёки оёқ-қул ҳақида)¹. Бу сўз маъноси баъзан предмет билан ҳам боғланиб, қуйидаги мантикий ифодага эга бўлади.

Майишмоқ - едирилиб қийшайган ҳолатга ўтмоқ: Мийиклари сабза урган, дурдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўхна этигининг пошнаси майишган (М. Осим).

Булутланмоқ - булутли ҳолатга ўтмоқ: Бу пайтда осмон булутланган. Ёмғир томчилай бошлаганди (Н. Норматов).

Тўлмоқ - I. Бурканган, қопланган ҳолатга ўтмоқ: Уй тамаки тутинига тўлди (А. Қаххор) II. Банд бўлган, эгаллаган ҳолатга ўтмоқ: У менга пиёлани тўлдириб, сув қуйиб берди (Ф. Мусажонов). Тонг алақачон ёришиб, кучалар одамга тўлди (М. Исмоилий). ... булоқнинг тиник суви тўлдирилган идишни кутариб, ... (Латифалар).

Тиниклашмоқ - лойқасини йўқотиб, тиник ҳолатга ўтмоқ: Кишлоқни халқадай ўраб оқаётган анҳор бирдан тиниклашди (Ў. Ҳошимов).

Қопламоқ - тула эгаллаган, (қамраган) ҳолатга ўтмоқ: Осмонни қоп-қора булут қоплаган (Ф. Мусажонов). Йўлларни юпкагина қор қоплаган (А. Мухтор). Кўксини қоплаган қордай оқ соқол (Т. Ҳамид).

Чукмоқ - қоплаган, қамраган ҳолатда бўлмоқ: Тун чуққан бўлса ҳам очик деразадан тикилиб турган осмон ёришиброқ кўринди (А. Мухтор).

Зангламоқ - занг босган, (зангли) ҳолатга ўтмоқ: Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади (А.Қаххор). ...

Заргаровга ҳам бу совуқ хабар занглаган миҳдай қадалди (А.Мухтор).

Қоронгилашмоқ - қоронғи, қорамтир ҳолатга ўтмоқ:Қум тузонидан осмон қоронгилашди (М. Осим). Қулларидаги машғалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сунди, расадхона яна қоронгилашди (М. Исмоилий).

б) «зичлик»: қуюклашмоқ, калинлашмоқ. «Зичлик» фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ташқи кўриниши билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Бундай феълларда ҳолатни билдирувчи белги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1.442-бет.

предметнинг муҳим томони булиб кузатилади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феълларида қайд этилувчи предмет кўпинча муайян сатх билан боғланади, миқдорий белгига-зичликка, калинликка, кўпликка эга бўлади. Ушбу ҳолат феъллари сифат -лаш тузилишига эга сузларда кузатилади:

Куюклашмок - калин, зич (кўп) ҳолатга утмок: Бахтга қарши сал утмай кўкдаги булутлар куюклашиб, ёмғир савалай бошлади (О. Ёкубов). Қоронғи куюклашиб, юлдузлар ҳам уйғониб қолди (Ҳ. Ҳошимов). Оқшом зулмати нафас сайин куюклашиб, бахайбат қоп қора қанотларини ёйиб келмоқда (П. Турсун).

Қалинлашмок - қуп (мўл), зич ҳолатга утмок: Томларда, дарахтларда қор анча қалинлашган (Ойбек). Осмонда булутлар қалинлашиб, ёмғир томчилади (Альманах).

в) «тус»: қораймок, оқармок, сарғаймок, қизармок, қуқармок, мовийлашмок. «Тус» мантикий ифодали ҳолат феъллари предметнинг ранг, тус билан боғлиқ ҳолатини билдиради. Бунда ранг, тус белгиси предметни бошқа предметлардан ҳамда шу предметдаги муайян хусусиятлардан ажратиб туради. Тус белгиси умумий, мавҳум булиб, у турли предметларда турлича қуринишга эга муайян рангларда кузатилади. Қайд этилган ифодали маънога эга сузлар, асосан, ясама булиб, сифатга тай, -ар, -лаш қушимчаларининг бирикишидан тузилади:

Қораймок - қора тусли ҳолатга утмок: Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди (Ҳ.Ғулом), Тутун билан қоп-қарайган пастггина қоронғи хужранинг уртасида гулхан ёниб ... (А. Қахҳор). Булутлар қорайди, ёнди, тугади (Альманах).

Оқармок - I. Оқиш тусли ҳолатга утмок: Боғчалар, чаманзорлар оқарган (Ойбек). Уфқдаги тоғларнинг усти гира-шира оқарган (О.Ёкубов). Ер оқарди (О. Матжон). II. Ёришган ҳолатга утмок: Адир томондан уфқ худди парда орқасидан қироқ ёққандек оқариб қеляпти (С.Аҳмад).

Сарғаймок - сарғиш тусли ҳолатга утмок: Хушнуд одамларнинг сурати турар, тагида сарғайган сатрлараро (А.Орипов). Вақт ели сарғайтган саҳифаларда довулар ... қотди (Ж. Жабборов).

Қизармок - қизғиш тусли ҳолатга утмок: Бемор қуққан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан қизарган дераза пардасига қаради (А. Қахҳор).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мовий сузи алоҳида қайд этилади, изоҳланади. Мисолларда белги ифодаловчи суз - аниқловчи сифатида қўлланади¹. Аммо шу суз асосида ҳосил бўлган мовийлашмок ясама феъли қайд этилмайди. Ваҳоланки, у тил бирлиги

сифатида шеърятда кўп қулланилади.

Мовийлашмоқ - зангори (мовий) ҳолатга утмоқ: Секин мовийлашар кизарган осмон (А. Орипов).

Кўкармоқ - кўкиш тусли ҳолатга утмоқ: Кўклам кўёшидан кўкарган кирлар (Ҳ.Олимжон). Гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар кони бараварига ям-яшил кўкарган эди (А.Қодирий).

г) «миқдор»: кўпаймоқ, камаймоқ, озаймоқ, сийрақлашмоқ, сергалмоқ, етказилмоқ. Бундай ифодали маънога эга ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг миқдори билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Шахс ва миқдор белгиси купинча куриш ёки эшитиш таъсирига кўра аниқланади. Бундай феълларда миқдорий белгига эга булган турли ҳажмдаги, шаклдаги нарса-предметлар ифодаланади. Улар дастлабки миқдорга нисбатан ортик (кўп) ёки кам булади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ёки предмет миқдорини умумий (мавхум) ифодалайди. Яъни ҳолат феълларида ифодаланувчи предмет ноаниқ кўп ёки кам булиши билан ажралиб туради. Баъзи миқдор ифодали ҳолат феъллари гапда сон курсаткичи билан келиб, маъно жиҳатдан аниқликка эга булади.

Ушбу ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъллардан тузилади, Кейингилари равиш —ай, —лаш шаклида булади. «Миқдор» ифодали фарқловчи сема нутқда қуйидаги ҳолат феъллари оркали намоён бўлади:

Купаймоқ - миқдори ортган ҳолатга утмоқ: Соликни купайтирди (А.Қахгор). - почча, Ҳусайн Бойкаро замонида ёмонлар купайган (Ойбек). Фақат сочларининг оки купайибди (Ў. Ҳошимов).

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да камаймоқ, озаймоқ феълларининг биринчи қилиб кайд этилган лугат мақолачасида бу сузлар маъноси деярли бир хил изоҳланади; Камаймоқ - миқдор ёки ҳажм жиҳатдан оз, кам бўлмоқ, озаймоқ¹. Озаймоқ - миқдор, ҳажм жиҳатдан камаймоқ, камайиб колмоқ². «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати»да ҳам камаймоқ, озаймоқ сузлари маъносига айнан бир хил изоҳ берилади: кам (оз)ҳолга келмоқ³. «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати»да ҳам камаймоқ, озаймоқ сузларининг маъноси бир хил изоҳга эга: миқдор, салмоғи илгаридан кам бўлмоқ, миқдоридан бир қисми йўқолмоқ⁴.

Синонимик муносабатдаги озаймоқ маъносида белги даражаси (озайиш) камаймоқ маъносидаги белгига нисбатан

¹ Ўша лугат 363-бет

² Ўша лугат, 524-бет.

³ А. Ҳожиев. Ўша лугат, 115-бет.

⁴ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати. Г 1980 йил. 107-бет.

бироз, сал-пал ортиқрок, Шунингдек, камаймок озаймок сузига нисбатан сўзлашув нутқида куп ишлатилади, озаймок китобий: Даре суви камайган, кирғоклари очилиб қолган эди (М. Осим). Ота-оналарнинг арз-додлари анча камайди (Х. Назир). Косада ош уч эллик озайди (Ойбек), Кундан-кунга бозор касодлашиб, харидор озайди (А.Кахгор).

Сийраклашмок - миқдори жуда кам ҳолатга ўтмок: Нихоят, булутлар сийраклашди, атроф ёришди (Н. Ёкубов). Шаҳар чироқлари сийраклашади, фонтан атрофи бўшаб қолди (С. Ахмад). Кукдаги юлдузлар сийраклашади (Х. Ғулом). Сийраклашмок маъносида белги даражаси кучли бўлиб, бу суз нутқида кам қўлланади.

Сергалмок - миқдори кам (оз) ҳолатга ўтмок: Ҳашарнинг дастлабки кунларида кург-кумурскадай чиккан одам бора-бора сергалади (М. Исмоилий).

Етказилмок - купайиб, аниқ миқдорга етган ҳолатга ўтмок: Шундай қилиб, вилоятимизда ихтисослаштирилган узумчилик ва боғдорчилик ташкилотлари 7 тага етказилди (Ўзбекистон овози). ... олис туманларда жойлашган қабул килувчи орбита станцияларининг сони 85 тагача етказилди (Радиодан).

Д) «сифат»: яхшиланмок, такомиллашмок, мустаҳкамланмок, ёмонлашмок. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари предметнинг сифатини, унинг шу хусусиятига кура қандай ҳолатдалигини, яъни назарий ва амалий фойдаланиш нуқтаи назаридан талабга жавоб бериши ёки жавоб бермаслигини англатади. Улар ясама феъл сифатида -лан, -лаш, -ай қушимчаларини олган ҳолда кузатилади:

Яхшиланмок - I. Такмиллашган, мукамал ҳолатга ўтмок: Кейинги вақтларда рус тилига доир дастурлар, дарсликлар, методик ва кўргазмали куроллар, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар анча яхшиланади (Маърифат). II. Талаб даражасига етиш ҳолатига ўтмок: Дехконларнинг маиший ахволлари ҳам унча-мунча яхшиланади (М. Исмоилий).

Такмиллашмок - мукамал ҳолатга ўтмок: Навоийнинг буюк хизматлари соясида XV асрдаги туркий адабий тилнинг ички структура элементлари — грамматика, фонетика томони ва услубияти ва буларнинг номлари янада ... такомиллашади (Навоий асарлари луғати).

Мустаҳкамланмок - маҳкам ҳолатга ўтмок: Қўрғон яхши мустаҳкамланган эди (Ойбек). Янги қурилаётган куп қаватли биноларнинг таянчи жуда мустаҳкамланади (Тошкент окшоми).

Ёмонлашмок - огир, ночор, ёмон ҳолатга ўтмок: Тарихий

материалларга караганда иктисодий ахвол жуда ёмонлашган (Бобур).

е) «ёруғ»: ёришмоқ, очилмоқ, бузармоқ. «Ёруғ» ифодали маънога эга ушбу феъллар предметнинг ташки куриниши билан боғлиқ ҳолат белгисини ифодалайди. Бу белги муайян предметнинг ёришган, ёруғ ҳолатта ўтганлиги, шунга эгаллиги билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб ва сифат -ар шаклидаги ясама феъллардан иборат булиб, қуйидаги сузларда қайд этилади:

Ёришмоқ - сал ёруғ ҳолатта утмоқ: Дам ўтмай арчазордаги гумбаз оқ нурдан ёришди (Зулфия). Узоқда қоп-қорайиб турган тоғнинг усти ёришди (А. Қаххор). Сув сатхи ёришди (Х. Фулом).

Очилмоқ - ёруғ, очик ҳолатта ўтмоқ: Ҳаво буткул очилган (Х. Фулом). Осмонни эгаллаган чанг тарқалиб, ҳаво очилиб кетди (Саодат).

Бузармоқ- гира-шира ёришган ҳолатта утмоқ: Тонг бузарди (Х. Фулом). Вақт номозшом. Дарчаларда бирин-кетин жинчирок нурлари бузарди (Имом қочди).

Очилмоқ маъносига ёруғлик белгиси ортик булиб, унинг ҳолат ифодаси кучма маъно сифатида изоҳланади.

ё) "йўқолмоқ": ботмоқ, ўчмоқ, сунмоқ, тугамок. "Йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳолати билан боғланади. Улар предметнинг бир ҳолатдан (мавжудликдан) бошқа-йўқ булган, йўқолган, куриниш таъсири қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бунда предметнинг бир ҳолатдан ҳаракат натижасида иккинчи бир ҳолатга ўтишида вақт ўлчови ўрин белгисига нисбатан асосий саналади. Чунки бу ҳолдан предметнинг бир ҳолатда иккинчи ҳолатга ўтиши қаерда амалга ошганлиги эмас, балки қачон, қайси вақтда юз берганлиги муҳим саналади. Бундай ҳолат феълларида вақт ўлчови натижа ҳолатнинг юзага келиши билан қиёсан олганда, қупинча, аниқ бўлади.

"Йўқолмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар гуруҳини ташкил қилади. Ясама феъл узакка —а ясовчисининг қушилишидан ҳосил бўлади. Ушбу ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ботмоқ - алфв орқасига яширинган (чўққан) ҳолатга утмоқ: Қуёш ботган, аммо авлон уфқда товланиш бор эди (Шухрат). Қуёш ботди, курорт шаҳарнинг ёқимли кун сурони тинди (Зулфия). Тун ниҳоят қоронғи, чунки янги туғилган ой аллақачон ботган эди (П. Турсун).

Ўзбек тили синонимларининг ва антонимларининг изоҳли лугатларида ўчмоқ, сунмоқ сузи маънолари бир хил изоҳланади: ўчмоқ; сунмоқ - ёниш ёки нур тарқатишдан тўхтатмоқ¹; нур беришдан

¹ А. Ҳожиев. Уша лугат. 246-бет

тўхтамок¹. Бизнингча, лугатларда бир хил изоҳланган бу синоним сўз маънолари предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, узгариши қандай юз беришини ифодалашига кура ўзаро фарқланади. (Бу ҳақда - 17 - бетга қаранг):

Ўчмок - нур таркатиши тезда йўқолган ҳолатга ўтмок: Кўкдаги чироклар бирданга ўчди (Ў.Ҳошимов). Ҳали кулги босилмаган ҳам эдики, чирок лип этиб учди (С. Аҳмад).

Сунмок,- I. Нур таркатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Бундан ярим соатча аввал қора баҳмалга қадалган дурдек ялт-ялт этиб, куз кисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сунди (Ў.Ҳошимов). Қуёш бора-бора ботиб кетди, шекилли, шафақ сунди (Ў.Ҳошимов). Ялт этиб, учиб сўнган юлдуздек: бу кичик кўз ҳам сунади (Мирмуҳсин). II. Иссиқлик таркатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Ётоқ қоронғи, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ (А.Қаххор). Ўчмок сузида белги даражаси ортиқроқ. Бу суз, асосан, сўзлашув нутқига хос.

Тугамок - йўқ бўлган ҳолатга ўтмок: Булутлар ёнди, тугади, юлдузлар яқинроқ келди кузига (Альманах).

ж) "харорат": кизимок, исимок, илимок, юмшамок, майинлашмок, совимок. "Харорат" фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг таркибий қисми бўлган, вазиятта кўра турлича таъсирга эга, асосан, сезиш аъзоси ёрдамида аниқланувчи харорат белгисини ҳолат сифатида ифодалайди. Улар купинча табиат ходисалари билан боғлиқ юзага келган ҳолатни билдиради. Бунда предмет харорати кўтариш-исиш, пасайиш-совиш ҳолатида бўлади.

Ушбу ҳолат феълларига хос хусусият шундаки, харорат белгиси вақт улчови билан боғланади. Яъни ҳолат белгиси маълум вақт давомида предмет-ходисанинг энг муҳим белгиси сифатида мавжуд бўлади. Бу ҳолат феъллари нутқда туб, баъзан ясама (сифат - лаш) феъл шаклида кузатилади.

"Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати"да харорат белгисига эга: исимок, кизимок феъллари-синоним бирликлар бир хил изоҳланади: Куп иссиқликка эга бўлмок, харорати кўтарилмок². Хар қандай синоним сузлар бир-бирдан қўшимча маъно нозиклиги (коннотацияси)га кўра фарқланганидек, исимок ва кизимок ҳам ўзаро маъно киррасига кура фарқланади:

Қизимок - харорати жуда кутарилган, қизиш ҳолатига ўтмок: Кундуз қизиб, тунлар қуйдириб ёмон (Ф. Йўлдош). Кундан-кунга ҳаво қизиди (Ойбек).

¹ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров Ўша лугат. 78 -бет.

² А. Ҳожиев Ўша лугат. 108-бет.

Исимок - харорати кутарилган, исиш ҳолатига утмоқ: Бугун эрталабдан кун ҳам исиди (Х. Ғулом). Баҳор келиши билан кун исийди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қизимок маъносида белги даражаси кучли бўлиб, у, асосан, оғзаки нутққа хос.

Илимок - харорати бироз кутарилган, илиш ҳолатига утмоқ: Факат кунлар узайган, илиган, вақт номози асрдан утса ҳам ... (О. Ёкубов). Хаво илиб, баҳор нафаси сезила бошлади (Ўзбекистон овози). Февраль урталарида зангори осмон яркираб, куёш тупрокни илитди (Х. Ғулом).

Юмшамок - совуқ харорат пасайган, сал илиш ҳолатига утмоқ: Февралнинг урталарида хаво юмшаб, дала-тошни, тукайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади (А. Қаҳҳор). Совуқ бир оз юмшаб тушган, куёш очик хавода ҳаракат этмоқда эди (А. Қодирий).

Майинлашмоқ - юмшоқ, ёқимли, мулоим ҳолатга утмоқ: Эрталабки совуқ шабада пешинда майинлашиб, баҳордан дарак беради (Тошкент оқшоми). Майинлашмоқ маъносида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз кушимча «ёқимли» белгиси (семаси)га эга бўлиб, ижобий бўёқ ифодалайди. Майинлашмоқ, юмшамок сўзлари, асосан, адабий тилга, шеърятга, илимоқ, асосан, жонли нутққа хос.

Совимоқ - иссиқ харорат пасайган, совуқ ҳолатга утмоқ: - Ҳа, хозир хаво ҳам совиб, салкин тушиб колди (Ф. Мусаҷонов). Сухбат кизиб, чой совида (С. Абдулла).

з) «хид»: димикмоқ, чиримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг хиди билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Предметнинг ҳолат белгиси инсоннинг хид сезиш аъзоси билан аниқланади ва сифатига кўра баҳоланади. Ушбу ифодали ҳолат феъллари предметта хос хиднинг ёқимсиз, бадбуй, нохушлигини, салбий муносабат уйғотишини билдиради. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда қайд этилади:

Димикмоқ - нафас қайтадиган ҳолатга утмоқ: Меҳмон турга ўтиши билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). ўтов ... утов ... утов ҳаммаёқ, маишатдан димиқарди Бобатог (Т. Тула).

Чиримоқ - бадбуй ҳидли ҳолатга утмоқ: Меҳмон турга утиш билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). Хонани чириган картошка ҳиди тутган эди (Тошкент оқшоми).

и) «вақт»: қоронгиламоқ, яримламоқ, абадийлашмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс, баъзан предметнинг вақт билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Бунда вақт шахс ва предметнинг муҳим ҳолат белгиси булади. Айни ҳолат феъллари предметни вақт жиҳатдан характерлаб, предметнинг турли вақт улчовлари билан бевосита алоқада, боғлиқликда эканлигини билдиради. «Вақт» фарқловчи семали ҳолат феъллари сифат-ла(ш) шаклидаги ясама

фeъллaрдaн тузилaди:

Қоронгилaмoқ - ёрутлик тулa йуқолгaн, қоронги ҳoлaтгa утмoқ; Нoдир қоронгилaтиб келгaндa, oдaмлaр сaдa атрoфидa чoрдoнa қуриб, чунқайиб утиришaр... (С.Юнoсoв).

Яримлaмoқ - кeчaси, тун ярми ҳoлaтгa утмoқ; Қoри мaжлисдaн чиқиб, уйгa тунни яримлaтиб, Рaҳмaтилaнинг ҳужрaсигa бoрди (А.Қaҳҳoр).

Абaдийлaшмoқ- дoимий, мaнгу ҳoлaтгa утмoқ; Аксинчa, у дустликни кучaйтирди, абaдийлaштирди (М. Исмoилий). Усмoн Юсупoвнинг муътабaр нoми ҳукумaтимиз қaрoригa бинoaн абaдийлaштирилди (Рaдиoдaн). Абaдийлaшмoқ мaънoсидa белги дaрaжaси кучли булиб, бу сўз қўшимчa «мaнгу» сeмaсигa эгa, ёзмa нутқдa хoс.

Лeксикoгрaфия нуқтaи нaзaридaн ҳaрaкaт нaтижaси булгaн ҳoлaт фeъллaри мaънoсининг тaркибий қисмлaри (сeмaлaри) «ҳoлaт» муштaрaк, «ҳaрaкaт нaтижaси» бирлaштирувчи вa қaтoр фaрқловчи сeмaлaрдaн ибoрaт бўлaди. Фикр aлмaшиш жaрaёнидa сўз мaънoси у ёки бу фaрқловчи сeмaси oрқaли рeaллaшaди. Нутқдa ҳaр бир сўз муaйян фaрқловчи сeмaсигa кўрa бoшқa сўзлaр билaн, улaрнинг муaйян фaрқловчи сeмaлaри билaн узaрo муносабaтгa (вaлeнтлик муносабaтигa) киришaди. Бундaй ҳoллaрдa сўз мaънoсининг фaрқловчи сeмaси фикр aлмaшиш жaрaёни нуқтaи нaзaридaн eтaкчи, aсoсий бўлaди:

Ёришмoқ - ҳoлaт, ҳaрaкaт нaтижaси, ёруг - ёруг ҳoлaтгa утмoқ:

Яхшиланмoқ- ҳoлaт, ҳaрaкaт нaтижaси, тaлaб дaрaжaсигa eтмoқ - тaлaб дaрaжaсигa eтгaн ҳoлaтгa утмoқ;

Кaмaймoқ- ҳoлaт, ҳaрaкaт нaтижaси, oдaтдaгидaн миқдoрaн кaмaймoқ - oдaтдaгидaн миқдoрaн кaмaйгaн ҳoлaтгa утмoқ вa б.

Хуллaс, ҳaрaкaт нaтижaси булгaн ҳoлaт фeъллaридa ҳoлaт муaйян ҳaрaкaт aсoсидa юзaгa кeлaди. Бундaй ҳoлaт фeъллaрининг нутқ бирлиги булиш имкoни фeъл мaънoсининг қaтoр фaрқловчи сeмaлaри oрқaли aмaлгa oшaди.

ИЖРО ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ижро ҳолати феъллари ижро натижаси булган ҳолатни ифодалайди. Ҳолат шахс ижросининг натижаси, ҳолати булиб кузатилади. Ижро ва ҳолат муносабатида ижро ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади. Бинобарин, ижро ва ҳолат диалектик бирликда, боглиқликда бўлади.

Ижро ҳолати феъллари асосан утимли феъллар сифатида бевосита муайян нарса-предметлар билан боғланади. Шунга кура ижро ҳолати феъллари «утимли» семасига ҳам эга бўлади. қиёсланг; пойламоқ, паналамоқ, сақламоқ.

Ижро ҳолати феъллари маънолари: уқталмоқ, пойламоқ, паналамоқ, салқинламоқ каби туб ва ясама феъллар орқали ифодаланади. Ясама феъллар сифат -ла шаклида бўлади. Ушбу ҳолат феъллари нутқда қуйидаги мантиқий ифодалари билан қатнашади:

Ўқталмоқ - I. Отишга тайёр ҳолатда булмоқ: Буронбек тушпончасини яланғочлаб, ота-болага уқталди (Ғ.Ғулом). Улар милтиқларини оломонга уқталиб, ҳар дам отишга тайёр турардилар (М. Исмоилий). II. Қўлини олдинга кескин чузган ҳолатда булмоқ: Бир гап гапирадиган булса, турт бармогини бирлаштириб, уқталиб сузлайди (Ш. Шомасудов, С. Долимов).

Пойламоқ - куттан, кузатган ҳолатда булмоқ: Шунинг учун хилват бир жойга яшириниб, уртогини бозор йулида пойлади (М. Исмоилий). Лаъли бош огриги баҳонаси билан уйга кириб, чироқни учирди-да, чолнинг хуфтон намозига чиқиб кетишини пойлади (Ғ.Ғулом). У кун бўйи амир Жондорнинг йулини кузи турт бўлиб пойлади (О. Ёқубов).

Паналамоқ - I. Яширинган ҳолатда булмоқ: Сергей ... дарвоза ёнидаги девор тагида паналаниб турди-да, кейин қовоқхона томон юриб ... кетди (Ғ.Ғулом). II. Тусган ҳолатда булмоқ: Қаландар дарахтларни паналаб, олдинга юрди (О. Ёқубов). Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, кўзимни паналаб баъзан кўёшдан (О.Матжон).

Салқинламоқ - иссиқлик таъсирини камайтириб, салқинда дам олган ҳолатда булмоқ: Кун иссиғида сада соясида салқинлашади (О.Юнусов). Биров сув олади, биров салқинлаб утиради (С.Юнусов). Унда фил ўз болаларини салқинлатиб, хотиржамгина сайр қилиб юрарди (Ҳ. Назир). Салқинламоқ кўпроқ ёзма нутқда хос.

Ижро ҳолати феъллари яна қуйидаги мантиқий ифодага ҳам эга:

а) «эҳтиётламоқ»: сақламоқ, асрамоқ, пойламоқ, қуриқламоқ. «Эҳтиётламоқ» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахснинг кўпинча муайян предметга (баъзан шахсга) булган диққат - эътиборини, муносабатини белгилайди. Бундай ҳолларда муайян предмет шахс учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади, доимо унинг диққат-марказида туради. Демак, бу ҳолат феълларида шахс ва

предметнинг ўзаро зарурий алоқасидан юзага келган ҳолат айни феъллар маъносининг моддий асоси, ҳолат белгиси ҳисобланади.

Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топиб, қуйидаги мантиқий ифодага эга бўлади: сақламоқ - асраган, эҳтиёт қилган ҳолатда бўлмоқ; Хатларни Дилшод ҳеч кимга кўрсатмас, идорасидаги стол галадонида сақлар (У.Назаров). Жангчиларга тамаки солиб юриш учун бериладиган халтачада мен қуруқ чой сақлардим (Ф.Мусаёнов). Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди (Ҳ.Жаҳонгиров).

Асрамоқ - эҳтиёт қилиб, сақлаган ҳолатда бўлмоқ; У бир қизни севиб, неча замонлар суратини кўкрагида асраган (О.Матжон). Куз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас-чупдан асрайди (М. Исмоилий). Худо бир асради (А. Мухтор).

Пойламоқ - қуриқлаш ҳолатида бўлмоқ; ... қовунини ким пойлади? (С.Абдулла). Мингбошининг дарвозасини миршаб пойлаб турибди (М.Исмоилий).

Қуриқламоқ - сақлаган, ҳимоя қилган ҳолатда бўлмоқ; Юзбошининг мол-дунёси бениҳоят кўп, кечалари уйини ун икки мерган қуриқлар эди (А.Қаҳҳор). Милтиқ кўтариб, идора эшигини ёмонлардан қуриқлади (О.Мухторов). Утап ... дружинаси билан йуларни, саройларни, обжувоз-тегирмонларни қуриқлади (Ғ.Ғулом). Сақламоқ, асрамоқ китобий, пойламоқ, қуриқламоқ умумнутқга хос.

Шундай қилиб, ижро ҳолати феълларида ифодаланган жараённинг бажарувчиси (эгаси) шахс булиб, унинг муайян қуринишда, вазиятда бўлиши ҳолат сифатида белгиланади.

ҲАРАКАТНИНГ ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳаракат ва ҳолат предметнинг доимий белгиси, муҳим таркибий қисми бўлиб кузатилади. Ҳолат ҳаракат асосида юзага келади. Ҳолат ҳаракат билан биргаликда муайян предметни характерлайди. Ушбу семантик гуруҳ феълларида ҳолат ҳаракат натижаси бўлган ҳолат ва ижро ҳолати феълларидан фарқли ҳаракатнинг белгиси, унинг мавжудлиги, «яшаш» усули, аммо тугалланмаган, давомий белгиси бўлиб кўринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши, тугаши ҳаракатнинг йўқолиши, тугаши билан содир бўлади. Бинобарин, ҳолат ҳаракат билан биргаликдагина моддий ҳодиса, ҳаракатнинг ҳолати бўлади. Шунга кўра ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асосидир.

Ўзбек тилида ҳаракатнинг ҳолати феъллари анчагина бўлиб, улар туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари маъносидаги фарқловчи семалар қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади:

а) «қулай»: осонлашмоқ, енгиллашмоқ. «Қулай» фарқловчи семали ҳолат феълларида асосан шахс ҳаракатининг ҳолати ифодаланади. Ушбу ҳаракатнинг ҳолати феъллари ижобийлик бўёгига ҳам эга бўлади. Қайд этилган феъллар ясама (сифат -лаш) феъллар бўлиб, гапда қуйидаги маъноларда қатнашади:

Осонлашмоқ - осон ҳолатга ўтмоқ; ... бойвачча сигирининг сутини иккита бидонга ярим-ярим солиб бергани учун Мунисхонга кутариш анча осонлашган эди (С.Юнусов). Саидий мағлубиятта учраса, Аббосхоннинг иши қанча осонлашар эди (А.Қаҳҳор). Осонлашмоқ, асосан, адабий тилга хос.

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга утмоқ: Умарқул ... от- арава қилиб олди ва бу билан Ўтапнинг меҳнатини анча енгиллаштирди (Ғ.Ғулом). Юраги қандайдир далда сезиб, нафаси енгиллашди (А.Мухтор).

б) "миқдорий" мантикий ифодасига эга. Бу фарқловчи семали ҳаракатнинг ҳолати феъллари қандай миқдор англаштишига кура: 1) "миқдорий ортмоқ" ва 2) "миқдорий камаймоқ" маъноли ҳолат феълларига ажратилади.

1. Миқдорий «ортмоқ» семали ҳолат феъллари: кучаймоқ, зўраймоқ, тезлашмоқ, енгиллашмоқ. Ушбу ҳолат феълларида предмет ҳаракатининг тезлашиб, юқори даражага етиши натижасида юзага келган ҳолат белгиси англашилади. Ҳолат ҳаракат тезлигининг қандай нуқтага етганлигини узида ифода этади. Бундай ҳолларда предмет ҳаракатни ҳам, ҳолатни ҳам узида акс эттиради. Демак, предмет ҳаракати бевосита ҳолатни юзага келтиради. Ҳолат эса предметта, унинг ҳаракатига хос давомий бўлган (унинг давомийлиги ҳаракатга боғлиқ) белги сифатида кузатилади.

"Миқдорий ортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан,

ясама, баъзан туб феъллардан тузилади. Ясама феъл от, сифат ва равишга -ай, -лаш ясовчиларининг бирикишидан ҳосил булади: Кучаймоқ - кучли ҳолатга утмоқ: Боя даставвал кириб келганимда йўлакда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган (О.Ёқубов). Бунинг устига қачонлардир эшитган афсона-ю, ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради (Фан ва турмуш).

Кучаймоқ зураймоқ сўзи билан синонимик муносабатда булади. Улар қушимча маъносига (белгисига) кўра ўзаро фарқланади. Зураймоқ "Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати"да кучаймоқ сўзига синоним сифатида келтирилиб, уларга айнан бир хил изоҳ берилади: даражаси, шиддати, кучи ошмоқ, купаймоқ¹. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да эса зўраймоқ сузининг икки маъноси қайд этилади: 1. Кучлироқ бўлиб бормоқ, кучаймоқ. 2. Огирлашмоқ, ёмонлашмоқ.² Кучаймоқ маъноси эса шу лугатда қуйидагича изоҳланади: таъсир даражаси юқорилашмоқ, тус олмоқ, авж олмоқ, зўраймоқ³.

Кучаймоқ ва зураймоқ маъноларига берилган изоҳлардан маълумки, иккала тил бирлиги предмет ҳаракатининг миқдори ортиб, кучайган, авж олган, кучли даражага ўтган пайтини ифодалайди⁴. Аммо: "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да кучаймоқ маъносига берилган изоҳдан кучаймоқ зураймоқ (1) билан бирлаштирувчи маъносининг бир хиллиги, умумийлиги ифодаланишидан ташқари кучаймоқ маъносида таъсирчанлик зўраймоқ маъносидаги таъсирчанликка нисбатан ортиқлиги англашилади. Аслида эса таъсир қилиш кучи кучаймоқ маъносида эмас, аксинча зўраймоқ маъносида ортиқ. Чунки зураймоқ сўзида белги даражаси кучли⁵. Қиёсланг: Зўраймоқ - ортиқ даражада кучайган ҳолатга утмоқ; Қабристон ёнидан ўтайтиб, унинг қурқуви зурайди (Фан ва турмуш). Ёмгир зурайди (Н. Норматов). Шамол зурайиб дарахтларни силжитган сари... биз севинамиз (Ойбек).

Тезлашмоқ - жадал ҳолатга утмоқ: Гулларнинг кусакларга айланиши тезлашяпти (Радиодан). Шабада ҳам тезлашиб, болаларнинг сочлари ва галстуклари билан тинмай уйнашмоқда (Ҳ.Назир).

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга утмоқ: Тулпорларнинг оёғи енгиллашди (Ҳ.Назир).

2. Миқдорий камаймоқ" семали ҳолат феъллари: камаймоқ, озоймоқ, сусаймоқ, сушлашмоқ, секинлашмоқ, пасаймоқ, сийраклашмоқ, огирлашмоқ, бўшашмоқ. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳаракатининг секинлашиб, камайиши натижасида юз берган ҳаракатнинг таъсир нуктасини белгиловчи омил сифатида кузатилади. Бундай ҳолат феъллари, асосан, ясама

¹ Ш. Рахматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўша лугат. 120-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, I, 312-бет

³ Ўша лугат. 409-бет

⁴ Каранг: А. Ҳожиев. Ўша лугат. 127-бет

⁵ А. Ҳожиев. Ўша лугат. 127-бет

фезълардан тузилади. Улар сифат ва равишлардан бўлиб, -ай, -лаш, -лан, -а ясовчилари таъсирида фезъллик хусусиятини олади.

"Миқдорий камаймоқ" фарқловчи сема қуйидаги фезъл маъноларида қайд этилади:

Камаймоқ - кам ҳолатга ўтмоқ: Қон оқиши ҳийла камайди (У.Назаров). Ҳавонинг сал бўлсада салқинлашиши чанг-тузонни камайтира борди (М. Исмоилий).

Озаймоқ - оз ҳолатга ўтмоқ: Кечга яқин Гулнорнинг иссиғи озайди (Ойбек). Озаймоқ кўпроқ адабий тилга, камаймоқ эса жонли нутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

Сусаймоқ - суст ҳолатга ўтмоқ: Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди (Н.Норматов). Шу оғир мусибатдан кейин ҳам унгулдаги иш сусаймади (М. Исмоилий).

Сустлашмоқ сусаймоқ сузи билан шакл яқинлиги ва маъно умумийлигига эга. Айни вақтда улар алоҳида тил бирлиги булиб, ҳар бирининг ўзига хос товуш тузуми ва маъно таркиби мавжуд. Ҳар бири нутқда муайян сузлар билан семантик-грамматик муносабатга киришади. Сустлашмоқ, сусаймоқ сўзида ўзак морфема суст, кучсиз, заиф, буш, секин каби маъноларни англатувчи сифатдир¹, -лаш қўшимчаси сифатдан фезъл ясаган. Куринадики, сустлашмоқ ясама фезълдир. Сустлашмоқ ва сусаймоқ сузлари бир томондан нисбатан шаклий фарққа эга булса, иккинчи томондан бу фезъллар асосий маъносига кура ухшаш. Аммо бу семантик ухшашлик асосида нозик маъно фарқи мавжуд. Бу фезъллар таъсирчанлик даражасига кура узаро фарқланади. Ушбу фезъл маънолари бир-биридан предмет ҳаракатининг муайян ҳолатга ўтишининг миқдорий белги даражасига кура фарқ қилади. Сустлашмоқ маъносида ҳаракат ҳолатининг миқдорий белги даражаси сусаймоқ маъносидаги миқдорий белги даражасига нисбатан кучлироқ. Яъни сустлашмоқ маъносида ҳаракатнинг ҳолат белгиси таъсир кучига кура нисбатан ортиқлиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: сустлашмоқ - анча суст ҳолатга ўтмоқ; Ёмгир сустлашиб, майда заррачаларга айланди (У. Назаров). Узоқдан Манзурага кузи тушиб, негадир сустлашди (Х. Тўхтабоев). Сусаймоқ, сустлашмоқ сузлари оғзаки нутқда кам қўлланади.

Секинлашмоқ - секин ҳолатга ўтмоқ: Летаргик уйқуга кетганларнинг юрак уриши, нафас олиши шунчалик секинашадикки, қулоқ билан эшитиш амри маҳол булиб қолади (Тошкент ҳақиқати). Кучанинг бурилишида яна бир оз унинг (Отабекнинг) одимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверади (А.Қодирий). Секинлашмоқ маъносидаги белги даражаси сусаймоқ маъносидаги белги даражасига нисбатан бироз ортиқ. Секинлашмоқ нутқда кўп қўлланади.

Пасаймоқ - паст ҳолатга ўтмоқ: Кечаги изгирин пасайган...

¹Қаранг: Узбекско-русский словарь М., 1959, 388-бет. Русско- узбекский словарь М, 1954. 793-бет

(О.Ёқубов). Тутиқиз юрагидаги дукур энди бир оз пасайди (М.Исмоилий). Унинг товуши сал узгарди, пасайди (А. Мухтор).

Сийраклашмоқ – сийрак ҳолатта ўтмоқ: Кучадаги қатнов сийраклашиб, қоронги туша бошлади (Ғ.Ғулом).

Огирлашмоқ – огир ҳолатта ўтмоқ: Тун қорайиб, йўл юриш огирлашди (Ғ.Ғулом). Унғур ичкарилаган сари иш уйланмаган даражада огирлашади (М. Исмоилий).

Бушашмоқ – буш ҳолатга ўтмоқ; ... тоғ қазувчилар шиддати заррача ҳам бушашмади (М.Исмоилий). Иссиқ бир мунча бушашгандек туюлса ҳам, димлик заптида эди (М.Исмоилий).

Нутқда ҳаракатнинг ҳолатини ифодаловчи феъл вазифасида баъзан ҳаракат, жараён маъносини билдирувчи чўзмоқ (чўзилмоқ) сўзи ҳам қўлланади. Ҳаракат феълнинг ҳолат маъносида келиши муайян нутқ билан боғлиқдир. Бундай ҳолларда ҳаракат феълнинг ҳолат вазифасида булиши, шу феъл билан боғланиб келган алоҳида сўзга боғлиқдир. Чунки бу нутқ бирлиги ҳаракат маъносига эга булиб, у чўзмоқ сўзи маъносида ҳолат белгисини, ҳаракатнинг ҳолатини юзага келтиради. Қиёсланг: чўзмоқ- давомий ҳолатга ўтмоқ: Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди (Ғ.Ғулом). Гап анча чўзилди (О.Мухторов).

Хуллас, ҳаракатнинг ҳолати феъллари асосан ясама феъллардан гузилиб, мазмунан предметнинг ҳаракат ва ҳолат таркибий қисмларини, ҳаракатнинг доимий ҳолат белгисини ифодалаш билан муайян лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади.

МАЛАКА ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Малака ҳолати феъллари инсон руҳиятида (баъзан жониворларда) бирор ҳаракат - ходисага, предметга нисбатан пайдо булган турлича муносабатни - шаклланиб, мустаҳкамланиб, доимий, давомий хусусиятга айланган куникма, узлаштирилган одатни англатади. Бундай куникма, одатлар, асосан, инсонга хос муҳим белги сифатида инсон табиати (хулқ - атвори)нинг бир кўриниши бўлиб кузатилади. Инсон ҳаёти ва фаолиятида турли-туман жуда кўп жараёнларда катнашади, ҳар хил нарса - предметлар билан муносабатда бўлади. Шу жараёнда шахсда мавжуд воқелик билан боғлиқ ҳолда предметларнинг таъсири натижасида юзага келган кўникма, одатлар ҳолат белгисини ташкил қилиб, малака ҳолати феълларининг мазмун томонини эгаллайди. Бинобарин, малака ҳолати феъллари "малака", "куникма" каби асосий, марказий семаларга эгаллиги билан ажралиб туради.

Шуниси муҳимки, малака эгаси булган инсон кўникмасининг, одатининг манбаи муаъян предметлар бўлиб, буларни ифодаловчи тил бирликлари туб ва от -лаш шаклидаги ясама феъллардан таркиб топади. Булар: куникмок, урганмок, одатланмок. Қайд этилган феъл маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантикий ифодага эга:

Кўникмок - мажбуран мувофиклашган ҳолатда бўлмок: Умри гўдаклик чоғидан оғир меҳнатта, аччиқ-куруқ гапларга куникиб, чиникиб ўсган. (Ҳ.Назир) Бу ҳол авваллари халойикнинг газабини, нафратини келтирган булса ҳам бора-бора одамларнинг бир қисми кўникди (А.Қаҳхор). Окқушча аввалига уйга, одамларга кўникди (Шухрат). Кўникмок тасвирий сўзи, асосан, бадий нутққа хос бўлиб, "мажбурий" белгисига эга.

Урганмок - беихтиёр мослашиш ҳолатида бўлмок: Гўдаклик чоғида сенга ургандим (Ҳ.Олимжон). Бузоқлигидан узи тарбия қилган, унга урганган эди (С.Юнусов). Урганмок, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кўп қулланади, беихтиёр белгисига эга.

Одатланмок - ихтиёрий урганиш ҳолатида бўлмок: Шу боисдан кўчманчи қирғизлар идиш-товокни уз турмуш тарзига мос турли материаллардан ясашга одатланишган (Фан ва турмуш). У подачининг учинчи кенжа кизи бўлиб, доно, ҳушёр меҳнатга одатланган (Сохибқирон). Равшан қай вақтда ётмасин, эрта сахарда уридан туришга одатланган эди (У. Назаров). Одатланмок сўзи

асосан адабий тил – ёзма нутқда кенг қўлланади, "ихтиёрий" семасига кўра бошқа малака ҳолати феълларидан фарқ қилади.

Хуллас, малака ҳолати феъллари инсон рухий олами билан боғлиқ давомий ҳолатларни ифодалашига кўра нисбатан мустакил саналади.

ОБРАЗЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Тасвирий (образли) ҳолат феъллари объектив борлик предмет-ходисалари, улар орасидаги муносабатлар ҳақида муайян хабар бериши, таъсирчанлик даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Бу гуруҳ ҳолат феъллари якка, узича олинганда, улардаги таъсирчанлик кўпинча аниқ ифодаланади. Киёсланг: дуппаймоқ, каккаймоқ, гулламоқ, шумшаймоқ, олтинланмоқ, жилваланмоқ, жилоланмоқ. Бундай феъллар гапда муайян сўзлар куршовида олинганда эса, таъсирчанлик доимо кучли даражада ифода этилади. Бу-табиий. Чунки образли ҳолат феълларини ураган куршов бирликлари ушбу феъллар маъносини "тиниклаштириб" колмасдан, балки ундаги таъсирчанликни яна ҳам кучайтиради, бўрттиради. Умуман, нутқ жараёни предмет - ходисалар, улар номларининг семантик-синтактик конуният асосида узаро бирикиб, муайян нутқий ўринни эгаллаб, шу уринда кулланган сўз маъноларининг қайси таркибий қисмлари - фарқловчи семалари фаоллигини таъминлайди.

Демак, тасвирий ҳолат феъллари маъно таркибининг асосини ҳосил қилган таъсирчанлик тилда ҳам, нутқда ҳам аниқ ифодаланиши билан муҳимдир. Образли ҳолат феълларида таъсирчанлик билан бирга муайян дарак, хабарнинг ҳам ифода этилиши ушбу феъллар маъносига ҳос муҳим хусусиятдир.

Тасвирий ҳолат феъллари предмет - ходисалар ҳақида тасвирий хабар бериши ва бу хабар инсон руҳиятига кучли таъсир қилиб, унда шу предмет-ходисалар, уларнинг шакли, мазмуни, тузилиши, белгилари, моҳияти ҳақида аниқ, туғри, тўлиқ тушунча, тасаввур ҳосил булишида муҳим аҳамият касб этади.

Образли ҳолат феъллари таъсирчанликни, ҳис туйғуни ифодалашни, инсон руҳиятида қандай "шаклдаги" таъсирчанликни ҳосил қилишга кура турличадир:

а) таъсирчанликни ифодалашга кура бетараф булган образли ҳолат феъллари: ухламоқ, котмоқ, гавдаланмоқ;

б) ижобийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: олтинланмоқ, товланмоқ, жилоланмоқ;

в) салбийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: хувилламоқ, шумшаймоқ, сўлмоқ.

Образли ҳолат феъллари тасвирийликни тўб ҳамда ясама феъл шаклида англатади. Ушбу феъллар узи билдирган предмет, ходисаларни жамият ва табиат моддаларига, шахс ва предметларга ҳос хусусиятларга, ҳолатга, ҳаракатга, шаклга.

таъсирга ва бошқаларга киёслайди.

Предметларни киёслаш нутқий ҳодиса булиб, бунда образли ҳолат феълларида таъсирчанлик бир предметга хос хусусиятнинг бошқасига кучирилишидан, яъни предмет бошқа предметга хос хусусиятга, тасвирийликка эга булишидан юзага келади. Бу нутқий таъсирчанлик белгисининг ҳосил булиши билан изоҳланади. Бу белга (сема) ҳам образли ҳолат феъллари маъносининг таркибий қисми саналиб, юзага чиқишга тайёр турган (потенциал) семани ташкил қилади. Демак, образли ҳолат феъллари қўшимча потенциал семага эга булиши сабабли уларда таъсирчанлик юзага келади¹.

Айтилганидек, образли ҳолат феълларида "ҳолат" муштарак сема, "образли" бирлаштирувчи сема сифатида суз маъносининг таркибий қисмини ташкил қилади. Маълумки, муштарак семанинг ҳам, бирлаштирувчи семанинг ҳам аник мантикий ифодага эгалиги нутқий шароитда юз беради. Чунки суз маъноси фикр алмашиш жараёнида муайян таркибий қисми орқали муайян ифодага эга булади. Яъни, фикримизча, маъно (семема) нутқда муайян аник сема "қобигига яширинади" (албатта, у йук булмайти, доимо сакланади) ва бу сема нутқий етакчи, асосий саналади. Нутқда аник мантикий ифодага эга булувчи фарқловчи сема воқе булишига кура нутқ "бирлиги" сифатида суз маъносидан шартли, нисбий ажралиб (бу ажралиш фақат гапта булади), маънони нисбатан "чекинтириб", уни "узига жойлаштиради". Бинобарин, нутқда фарқловчи сема дарак, хабар (таъсирчанлик) ташувчига, етказувчига айланади. У ташки ҳодисалар ҳақида билим - тушунча беради. Маълумки, нутқда кулланувчи ҳар бир мустақил суз фақат аник бир маънода ишлатилади. Суз маъносининг фарқловчи семаси асосий, марказий саналиб, бошқа муҳим ва номуҳим семалар фикр ифодалашда етакчи ҳисобланган фарқловчи семага "бирлашади", муайян нутқий вазиятда юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сакланади. Бунда имкониятнинг фаоллашиши суз маъносини тил "бирлиги" сифатида олганда, суз маъносининг таркибий қисмларини аниқлашда, суз маъносига лексикографик нуктаи назардан ёндошганда юз беради. Демак, суз маъноси мантикий булақларининг вазиятга кура баъзан асосий, зарурий булиши, баъзан аксинча булиши нисбийдир.

¹ Қаранг. И. Қучқортоев. Суз маъноси ва унинг ваденлиги. Т. 1977. 29-бет. М. Миртожисв. З. Тоҳиров. Суз маъносининг бугеги. Т. 1980. 13-бет.

Маълум буддики, нутқий шароитда фарқловчи сема маънонинг "яшаш" бирлиги, усули, муҳим таркибий қисмига айланади. Шу жиҳатдан фарқловчи семани аниқлаш ғоят муҳимдир. Пишмоқ, хумраймоқ, сунмоқ, толмоқ, қизимоқ, қонсирамоқ, яшнамоқ, сўлмоқ, жилмаймоқ, гулламоқ, халқаланмоқ, сеҳрланмоқ, хурозланмоқ, мутилламоқ; хувилламоқ образли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси нутқда қуйидаги манتيкий ифодаларга эга бўлади: Пишмоқ.-1. Ишлов билан етилган ҳолатда бўлмоқ: Лой ҳалимдай пишди (Ҳ. Назир). Онаси пиштилган лойдан узиб олар ва авайлаб хуштак ясарди (Н.Норматов). 2. Қорайиб чиниккан ҳолатда бўлмоқ: Яланғоч, сочи олинган, офтобда пишган (С.Юнусов). Саратон тафти одам этини пиширади, ҳечкиси йук бир оз тобланасиз (Й.Шамшаров). Офтобда пишиб, куча чангитиб юрувчилар кундан-кунга хиёл сийрақлашаётгандай қуринди (Ҳ. Назир).

Хумраймоқ - булутли қорамтир ҳолатда бўлмоқ: Шимол томон уфқ ҳам хумрайган (А.Мухтор). Осмон қора, хумрайган (Ойбек). Хумрайган осмон кўнгилларни ғаш қилар, кайфиятни бузар эди (Тошкент окшоми). Хумраймоқ китобий.

Сунмоқ - фаоллиги йўқолган (пассив) ҳолатда бўлмоқ: Дустлар, айтинг, сўнган дўстликни қайга олиб бориб кўмарлар (А.Орипов). Унинг тўсатдан ғазаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Сўниб қолган қулги яна оловлана бошлади (Н.Қодиров).

Толмоқ - чарчаган (хориган) ҳолатда бўлмоқ; Кишнаб йўлга чиққан паравоз, даштлар ўтиб, сира толмайди (Ҳ. Носир). Толмоқ адабий тилга хос.

Қизимоқ - фаолашган, кучайган ҳолатда бўлмоқ: Сухбат қизиб, чой совида (С.Абдулла). Болалар кўпайиб, ҳар хил машғулотлар қизиб кетди (П. Турсун). Ҳозир овнинг авжи қизиган пайти, қўлда урдак, кашқалдоқ қўш (А. Шарипов).

Қонсирамоқ - қонга ташна ҳолатда бўлмоқ: Жаллодлар ҳаракатландилар-ханжаримиз қонсираган (А.Қодирий). Қонсираган ханжарини белига осиб, ойболтасини кутарган жаллод Қўшбегининг ҳукмига мунтазир эди (А.Қодирий).

Яшнамоқ - чирой очган ҳолатда бўлмоқ: Қрим яшнаган эди (Ш.Тошматов). Ватаним кўёшга кўксини очиб, Осиё қўйнида яшнаган бўстон (А.Орипов).

Сўлмоқ - тушқунлик кайфияти ҳолатида бўлмоқ: Баъзан шеър устида сўлганда руҳим паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад (А.Орипов).

Жилмаймоқ - нур сочиб, табассум қилган ҳолатда бўлмоқ: Қўёш самони тўлдириб, жилмайиб турибди (Н. Ёқубов). Булутлар орасидан ой жилмайди (Ғайратий). Қураёсанми, қандай яшармиш олам,

бепарво гудақдай жилмаяди жим (А.Орилов).

-Ла (н), -илла сўз ясовчиларининг от, сифат, тақлидий ва ундов сузларга бирикишидан ҳосил бўлган ясама феъллар тасвирий ҳолат феълларида нисбатан куп кузатилади. Узак морфема асосида шаклланиб, ясама хусусиятларга эга сўз маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантиқий ифодали булади.

Гулламок – чирой очган ҳолатда булмок: Ерда чамандай гуллаган ипак гиламлар (Ойбек). Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади (Ў.Ҳошимов).

Ҳалқаланмок – халқа шакли ҳолатида булмок: Муқаддамнинг хурлиги келиб, кузида ёш халқаланди (Ў.Ҳошимов). Ҳалқаланар труппада тугунлар, уйғок кўзлар бахтимизни уйлайди (М.Шайхзода). "Парпийовийнинг кизи, илойим айтганинг келсин, кам булмасин"-отанинг кўзларида ёш халқаланди (Ш. Ғуломов).

Сеҳрланмок – беихтиёр ҳолатда булмок: Сирли тун, бутун борлиқ сеҳрланган сингари (Э.Воҳидов). (У) шарқираб оккан сувнинг кушигидан сеҳрлангандек, арик буйида тўхтади (Ойбек).

Хурозланмок – "гердайдан, хезланган", "ҳолатда", "булмок": Хуш сенга нима керак, деди у хурозланиб (Н. Фозилов). Лаънати деди Тулбош, унинг кетидан хурозланиб (Н. Фозилов).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да мултилламок сўзининг маъноси 1. Аянчли қарамок, кузни жовдиратиб, маъносланиб, эзилиб қарамок, жовдирамок; 2. Эътиборсиз, хаёл паришонлик билан қарамок¹ изоҳига эга. Бу изоҳда мултилламок сўзи нигоҳ (кўрув) феъли сифатида қайд этилади. Айни вақтда бу сўз тасвирий ҳолат феъли сифатида қуйидаги нутқий кўчма маънога ҳам эга: Ўйлираб аксланган ҳолатда булмок: Баъзан дуппи гулига телбалардай тикилиб туради-да, кузларида чилп-чилп ёш мултиллайки (А. Мухтор).

Хувилламок – кимсасиз, бум-буш ҳолатда булмок: Кучалар алланечук хувиллаган (П.Қодиров). Дуконлар ёпик. Хаммаёк хувиллаган (П.Қодиров).

«Ҳолат» муштарак семали, "образли" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг фарқловчи семаси яна қуйидаги мантиқий ифодаларга ҳам эга: а) "тасаввур": гавдаланмок, жонланмок.

"Тасаввур" ифодасига эга образли ҳолат феъллари бевосита инсон хотираси билан боғлиқ жараённи ифодалайди. Бунда тасаввур инсон руҳиятининг муҳим таркибий қисми сифатида биринчи уринга чиқади. Чунки бундай ҳолларда инсон хотирасидаги қачонлардир идрок қилиниб, из қолдирган, акс этган предмет, воқеа-ҳодисалар тасаввурда қайта тикланади. Бу қайта тикланиш, албатта, инсон истаги, хоҳиши-муайян сабаб билан боғланади. Бундай

¹Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 490-бет

холларда тасаввур манбаи шахс, предмет ва воқеа-ҳодисалар бўлади. Демак, "тасаввур" ифодали ҳолат феъллари билан бирикувчи сўзлар предмет ифодаловчи тил бирликларидан тузилади.

Шуниси ўзига хоски, "тасаввур" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феълларининг доимий таркибий қисми сифатида урин маъносини ифодаловчи сузлар катнашади. Булар: кўз олдидида (унгимдида), ҳаёлимдида кабилардан ташкил топиб, ҳолат феълларида ифодаланган жараённинг содир бўлиш ўрнини, қаердида амалга ошганлигини билдиради ва шу жихатдан феъл маъносини урин муносабатига нисбатан аниқлаштиради.

"Тасаввур" ифодасини берувчи образли ҳолат феъллари таъсирчанликни англатишига кура бетараф (гавдаланмоқ) ҳамдида ижобийлик (жонланмоқ) бўёғига эга бўлади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ясама феъллар бўлиб, улар отга -лан ясовчисининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Умуман, бундай холлардида ясама суз маъносидаги феъллик хусусияти ўзак морфемага ясовчи кўшимчаннинг бирикиб, унда феълга хос семантик хусусиятни, "феъллик" семасини ҳосил қилиши билан изоҳланади.

Гавдаланмоқ, жонланмоқ сузлари синонимик муносабатдида бўлади. Бизнингча, бу суз маънолари аниқ ёки мавҳум предмет билан боғланишига, шу предметнинг тасаввурдида қайта кўринишини, намоён бўлишини ифодалашига, шунга кура синонимни ҳосил қилишига, доимо урин ифодаловчи сузга эғалиғига, гадида предмет ифодаловчи суздан кейин келиб, кесим бўлишига, қатор бирикувчи сузлар учун семантик марказни ҳосил қилишига, утимсизлиги ва ясама феъллиғига кура бир хилликка эғадир. Айни вақтдида алоҳида, мустақил тил бирликлари сифатида бу суз маънолари ўзаро фарққа эга. Яъни гавдаланмоқ маъносида предметнинг тасаввурдида нисбатан тулик, аммо нисбатан турғун холдида намоён бўлиши ифодаланса, жонланмоқ маъносида предметнинг тасаввурдида қисман, унинг айрим муҳим томонлари ҳаракатчан (динамик) шаклдида қайта пайдо бўлиши билан фарқланади. Шунингдек, жонланмоқ тасвирийликни, таъсирчанликни ортик ифодалашига кура ҳам гавдаланмоқ сузидан фарқ қилади. Жонланмоқ сузи маъносининг изоҳи кўчма маъно сифатида баҳоланади.¹

Образли ҳолат феълларининг "тасаввур" мантикий ифодасига эга фарқловчи семаси гадида қуйидаги суз маънолари орқали намоён бўлади. Қиёсланг: Гавдаланмоқ - ҳаёлан тикланган ҳолатдида бўлмоқ; Унинг кўз олдидида Арслон гавдаланди (Мирмуҳсин). Нукул

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 288-бет

куз унгида Севаранинг жамоли гавдаланар (У.Назаров). Элёр Мингбулок хакида уйлаганда, унинг куз олдида боғнинг кок бағрида ётган ёнгокзор гавдаланарди (У. Назаров).

Жонланмок - хаёлан кечган ҳолатда булмок: Хаёлида тўрт йил бурун бўлган воқеа жонланди (Х.Ғулом).Куз олдида уртоклари, кушнилари, Камол ва унинг дадаси Ҳайдарбойваччалар билан бўлган можаролар жонланди (С.Юнусов). Менинг куз унгимда жонланар тарих (А.Орипов).

б) "нур таратмок": ёнмок, чакнамок, товланмок, жилваланмок, жилоланмок, оловланмок, алангаланмок, чуғланмок, нурланмок; кўз-кўзламок, чаракламок, порламок, ялтирамок, милтирамок, ловулламок. Бундай маънога эга образли ҳолат феъллари муайян предметга хос куриш таъсир кучига эга белгини ҳолат белгиси сифатида ифодалайди. Яъни бундай ҳолатда предметда мавжуд ёки бошқа предмет таъсирида юзага келган белги-хусусият-нур, ёруғлик билан боғлиқ хусусият акс этади.

"Нур таратмок" фарқловчи семали ҳолат феълларига нисбий хос хусусият уларнинг ўрин таркибий қисмига эгалигидир. Бунда образли ҳолат феълларида ифидаланган хабар, таъсирчанликнинг тарқалиш, пайдо бўлиш сатхи курсатилади. Бу семантик гуруҳ ҳолат феълларига хос доимий хусусиятлардан бири узи ифодалаган нарса-предметни бошқа бир предметга қиёслаши, ухшатишидир. Яъни ҳолатга хос белгини ифодаловчи сўз маънолари конкретлаштирувчи сифатида ҳолатга аниқлик киритади, уни мавҳумликдан куткаради. Демак, юкорида қайд этилган образли ҳолат феъллари гапда кўпинча ўз маъносига аниқлик киритувчи сўзлар билан семантик-синтактик муносабатга киришишига кўра муҳимдир.

"Нур таратмок" фарқловчи семали образли ҳолат феъллари, асосан, ясама феъллар бўлиб, улар -ла (н), -ира, -илла ясовчиларининг от, тақлидий сўз каби узак морфемаларга қушилишидан ҳосил булади. Бундай ясама феъллар таъсирчанликни кучли даражада ифодалайди. Бу таъсирчанлик нутқий таъсирчанликнинг бир куриниши бўлиб изоҳланади. "Нур таратмок" фарқловчи семаси қуйидаги образли ҳолат феълларида қайд этилади. Қиёсланг: Ёнмок - нур сочган ҳолатда булмок: Осмонда эса бу кеч ҳам олис хаёлларга ўхшаш юдуз чуғлари милт-милт ёнади (О. Мухторов). Юлдузлар ёнади, офтоб чарақлар (А. Орипов). Унинг кузларида ёнарди бехол йирок юлдузларнинг сирли нурлари (А. Орипов).

Чакнамок - ёркин нур таратган ҳолатда булмок: Кузлари чакнайди, кушнилари кириб қолса, бир яхши сўрашади (У.Назаров). Ғуломжоннинг кўзлари чакнади. Юраги қаттиқ дупурлаб урди (М.Исмоилий). Хаммаларининг бетлари қизариб,

кузлари чакнаган, лаблари илжаяди (М.Осим). Чакнамок сўзида белги даражаси, таъсир кучи ортик.

Товланмок - турли нур уйнаган ҳолатда бўлмок: Атрофни кучли шов-шувга тўлдириб, икки терак бўйи баладдан куйиларкан (шаршарак) камалакнинг етти рангида товлачиб, кузни камаштиради (Ҳ. Назир). Унинг остидаги кошинлар яраклаб товланади (У. Назаров). Сув куёш нурида ялт-ялт товланади (П. Ёкубов).

Жилваланмок - жилвали ҳолатда бўлмок: Куёшнинг илк нурлари ховлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар (О. Ёкубов). Кўм-кўк ток барглари эрталабки куёшда жилваланади (Ойбек). Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тагдўзи кайси бир хинали кўлнинг иши (Ғ. Фулом).

Жилоланмок - жилоли ҳолатда бўлмок: Ундан чапроқда эса осмонга санчилган Гури Амир минораларининг тилла ранг бўёклари нозик жилоланади (О. Ёкубов). Йул-йулакай миатираб, сен ёкимли куйлайсан, жилоланиб, жилдираб не хусусда суйлайсан (З. Диёр). Жилоланмок ҳам, жилваланмок ҳам поэтик услубга хос булиб, жилоланмок сўзида кушимча маъно нозиклиги нисбатан кучли. Жилоланмок, асосан, предметга, жилваланмок эса шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам ишлатилади.

Оловланмок - 1. Олов рангли, кизарган ҳолатда бўлмок: Мастуранинг лўппи юзи оловланди (Ойбек). Иссиқданми, хижолатданми, унинг юзлари оловланди (Ойбек). Комиссарнинг оловланди кўзлари (Т.Тула). 2. Қизариб товланган ҳолатда бўлмок: Этли камарида олтин куббачалар, йирик гавхарлар, Бадахшоннинг аслаъли ёкутлари оловланар эди (Ойбек). Булутларнинг ранги оловланмоқда, булутлар ёнмоқда негадир (Альманах).

Алангаланмок — алангали, олов рангли ҳолатда бўлмок: Кузи алангаланди, манглайи буришди, кошлари бир-бирига тортилди (С.Айний).

Чўгланмок - ёнган, яркираган ҳолатда бўлмок: Бупти, орамизда кола колсин, хупми,- деди Зиёда кўзлари чўгланиб (А.Мухтор). Пахмок малла кошлари тагида кузлари чўгланди (А.Мухтор). Чўгланмок сузида белги даражаси, таъсир бўёғи ортик.

Нурланмок - нурли ҳолатда бўлмок: Нурланади дағал бармоқлар, кўзларида жон олар кушик (Зулфия). Бу кулимсирашда унинг кўм-кўк кузлари нурланди (Ш. Тошматов).

Куз-кўзламок - намоиш килган ҳолатда бўлмок: Навоий номли театр атрофида, паркларда, боғларда атиргуллар очилиб, ранглар нафосатини куз - кузлайди (М.Исмоилий).

Чаракламок - ёркин, кучли нур сочган ҳолатда бўлмок: Офтоб чараклайди (С.Аҳмад). Юлдузлар ёнади, офтоб чараклар

(А.Орипов). Осмонда эса юлдузлар чараклайди (Ўзбекистон овози).

Порламок - нур акс этган ҳолатда булмок: Баҳор куёши Гавхаршод мадрасасининг хайбатли гумбази устида порлар (Ойбек). Кушчинод чироқлари порлар эди (А. Қаххор). Ёруғ кунларимдай порлади куёш (А.Орипов). Порламок сўзида белги даражаси ва маъно таъсирчанлиги ортик, чаракламок сўзида эса ундан ҳам ортик.

Ялтирамок - нур синиб ўйнаган ҳолатда булмок: Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тағдузи қайси бир хинали кўлнинг иши (Ғ.Фулом). Қум зарралари куёш нурида товланиб ялтирарди (Ж.Шарипов). Шамширдек ялтираган чакин чўлнинг олисларигача ёритади (С Аҳмад).

Милтирамок - кучсиз нур сочган ҳолатда булмок: Унда-мунда юлдузлар хира милтирар, совук аччикқина (Ойбек). Кеча окшом фалақда ой бузариб ботганда, Зухро юлдуз милтираб, хира ханда отганда (А.Орипов).

Ловулламок - ёлкинли ҳолатда булмок: Чойхона бу окшом жуда гавжум эди: кекса тол, бакатерак шоҳларига осилган чилимковок беш юз шамлик лампочкалар ёғдусида дарахтлар худди улкан гулхан сингари ловуллаб товланарди (Н. Екубов). Ловулламок сўзида "алангаланиш" даражаси, таъсирчанлик белгиси кучли.

в)"шаклий": кункаймак, шумшаймок, безраймок, думпаймок, дўпнаймок, кашпаймок, гердаймак, кеккаймак, хурпаймок, дўрдаймак. Бундай ифодали ҳолат феъллари кўпинча предметнинг шакли, кўриниши билан боғлиқ ҳолатни англатади. Бу ҳолда предмет ўз шакли ва мазмуни билан боғлиқ катор хусусиятларга эга бўлади. Айни хусусиятлар предметнинг бир бутунлигини таъминловчи таркибий қисмлар булиб, бунда предметнинг шакли билан боғлиқ томони бошқа предметларга қиёсан олганда кучли таъсирга эгаллиги, диктатни жалб қилиши билан ажралиб туради.

"Шаклий" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феъллари туб феъллар сифатида таъсирчанликни кучли даражада, яққол ифодалайди. Улар қуйидагилардир:

Кункаймак - беўхшов урнатилган ҳолатда булмок: Хужра ёнбошида кичкинагина ўчоқбоши кункайган (Х.Гулом). Қоядай кункайиб турган оғир юк кийшайиб, ... (А. Мухтор). Баҳоватдин кишлогининг яқшанбалик бозоридан сал нарида, куча чеккасидаги кункайган ховлида бир кампир яшарди (А.Мухторов).

Шумшаймок - хунук кўринган, каккайган ҳолатда булмок: Ана, шумшайган уйи (Н.Норматов). Баргини тўкиб, шумшайиб қолган чилон жийда тагида узок туришди (С.Анорбоев). Ҳовлилардаги совук ургандан қорайиб, илжираб кетган бултурги гуллар қор тагидан шумшайиб бош чиқарди (С. Анорбоев).

Безраймок - ҳаракатсиз, пинагини бузмаган ҳолатда булмок:

Йигитали шунча уринса ҳам, машина безрайиб тураверди (И.Рахим). Ҳозир биз бир томони ҳали безрайиб ётган чул, бир томони эса обод булган ернинг ҳудудида турардик (С.Ахмад).

Думпаймок - буртиб чиққан ҳолатда булмок: Почтачи думпайган сумкасини узок титкилаб, хат олиб узатди (А. Мухтор). Катта тут ёғоч куланкасида думпайган янги кабрни кучиб, тупроқларига юзларини суртиб,соатларча йиғлаб, кўзлари шишгандан сунг кайтишди (Ойбек).

Дуппаймок - дўмпайган (туртиб чиққан) ҳолатда бўлмок: Куллари дуппайган корни устида ковуштирилган эди (М. Исмоилий). Нохуш дуппайган янги кабр (Ҳ. Назаров). Дуппаймок сузида белги даражаси, таъсирчанлик думпаймок сўзига нисбатан ортик. Бу дуппаймок сузида куш ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Қаппаймок - 1. Қорни шишганнамо ҳолатда бўлмок: Шу пайтда зшик очилиб, ташкарида аввал корни каппайган бакалок эшак кўринди (А.Мухтор). 2. Нарса билан тўлган ҳолатда бўлмок: У кашпайган сумкасини куйди (И.Раҳимов). Ҳожи хола ... туй маъракаларга фақат дэстурхон солиш, кейин тугунни каппайтириб кайтиш учунгина эмас, бу баҳонада гураҳонларни излар эди (М.Исмоилий).

Гердаймок - назарсиз тиккайган ҳолатда булмок: Қаршимда гердаяр тоғлар (А.Орипов). Гердайиб кўкка узайган хайбатли кайрағочлар сирли, ваҳимали кўринди (Ойбек).

Кеккаймок — ковишимсиз тиккайган ҳолатда булмок: Ёмғирда ерга капишган майсалар мағрур кеккаяди, елда силкинади (Шухрат). Кеккаймок сузида таъсирчанлик даражаси гердаймок сўзига нисбатан ортиқроқ.

Хурпаймок - катламини тиккайтиб, ёйган ҳолатда булмок: Хурпайган булут осилиб тураверарди-ю, ёмғир ёғмади (А.Мухтор). Булутлар хурпайиб, ёмғир ёғишидан дарак берарди (Альманах).

Дурдаймок - 1. Кутарилиб чиққан ҳолатда бўлмок: Бошини ва ҳозиргина ураган дуррасини оркасидан ушлаб, харир кўйлаги дурустрок яширолмаган кукрагини дурдайтириб керишди (М.Исмоилий). 2. Шишганнамо, осилган, ҳолатда булмок: Азалдан хушфёъл одам нос элитган кишидай ковоғини осилтириб, лунжини дурдайтириб утирибди (И.Рахим). Болалигидаги дурдайган лаблари энди куёш тафтида, дашту далада, тоғу тош шамолида пишибди (С. Анорбоев).

г) "кўриниш": кабармок, купчимок, сулмок, мунғаймок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат фёъллари предметнинг кўриниш ҳолатини

англатади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари: сулмоқ, мунғаймоқ тасвирийлик, муносабат, ҳис-туйғу бўёқларига эгадир. Қабармоқ, кўпчимоқ феълларида эса тасвирийлик салбий ва ижобийлик бўёғи нуктаи назаридан бетараф бўлади. Бу феълларда таъсирчанлик тасвирийлиги билан фарқланади.

Қабармоқ, кўпчимоқ, сўлмоқ, мунғаймоқ образли ҳолат феъллари маъноси предмет ҳолат белгисининг бошқа предмет билан киёсланиши натижасида юзага келади. Бундай ҳолларда нутқда қайд этилган предметга бошқа шахс ва предметга хос белги-хусусият кўчирилади, бириктирилади. Бунда предметлар табиати, моҳияти, хусусиятига кура бирор мантикий синфга бирикади, узаро умумийликни ҳосил қилади. Шунга кура предмет белгиси предметга кўчирилади ёки шахсга хос белги предметга, предметга хос белги эса шахсга кўчирилади.

"Кўриниш" маъносига эга образли ҳолат феъллари нутқда қуйидаги изоҳлар билан катнашади: Қабармоқ - бўртган, туртиб чиккан ҳолатда бўлмоқ: Пурсиллаб қабарган сахро яшил жингалаклар билан копланган (Ойбек). Икковининг буйин томирлари, аркондай қаварган билак пайлари томирга айланган (Ойбек).

Кўпчимоқ - етилиб кутарилган ҳолатда бўлмоқ: Шудгорланган ерлар қўпчиган (М.Тошматов). Қор, музлар эриб, ер ҳамирдек қўпчиган (Миртемир). Синонимик муносабатдаги қабармоқ ва кўпчимоқ сузларининг нутқ бирлиги сифатидаги фаоллиги, ишлатилиш даражаси тенгдир. Аммо қўпчимоқ маъносидаги белги даражаси ва таъсирчанлик қабармоқ маъносидагига нисбатан ортироқ.

Сулмоқ - бўжмайган, ўзини олдирган ҳолатда бўлмоқ: Олмадайн сулган гулдай тарзим бор (Балогардон). Дадам фронтда улган учта акамнинг дардида кузи кўр бўлди. Буни кўрган ойим ўзидан-ўзи сўлиб жон берди (А. Мухтор). Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар (А. Мухтор).

Мунғаймоқ - эътиборсиз ҳолатда бўлмоқ: Икки жумла ёзилган шу хат стол узра мунғайиб қолди (Г.Нурулаева).

А) "жисмоний жараён": ухламоқ, мудрамоқ. Бундай ҳолат феъллари тасвирийликни предмет билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Образлиликка эга предмет аниқ бўлади. Ушбу ҳолат феъллари аслида шахсга, жонли мавжудотга табиий хос, бош мия ярим шарларининг фаолияти билан боғлиқ жисмоний жараённи ифодалаш ва уни предметнинг ҳолат белгиси сифатида баҳолаши билан ўзига хосдир. Бу жисмоний ҳолат инсон (ҳайвон) мия фаолиятининг фаолликдан фаолсизликка ўтиб, нисбатан "тўхташи", ташқи таъсирларга жавоб ҳаракатларининг сусайиши натижасида содир

булади. Демак, айни мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг муайян вақтдаги тинч, ҳаракатсиз, шовкинсиз ҳолатини ифодалайди. Ушбу гуруҳ феъллари туб феъллардан таркиб топади. Улар нутқда қуйидаги изоҳлари билан қатнашади, Ухламоқ - ҳаракатсиз (тинч) ҳолатда бўлмоқ: Тун ухлайди, лекин уйкуда тотли ҳаёт, ором бор, жон бор (Зулфия). Қоялар ухлайди - денгиз ухламас (О.Матчон). Учиб қолган соқийдай гунгурс ухлайди тоқлар (Ғ.Ғулом).

Мудрамоқ — ҳаракатсизликка берилган ҳолатда бўлмоқ: Шимол ғўзал, урмон мудрар юз товланиб бир ёнда (Т.Ҳамид). Бундан ярим соатча олдин ... ялти-ялт этиб, куз қисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сўнди (Ў.Ҳошимов). Барглари шалпайган, тузон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек).

е) "ҳаракатсиз": котмоқ, миҳланмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг мутлақо ҳаракатсизлигини ифодалайди. Бунда шахс ёки предмет бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, яъни ҳаракатдан ҳаракатсизликка ўтади, муайян ҳолатга эга бўлади. Натижа ҳолат тасвирийликка эга давомли ҳолатлиги билан ажралиб туради. Ушбу фарқловчи семали маънога эга образли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Қотмоқ - мутлақо ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ: Тошдай котдим ўшал они бир тоқатдан айрилиб (А. Орипов). Сулув яшин уриб кўмирга айланган чинордай жонсиз, ҳушсиз қотиб қолди (А. Мухтор). Билмам нечун сизнинг нигоҳ бир нуқтада қотмишдир (А. Орипов). Қотмоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик ортиқроқ.

Миҳланмоқ ясама ҳолат феъли (от-лан) сифатида мажбурий тинч ҳолатда бўлмоқ изоҳи билан қатнашади: Штабдагиларнинг кўзлари қук ва қизил чироклар билан тулган харитага миҳланиб қолди (И.Раҳим). Ҳалойик қузи билан эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига миҳланган эди (М. Исмоилий).

ё) "тус": олтинланмоқ, қумушланмоқ, симобланмоқ. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари жонсиз, баъзан жонли предмет номлари билан боғланиб, предметни тус белгисига қура баҳолайди. Ушбу феъл ясама (от-лан) феъллар бўлиб, нутқда қуйидаги изоҳларда иштирок этади: Олтинланмоқ - олтин ранги ҳолатида бўлмоқ: Куз фасли. Нақ алангадек олтинланган дарахтлар қимир этмайди (Ойбек). Узумлар пишаберсин ишқомларда олтинланиб (Ғ.Ғулом). Дубулғалар, қалқонлар, ойболталар қуёш билан олтинланган ҳавода порлайди (Ойбек).

Қумушланмоқ - қумуш рангли ҳолатда бўлмоқ: На муаттар чаманзорлар, на мухташам кўшқлар, на қумушланган ҳовузлар ... уни қизиктирмади (Ойбек). Тоғ ёнбағрида тикилган оқ ўтов ой шуъласида қумушланиб, қўқаламзор адирларга яна ҳусн қўшган (Ўзбекистон овози).

Симобланмоқ - симоб рангли ҳолатда бўлмоқ: Арчаларнинг

жомаси кумуш, симобланар хозир кора сой

ж) "бирикиш": капишмоқ, ковушмоқ. Ушбу ифодали ҳолат феъллари доимо икки предмет орасидаги муносабатни акс эттиради. Предмет муносабати уларнинг бир-бири билан бириккан, туташган куринишга, "ёпишган" ҳолатга утганлиги, шаклан бир бутунлиги билан ажралиб туради. Ушбу муносабатда предмет, баъзан шахс бўлиб, уларнинг муайян нукталари орасидаги мавжуд алоқа (бирикиш) муайян сабаб таъсирида юз беради. Қайд этилган мантикий ифода қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади. Капишмоқ – бутунлай ёпишган ҳолатда булмоқ: Йигитнинг қўллари қизнинг белларига чирмашди, кўкраклари бир – бирига капишди (Ойбек). Панжара орқасидаги ипак гуллар тонг кировидан ерга капишган (А.Мухтор). Ёмғирда ерга капишган майсалар мағрур кекқаяди (Шухрат).

Ковушмоқ – туташган ҳолатда бўлмоқ: Шундай кониқиб, шундай мириқиб керишдики, бир зумгина киприклари бир-бири билан ковушди (М.Исмоилий). Қуша қаримокка муҳр бўлади ҳаётда икки лаб ковушган бир зум (Ғ. Ғулом). Капишмоқ ковушмоқ билан синонимни ҳосил қилади. Капишмоқ маъносида белги даражаси, таъсирчанлик нисбатан кучли. Капишмоқ сўзи кўпроқ жонли нутққа, ковушмоқ эса шеърятга хос. Шунингдек, капишмоқ сўзи маъноси нисбатан салбий, ковушмоқ сўзи маъноси эса ижобий бўёкка эга. Капишмоқ шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам кулланилади. Қовушмоқ эса асосан шахсга, **унинг** жуфт аъзоларига нисбатан ишлатилади.

з) "йук булмоқ": сўлмоқ, қуримок. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари мавҳум предмет билан боғланиб, уни ҳолат белгиси томонидан аниқлайди. Ҳолат белгиси предметнинг энг муҳим фарқловчи белгиларидан бири саналади. Бундай туб ҳолат феъллари бирор ҳодиса, рухий кечинма, жараён қабиларнинг тухташини, йуқолишини ифодалайди. "Йук булмоқ" мантикий ифодаси қуйидаги образли ҳолат феълларида воқе бўлади:

Сўлмоқ – фаоллиги йуқолган ҳолатда булмоқ: Тунлар ҳам ҳаловатинг олган ғам шу субҳидам салқинида сулади (М. Эгамбердиев). Ёшлигим сўлди, чакмоқдек бир чакнади-ю, ўтди кетди (Ойбек).

Қуримок – ҳаётийлиги йук ҳолатда булмоқ: У ерларсиз сенинг ижодинг қурийди (У.Назаров).

и) "кучи қирқилмоқ": юмшамок, майинлашмоқ. Айни маънога эга ҳолат феъллари мавҳум предметнинг муайян вақтдаги доимий нисбатан тургун белгисини ифодалайди. Бунда ҳолат белгиси предметнинг инсон туюш, ҳис қилиш сезгисига кучли таъсири натижасида воқе бўлади. Предмет шу белгисига кўра инсонга таъсир

қилиб, унда ижобий туйғу уйғотади. Қайд этилган ҳолат феъллари гапда туб ва ясама феъл шаклида келади. Ясама феъл сифатга - лаш ясовчисининг қушилишидан ҳосил бўлади. Ушбу фарқловчи сема гапда қуйидаги феъл маъноларида катнашади. Қиёсланг: Юмшамок - совуқлик кучи кесилган ҳолатда булмок: Тунов кунги бурон ва изгиринлардан сунг табиат гуё қахридан тушган, юмшаган ... (О.Ёкубов). Февралнинг урталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, туқайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади (А.Қахқор).

Майинлашмок - ёкимли юмшаган ҳолатда булмок: Тунов кунги бурон ва изгиринлардан сунг табиат қахридан тушган .. майинлашган (О.Ёкубов). Майинлашмок сузида белги даражаси ва таъсирчанлик нисбатан ортик. Айни сүз "ёкимли" буюғига эга.

й) "бушашмок": шалпаймок, шалвирамок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари тасвирийликни муайян предмет билан, унинг инсон курув сезгисига таъсир қилувчи ташки тузилишига хос ҳолат белгиси билан боғлаб аңлатади. Бу ҳолат феълларида предмет узининг аввалги таранг, тортилган ҳолатига зид булган, бушашган, тарангсизлашган ҳолатта уттанлиги ифодаланади.

"Бушашмок" маъносига эга ҳолат феъллари қуйидагилар: Шалпаймок - таранглигини йўқотган, шалвираган ҳолатда булмок: Машинасининг бир ғилдираги шалпайиб ётибди (С. Аҳмад).

Шалвирамок - тарангсиз, осилган ҳолатда булмок: (Машинадан) тушиб карадим. - Баллон латтадек шалвираб қолибди (Ў.Ҳошимов). Уғилчаси шалвираган иштонини торта бошлади (Оғзаки нутқдан). Шалвираган сузи маъносида "тарангсизланиш" даражаси ортикрок.. Шалпаймок, шалвирамок сузлари, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, шалпаймок нисбатан купрок қулланилади.

к) "ёруғ": бузармок, ёришмок, ёруғлашмок, окармок. «Ёруғ» мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг ҳолат белгисини образли ифодалайди. Бундай ҳолат белгиси инсон қуриш аъзосида акс этиши билан моддийлашади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ёруғлик билан боғлиқ белгиси - унинг ёришган, ёруғлашган ҳолатдалигини ифода этиши билан мустақил саналади. Улар тузилишига кўра туб ва ясама бўлади. Ясама феъллар сифатга -лаш, -ар ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлади. "Ёруғ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Бузармок - ғира-шира ёришган ҳолатда булмок: Тонг бузарди (Шухрат). Дераза орқасидан сахар бўзарибди (Х. Ғулом). Кеча окшом фалақда ой бузариб ботганда ... (А. Орипов).

Ёришмок - 1. Сал ёруғ, окарган ҳолатда булмок: Бир зум баҳор каби ёришди олам (А.Орипов). Қуёш тиглари кўринмаса ҳам, шарқ осмони ёришиб ... (М.Исмоилий). 2. Қайфияти кўтарилган ҳолатда булмок: Тундлиги йуқолиб, чехраси ёришди (Тошкент окшоми).

Бундан кунгли бир оз юмшаб, чехраси ёришган Хисрав уни бағрига босиб упди (М. Иброхимов).

Ёруғлашмоқ - ёруғроқ, ёркинроқ ҳолатда бўлмоқ: Куеш ҳозир бизнинг мана шу ўлкамиз осмонига келиб, тухтаб тулишди, ёруғлашди (Р.Файзий).

Оқармоқ - ёришган ҳолатда бўлмоқ: Табиатнинг мармар танли, гул сочили эрка кизи - тонг оқариб келади (Уйғун). Ёруғлашмоқ сузида белги даражаси, "ёруғлик" кучи бузармоқ сузига нисбатан ортиқроқ. Ёришмоқ, оқармоқ маъноларида эса шундай белги ундан ортиқроқ. Бузармоқ, ёруғлашмоқ сузлари, асосан, шеъриятга хос. Ёришмоқ, оқармоқ сузлари эса сўзлашув нутқида кўп ишлатилади.

а) "паришон": анграймоқ, мултаймоқ. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан предметга хос ҳолат белгисини ифодалайди. Бундай ҳолат ҳам инсон куриш сезгиси билан боғланади. Қайд этилган ҳолат феъллари кенг маънодаги предметнинг муайян ташки ҳолатини образли ифодалаши билан нисбатан мустақилдир. Ушбу ҳолат инсоннинг бирор таъсир натижасида паришон, лоқайд, маънос каби "шаклий" ҳолатга уттанлигини ифодалайди. "Паришон" маъносига эга туб ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Анграймоқ - паришонхотир, хайрон ҳолатда бўлмоқ: Тугмас хотин ... Анграйди нигоҳ ... Қадам тунди ... Эс-хуши гангида (Г. Нурулаева).

Мултаймоқ - маъносиз ва иложсиз ҳолатда бўлмоқ: Шу чокқача мултайиб ... утирган Кумушбиби бир сесканди-да, кушиқчи кизларга каради (А. Қодирий). У ... кимнидир ахтарди, лоп этиб кузи бир чеккада мултайиб турган "митти" га тушди (Ҳ. Назир). Анграймоқ сузида белги даражаси нисбатан ортиқроқ. Бу тил бирлиги салбий бўёкка эга. Мултаймоқ маъносида ижобийлик белгиси бор. Бу феъллар, асосан, жонли нутққа хос булиб, анграймоқ кўпроқ ишлатилади.

м) "йуқолмоқ": сунмоқ, учмоқ. "Йуқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг бир рухий ҳолатдан бошқа ҳолатга утишини, муайян предметга нисбатан кизиқилишининг, интилишининг бутунлай йуқолишини, бефарқ муносабатда булишини, баъзан эса инсонда унга нисбатан салбий муносабатнинг юзага келиши кабиларни ифодалайди. Айни феъллар шахс рухий ҳолатини туб феъл сифатида англатади. "Йуқолмоқ" ифодаси гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари орқали намоён булади: Сунмоқ - таъсири тухтаган ҳолатда бўлмоқ: Захро холанинг юзидаги қувонч уша захотиёк сунди (У.Назаров). Раиснинг тўсатдан газаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Дўстлар, айтинг, сўнган

дусликни кайга олиб бориб кумарлар (А.Орипов).

Ўчмок – таъсири бутунлай тўхтаган (йўқолган) ҳолатда булмок: Ўрта буйли олифта кийинган йигитни куришим билан юрагимдаги борлик, журъат ва катъият худди сув пуркаган алангадек ўчди-колди (О.Ёкубов). Унинг юзидаги аввалги қизиллик хижрон шоми шафағидек ўчди-колди (Х.Ғулом). Алимардоннинг кузларидаги табассум бирдан учди (Ў.Хошимов). Ўчмок сузидаги белги даражаси кучли бўлиб, сўз маъноси "бутунлай" семасига эга. Ўчмок сўзлашув нутқиға, сунмок бадий услубға хос.

н) "таркамok": тузмok (тузимok, тузғимok). Бундай фарқловчи семага эга жараён феъллари баъзан турли предметларнинг ҳолат белгисини ҳам ифода этади. Улар туб феъллардан иборат булади. Тузмok. Бу суз тил бирлиги сифатида, асосан, ҳаракат маъносини ифодалайди. Унинг "ҳаракат" семаси етакчи, муҳим – хабар ташувчи саналади. Шунингдек, тузмok феъли ҳолат маъносида ҳам келади. Ҳолат маъноси нутқда — уни ураган куршов бирликлари таъсирида хосил бўлади. Тўғрироғи, тузмok сузида ҳаракат маъноси муайян гапда вақтинча "яширинади", юзага чиқишға тайёр имкониятға утади. Тузмok сузи баъзан тузимok, тузғимok каби шакларда ҳам намоён булади. Синонимик муносабатдаги бу бирликлар семантик умумийликка эга бўлиб, кўшимча маъно нозиклиги, таъсирчанлик даражаси, кўлланиши кабиларға кура узаро фарқланади. Қиёсланг:

Тузмok – I. Таркаган ҳолатда булмок: Эшик очилиб, хаёли патдай тузиди (А. Каххор). Шеър анжумани тузди (С.Абдулла). II Эскирган, яроксиз, ҳолатда булмок: Менга овкат беради, кийимим жуда тузиса, кийим қилиб беради (Ойбек).

Тузимok – тузмok II дан (давомли ифода бермок): Йулдошбой уч – тўрт хафтадан бери ички кийимини ечмаган, куйлаги терда котиб кетган, туни билан этиги тузиб колган эди (Х. Нуъмон, Ё. Шорахмедов).

Тузғимok – I ва II дан (такрор ва давомли ифода бермок): Тутикиз бир неча кун ичида чўпдай озиб, гулдай хусни тузғиди (М. Исмоилий). Қиш-ёз оёғида оғир сағир калиш.Махси ҳам ямок, бошида кир, тузғиган салла (Ойбек).

Хуллас, турлича ҳолатларнинг тил бирликларида-сўзларда образли ифодаланиши ўзига хосдир. Нутқда "таъсирчанлик" семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида катнашади. Образли ҳолат феъллари маъно тузилишининг асосини тасвирий хабар ташкил қилади.

БИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида биологик ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Улар кенг маънодаги тирик (жонли) мавжудотларнинг ҳаёти, усиши, ривожланиши кабилар билан боғланиб, уларда табиий, зарурий мавжуд бўлган ирсий жараён-ҳолатларни ифода этади. Бундай ҳолат феълларига хос муҳим хусусият шундаки, улар мазмунида ифода этилувчи ҳолат муайян предметнинг (мавжудот)нинг ҳолат белгиси бўлади. Бу ҳолат предметнинг доимий белгиси сифатида жисмоний, рухий жараёнлар билан бевосита боғланиб, диалектик муносабатда, ўзаро таъсирда кузатилади.

Биологик ҳолат тирик мавжудотларнинг яшашини, ташқи таъсирлардан таъсирланишини, бирор шароитга мослашини, вазиятга, вақтга кура узидаги ирсий белги-хусусиятларини бевосита намоён қилишини, муайян ирсий имкониятларининг юзага чиқиши учун ишлатилишини, "курашиши"ни ҳам узида акс эттиради.

Биологик ҳолат феъллари нугқ фаолиятида ҳолат манбаи (объекти)га кўра шахс, ҳайвон ва усимликлар билан боғланади. Ушбу феъллар баъзан вақт, урин, ўхшатиш каби таркибий қисмларга ҳам эга бўлади. Биологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан таркиб топади. Ўлмоқ, чиримоқ, очилмоқ, етилмоқ, бўртмоқ, гулламоқ, ёшармоқ каби ҳолат феъллари маъноларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Ўлмоқ - яшаш муддати, ҳаёти, умри тутаган ҳолатда, бўлмоқ: Отам ўлди, қолдим кузимни ёшлаб (Балогардон). Кейин қолган бари ўлди (Алпомиш). Қизнинг севгилиси урушда ўлибди. (Ў. Ҳошимов). Бу орада яна тўртта сизир ўлди (А. Каххор).

Чиримоқ - 1. Мўрт ҳолатда бўлмоқ: Уч-уч шохлари эса узун ва нозик, улар қуриган, чириган (О. Мухторов). 2. Айниган, еб булмас ҳолатда бўлмоқ: Сўйилган қовун ичидан чириган экан (Латифалар). Чиримоқ оғзаки ва ёзма нутққа-умумнутққа хос.

Очилмоқ - ушиб, қузга қуриган ҳолатда бўлмоқ: Ёнбағирларда лолалар очилган (П. Қодиров). ... ораларидаги лолакизгалдоқлар қипқизил бўлиб очилган (М.Исмоилий). Қизил, сафсар, пушти очилибди қашқаргулар (М. Исмоилий). Очилмоқ сузлашув нутқида кўп қўлланилади.

Етилмоқ - ҳар томонлама вояга етган ҳолатда бўлмоқ: Ёйигит қирк ёшга қирганда ақлий ва жисмоний томондан етилади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қашқирлар етилибди, овчи келиб ... терисини шилиб олади (Ғ. Жаҳонгаров); Етилмоқ кўпроқ бадий нутққа хос.

Бўртмоқ - ушиб чикқан, бўртиш ҳолатида бўлмоқ: Дарахтлар

ялтираб, буртди хар куртак (Зулфия). Олча новдалари мунчок-мунчок бўртиб ... (Мирмуҳсин). Буртмоқ, асосан, ёзма нутққа хос.

Гул, ёш каби от, сифатларга -ла(ш), -ар ясовчиларининг қушилишидан ясалган ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича: Гулламоқ - гул чиқарган, гулли ҳолатда бўлмоқ: Гузалари ўсиб, гуллаб, кўсақлар таккан (Ҳ.Олимжон). Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, хаводан бол иси анқийди (М. Осим). Мана чўлда ҳам олча гуллади (Ў. Ҳошимов). Зинапоянинг ёнгинасида ўрик гуллаган эди (А.Мухтор). Гулламоқ умумнутққа хос бўлиб, кул кулланилади.

Ёшармоқ - ёш қуринган ҳолатда булмоқ: Ҳамма ёшарди, фақат Мавлон қариди (А. Каҳҳор). У ёшариб, қайта куч-қувватга тўлгандек (Альманах). Ёшармоқ купрок китобий, адабий услубга оид.

"Ҳолат" муштарак семали, "биологак" бирлаштирувчи семали ҳолат феъллари яна қуйидаги фарқловчи семаларга ҳам эга. а) "истеъмол даражасига етмоқ": пишмоқ, етилмоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари манбаига кўра усимлик, купинча мевали дарахт, хўл мевалар билан боғланиб, уларнинг кўрув сезгиси билан идрок қилинувчи ирсий ҳолат белгисини акс эттиради. Қайд этилган ҳолат феъллари предметнинг сифат даражасини, яъни истеъмол ҳолатига етганлигини, истеъмол қилиш мумкинлигини -пишганлигини ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан тузилиб, гапда қуйидаги мантикий ифодага эга булади.

Пишмоқ -1. Истеъмолга тайёр ҳолатда булмоқ: Нодир боғни қуриқлаб қолганида, эртаги узум гарк пишган эди (С. Юнусов). Ота, манави беҳиларни қуринг, хиди оламни тутуди, бирам пишибдики: -деди саман отлик — (М.Исмоилий). Мевалари гарк пишган катта боғнинг тўрида мармар гумбазли ҳаммом бор эди (П.Қодиров). Бу муддат ичида шоли пишди, ўрилди, янчилди (Ҳ.Ғулом). 2. Усиб етилган ҳолатда булмоқ: Ана эгатлардаги тутларнинг новдалари пишибди (М.Исмоилий).

Етилмоқ - пишган, истеъмол қилиш ҳолатида булмоқ: Самарқанд боғларида катта дона анорлар етилган (П. Қодиров). Бир йили Афандининг бодринги жуда эрта етилибди (Латифалар). Жонивор хуб етилибди-да, - деди Мадаминхужа қовунни коса қилаётиб (М. Исмоилий). Пишмоқ ва етилмоқ сузлари узаро синонимик муносабатда бўлиб, уларнинг асосий, бирлаштирувчи маъноси бир хил. Айни вақтда пишмоқ маъносида предметнинг белги даражаси аниқ бўлиб, бу суз, асосан, сўзлашув нутқига хос. Қўшимча маъно бўёғи жихатидан бетараф. Келтирилган гапларда пишмоқ сузи бош, тўғри маънода қулланади, аммо у, асосан, китобий услубга хосдир. Шунингдек етилмоқ сузи маъноси хиссий таъсирчанлик бўёғи жихатидан ижобийликка эга. Етилмоқ маъносида ифодаланган белги даражаси пишмоқ маъносида

ифодаланган белги даражасига нисбатан мавхумроқдир. Шунингдек, пишмоқ сўзида ифодаланган белги-хусусият предметнинг ташки курилишига ҳам, ички, маъна-таъми, истемол даражасига нисбатан ҳам тегишли, улар учун умумий саналади. Етилмоқ сузи маъноси кўпроқ предметнинг шакли - ташки курилишига хос хусусиятлар билан боғланади.

б) «шаклий»: куримоқ, сўлмоқ, ковжирамоқ, какрамоқ, шалпаймоқ. "Шаклий" маъноли биологик ҳолат феъллари асосан мевасиз дарахт, унинг муайян кисми, гул, ут каби усимликларнинг куриш сезгиси орқали идрок килинувчи ҳолат белгисини ифодалайди. Улар предметларга хос белгини муҳим ҳолат белгиси сифатида билдиради. Бунда предмет муайян ташки, шаклий курилишга эга бўлади. Бу шаклий белги, ташки курилиш предметнинг ҳаётийлиги, фаоллиги, таъсирчанлигини, "яшашдан" тухтаган - ижобий курилишини йўқотиб, салбий муносабат уйғотувчи шаклга, ташки курилишга ўтганлиги билан ўзига хосдир. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари туб феъллар семантик гуруҳини ташкил қилади.. Улар қуйидаги суз маънолари орқали намоён бўлади:

Куримоқ - ўсиш, кўкариш, гуллаш кабилар тула тухтаган ҳолатда бўлмоқ: Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб, куриган дарахтга жон кирди (А.Мухтор). Агар сув бўлмаса ... дарахтлар куриydi (С.Юнусов). Ҳовли хийла катта, уртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар куриб, фақат гултожихўроз қолибди (А. Каххор).

Сўлмоқ - шалпайиш, сулиш ҳолатида булмоқ: Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлибди (Фозил Йулдош). Пурвиқор Аббосхон бўлса сўлиган тарракдек бушашиб ... (Мирмуҳсин). Шокир эртасига караса, кеча диркиллаб турган барглар сўлинкираб қолибди (Шухрат).

Ковжирамоқ - куриб бужмайган ҳолатда булмоқ: Болалар куча бекатидаги ковжираган ўтларни, арик буйидаги чимларни чимдир (С.Юнусов). Қовжираган палакларнинг у ер бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди (Х.Назир). У ковжираган жухориларга ... назар ташлаб бормоқда (А.Мухтор).

Какрамоқ - бутунлай куриган ҳолатда булмоқ: Даштда бир жуфт гул кукариб, какраган (О.Матжон). Агар сув бўлмаса экинлар какраб, дарахтлар куриydi (С.Юнусов).

Шалпаймоқ - сўлиган ҳолатда булмоқ: Барглари шалпайган, тўзон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек). Аттанг, деди ҳўрсиниб Адолат, сувсизликдан баргларини шалпайтириб турган ғўзаларга караб (И. Раҳим). Куримоқ, какрамоқ, ковжирамоқ сўзи маънолари белги даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Айниқса, какрамоқ сузида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз,

асосан, китобий-поэтик услубга хос. "Шаклий" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари купинча сузлашув нутқиға хос бўлади. Улар хиссий-таъсирчанлик буюғига кўра ажралиб туради.

в) «ёши ортмоқ»: каримок, кексаймоқ, улғаймоқ. Ушбу феъллар, асосан инсон, баъзан хайвонни – уларда вақтнинг кечиши, утиши билан боғлиқ содир бўлувчи ҳолат белгисини англатади. Бундай ҳолат феъллари инсон ёшининг ортиши, инсоннинг улғайиши натижасида унинг киёфасида акс этувчи ҳолат белгисини билдиради. Инсон ёшининг "ўсиши" натижасида бевосита унинг ташки-жисмоний тузилишида табиий изини, таъсирини қолдиради. Демак, инсон ташки киёфасидаги жисмоний ўзгариш ирсий-табиий ҳолда ёш хусусияти билан ҳам боғлиқ ҳолда юз беради. Юқорида қайд этилган ҳолат феъллари туб ва сифатга –й ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган ясама феъллардан ташкил топади. Айни фарқловчи сема қуйидаги сўз маъноларининг хабар-дарак ташувчи нутқий семаси бўлиб кузатилади:

Каримок – кексайиш ҳолатида бўлмоқ: Отаси шу ерда қариди (Т.Тула). Қодир ота энди қариган (Шухрат). Дадам бечора жуда қарибди (Х. Ғулом). Уришқок кучқор қариган эди (О.Матжон).

Кексайган – қариган, катта ёшга борган ҳолатда бўлмоқ: Энди ҳазрати Шохрух кексайдилар, яна шахзодалараро тагин низолар (Ойбек). Булар халқ хизматида кексайган (М.Исмоилий). Салоҳиддин домла у вақтдагиға қараганда анча кексайган (А.Қаххор). Каримок, кексаймоқ сузлари узаро синоним бўлиб, кексаймоқ сўзи маъносида белги даражаси ортиқроқ. Қаримок сўзлашув нутқиға хос, кексаймоқ китобий.

Улғаймоқ — 1. Балогатга (вояга) етган ҳолатда бўлмоқ: Мен улғайдим курашларнинг нашъаларин эмарак (Ғ.Ғулом). Бизлар хушчакчақ авлод дунёда энг бахтиёр, улғаямиз яйраб шод (И.Муслим). 2. Ёши ошган, ёшига ёш қўшилган ҳолатда бўлмоқ: Ёшимиз улғайди (О.Матжон). Ёши улғайиб, оғир меҳнат белини кийшайтиргач ... (Шухрат). Улғаймоқ сўзи кичик ва катта ёшдаги одамларга нисбатан қўлланилади. У китобий-шеърый услубга хос.

г) "тус": кўқармоқ, кўкламоқ, сарғаймоқ, кизармоқ. "Тус" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари, асосан ўсимликларнинг ҳолат белгисини англатади. Улар турлича рангларни акс эттиради. Айтилган мантикий ифодали ҳолат бошқа биологик ҳолат феълларидан предметнинг ранг, тус белгисини ясама феъл шаклида ифода этиши билан ҳам фарқланади. Бундай ҳолларда сифатга –ар, –ла, –ай ясовчилари қўшилади. Булар қуйидагилар: Кўқармоқ – униб, ушиб, кўкимтир тусли ҳолатда бўлмоқ: ... эски ўйларнинг томлари четида майсалар кўқарди (Ойбек). Барча япроқлари бирдай кўқарган (Х.Олимжон). Гиёҳ унмаган чўллар меҳнатқашлар қони бараварига

ям-яшил кукарган эди (А. Қодирий). Кукармок умумнутққа хос.

Кукламок - усиб, кук барг чикарган ҳолатда бўлмок: Эрта баҳор вақтида ток чикариб қуйилган урнидан куклайди ва узум қилаверади (Ш. Шомаксудов). Кукламок китобий бўлиб, кам қўлланади.

Сарғаймок - сарик тусли ҳолатда бўлмок: Дарахтларнинг барглари учидан сарғайган (Н. Ёкубов). Яланғоч, сарғайган кимсасиз урмон (А. Орипов). Япроқлари бирдай сарғайган (О. Мухторов).

Қизармок - кизғиш тусли ҳолатда бўлмок: Ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай кизарди (М. Исмоилий). Боғимда кизариб пишди олча (Ж. Жабборов). Сарғаймок, кизармок умумнутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

д) "сувга эҳтиёж": чанкамок, ташналамок, чулламок, сувсамок, сувсирамок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат белгисининг манбаи (субъекти) бўлиб, асосан инсон, баъзан хайвон ва ўсимликлар катнашади. Бундай ҳолат феъллари тирик мавжудотларнинг сувга булган эҳтиёжини, интилишини-сувга ташна, сув талаб ҳолатдалигини англатади. Бу семантик гуруҳ бирликлари-парадигма аъзолари, асосан, ясама феъллардан ташкил топади. Улар сифат-ла, от-са, от-сира каби тузилишига эга бўлади.

"Сувга эҳтиёж" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чанкамок - сув, чойга ташна ҳолатда бўлмок: Аямни ҳар куни ёки кун оша дард тутади: Аввал хўп чанқайди, кейини қўлларининг томири тортишади (А. Каххор). Эрта билан шўр нарса еган эдим, тоза чанкатаяпти (Мирмухсин). Ғулумжон чанқаб келган эди (М. Исмоилий). -Полвон, чаккон бўлинг, сувсаб қолдим, туялар ҳам чанқади (Олмос ботир).

Ташналамок - чанқок, анча сув талаб ҳолатда бўлмок: Пилла шоширади, полиз ташналаб, уйда гудагимиз қумсайди кукрак (Зулфия).

Чулламок - чанқаш, сувсаш ҳолатида бўлмок: Ўзи узиб еганнинг мазаси бошқача бўлади, ахир шаҳардан чуллаб келгансан (Ф.Мусаёнов). Семург дарёга кетди, Сувни шимирди чуллаб, канотларини ҳўлаб (Ҳ. Олимжон).

Сувсамок - сув талаб, чанқаган ҳолатда бўлмок: Азонда сувсаб уйғонадиган одати бор (А. Каххор). Сувсасанг-чанқасанг болам, нетай (Балогардон). Бир томондан кун иссиқ, иккинчи томондан одам ҳаддан ташқари сувсаган, сув берганлари билан қонмайди (Ш.Шомаксудов, С. Долимов).

Сувсирамок — тез-тез сув талаб, ташна ҳолатда бўлмок: Одам узини панага-салқинга тортишга ҳаракат қилади, иштаҳа йўқолиб, киши тез-тез сувсирайди (Ўзбекистон овози). Семантик парадигма бирликлари "сувга эҳтиёж" семасига - умумий таркибий қисмига

кура синонимик муносабатда булиб, чанкамоқ услубий имкониятига кура бетараф-синонимик каторнинг етакчиси хисобланади. У адабий тилда ҳам, сузлашув нутқида ҳам куп қўлланади. Маъно имконияти кенг - инсонга ҳам, хайвонга ҳам, баъзан ўсимликларга нисбатан ҳам ишлатилади. Ташналамоқ, чулلامоқ, сувсирамоқ маъноларида хиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айникса, ташналамоқ, сувсирамоқ маъноларида ушбу бўёқ ортиқроқ. Яъни бу сўзларда сувга талаб, эхтиёж даражаси юкори. Буларга киёсан чулلامоқ, сувсамоқ маъноларида эса белги даражаси кам. Аммо буларни узаро киёсан олганда чулلامоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқ. Ташналамоқ, чулلامоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ нутқда кам қўлланилади, купроқ китобий. Шунингдек, чулلامоқ, сувсамоқ шевага хос¹.

Сувсирамоқ талаффузига, қўлланишига кура "ғализроқ", "янгилик" бўёғини тўла йукотмаган. Шунинг учун бўлса керак, у жуда кам ишлатилади. Сувсамоқ семантик имкониятга бой, куп қўлланади, талаффузи осон, "силлик", услубий бўёғига кура у семантик гуруҳда чанкамоқ билан мангикий алоқада.

Хуллас, биологик ҳолат феъллари "ҳолат" семали феълларнинг семантик майдонида жонли мавжудотларнинг ирсий ҳолат белгисини туб ва ясама феъл шаклида ифода этиши, мазмунан ирсий хабар (тушунча) ташиши билан нисбий мустикалдир.

ФИЗИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Физиологик ҳолат феъллари айти феъллар семантик майдонининг энг катга, асосий лексик-семантик гуруҳини ташкил қилади. Ушбу феъллар инсон ва ҳайвон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу жисмоний ҳолат ушбу феъллар маъносининг моддий асоси сифатида намоён бўлади. Физиологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, маъно томонидан биологик ва психик ҳолат феълларига яқин туради. Биологик ҳолат феъллари жонли ва жонсиз предметларга хос, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон руҳиятига хос хусусиятларни, физиологик ҳолат феъллари эса, асосан, ташки жисмоний ҳолатларни ифодалаши билан нисбий мустақилдир. Аниқроғи, бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотларда, уларнинг муайян аъзоларида содир бўлувчи муайян физиологик узгаришлар, жараёнлар акс этади.

Таъкидлаш керакки, жонли мавжудот физиологик ҳолати, асосан икки курунишда юз беради. Яъни инсон ёки ҳайвондаги жисмоний ҳолат бирор жисмоний узгариш натижасида ёки жисмоний жараён ҳолати сифатида кузатилади. Шунга кура бу ҳолат феъллари гапларда жонли мавжудотларда содир бўлган жисмоний ҳолатни жисмоний узгариш натижаси ёки ҳолат сифатида воқе бўлувчи жисмоний жараён ҳолати сифатида акс эттиради. Демак, физиологик ҳолат феъллари: а) жисмоний узгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва б) жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи каби ички турларга ажратилади.

Жисмоний узгариш натижасида юзага келган ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний узгариш натижаси булган ҳолатда инсон ва ҳайвон, уларда юз берган муайян ҳолатлар кузатилади, Бунда бир ҳолатдан (ёки ҳаракатдан) бошқа бир жисмоний ҳолатга утиш узгариш натижаси эканлиги англашилади.

Куримок, ёришмок, очилмок, чидамок, қизимок, етилмок, кутурмок, хурпаймок, тумпаймок, шишмок, тиришмок, туташмок, тутилмок, чўзилмок, қонамок, яллиғламок, кирламок, тормозланмок, қонсизланмок, елимлашмок, майинлашмок, юпқалашмок, сийраклашмок, равшанлашмок, жиддийлашмок, тундлашмок, сулғинлашмок, огирлашмок, кўпирмок, қонсирамок каби жисмоний узгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси, нутқий маъноси қуйидагича: Куримок – йўқолган ҳолатда булмок: Оҳ тортсам, танимдан курийди дармон (Балогардон).

Бу сўзни айтар Авазхон танимдан куриган дармон (Балогардон).

Ёришмоқ -хурсанд (шод) ҳолатда бўлмоқ: Шуни айтиши биланок Ортик ака Ашуровнинг чехраси янада ёришди (Х.Назир). Одамларнинг юзлари бир-бирига ухшаш табассум ва кувончдан ёришган, ўзларича кизгин суҳбат қилишмоқда эди. (Н.Норматов).

Очилмоқ - гўзаллашган, чиройли ҳолатда бўлмоқ: Қара, худо куп хусн берганда, бирам тўлишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Зуннуовнинг назарида Саодатхон янада очилиб кетганга ўхшайди (И. Раҳим).

Чидамоқ - бардошли ҳолатда бўлмоқ: Мен эмас кийналиб конга бўялган, азобга чидаган сира демай вой (Т.Ҳамид).

Қизимоқ - каттик исиган ҳолатда бўлмоқ: У шундай тез югурар, шундай каттик кичкирардики, сал утмай бадани кизиби, совуқдан кукарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий). Орка мияси қизиби ачишди, чап ёнига ағдарилди (Мирмуҳсин).

Етилмоқ - вояга (балоғатга) етган ҳолатда бўлмоқ: Бу вақтда ўнбошлик мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йиғат эди (М.Осим). Раъно бу ун йил ичида яна етилган булса керак ... (А.Қодирий).

Қутурмоқ¹ - хавфли касалланган ҳолатда бўлмоқ: Ушанда осилиб чинор шохчасига қутурган итдан ҳам қолдим қутулиб (А.Орипов). Эй, Мусулмон, нега қопмайди, дейсиз, Шу ит қутурган-ку, (П. Турди).

Хуршаймоқ - тузғиган, ёйилган ҳолатда бўлмоқ: Баъзида сочлари тузиб, хуршайиб юрадиған Рихсиниса унга ёкмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўмпаймоқ - чўккалаб мук тушган ҳолатда бўлмоқ: Уроз билан Йўлчи оғизларини нақ тутунга етказиб, тўмпайиб галма-гал пуфлашарди (Ойбек). Болалар утирган ўринларида тўмпайиб ё турли вазиятда узала тушиб, ... ухлашди (Ойбек).

Шишмоқ - касалланган, буккан ҳолатда бўлмоқ: Матковул шерик топиб, далага чиқишга шайлаб турган отнинг қорни шишиб, ҳаром ўлиб қолди (М. Исмоилий). Чол қўйлари шишиб ўлган ўша бахтсиз ҳодисадан бери ўғлига бунчалик ширин гапирмаган эди (А.Норбоев).

Тиришмоқ - тортишиш, таранглашиш ҳолатида бўлмоқ: Унинг яраси тиришиб, оғриб кетди (Шухрат). Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришди (Х.Ғулом).

Туташмоқ - бир-бирига теккан (қўшилган) ҳолатда бўлмоқ: Қошлари туташиб, ковоғи солинган (О.Ёқубов). Қора қошлари

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лўғати. II 1981. 627-бет

туташиб, кузларида газаб чакнади (С.Зуннунова).

Тутилмок - дудукланган, гапиролмайдиган ҳолатда бўлмок: Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, факат "тупа, тупа" деганини билиб булар эди (А.Каххор). Нима дейишни билмай, тили тутилди (Ж.Шарипов).

Чузилмок - буйга, олдинга узайган ҳолатда булмок: Энди у озди, соколлари ўсди, юзи қорайди, шахло кузлари яна каттайди, қадди чузилди (М.Исмоилий). Куз сузилган, лаб чузилган, севги уйғонган чоғи (Ғ.Ғулом).

Ясама ҳолат феъллари қуйидаги қуринишда бўлади: от -а, -ла (н,ш),-сира; сифат -ла (н,ш); равиш -ир. Улар қуйидаги фарқловчи семаларга эга: Қонамок - қонли ҳолатда булмок: Жўраҳон турар эди: бояғи хонатлас қуйлағи чанг босган ... лаблари қонаган (М.Исмоилий).

Яллиғламок - қизарган, газакли ҳолатда булмок: Соқоли ушиб кетган, кўзлари яллиғланиб, лаблари қовжираган ... (С. Юнусов). Зотилжами такрорланиб, иккала упкаси ҳам яллиғлабди (А. Мухторов).

Қирламок - қирли ҳолатда булмок: Қулоғим қирланган экану (Имом қочди).

Тормозланмок - фаолияти тўхтаган ҳолатда булмок: Чуқур уйқуда миянинг аксарият қисми тормозланади (Ўзбекистон овози).

Қонсизланмок - қони қочиб, ранги оқарган ҳолатда булмок: Сафар бўзчининг бу сузидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламунчок қузи алланечук ҳолатта қирган эди (А.Каххор).

Елимлашмок - ёпишқок ҳолатда булмок: Томоқлари қақраб, тупуқлари елимлашди (Шухрат).

Майинлашмок - юмшок, ёқимли ҳолатда булмок: Тўмариснинг овози яна майинлашди (А.Мухтор). Майинлашмок феълда белги даражаси, таъсирчанлик кучли.

Юпкалашмок - юпка, ингичка ҳолатда булмок: Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади, териси юпкалашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Сийраклашмок - қамайган (сийрак) ҳолатда булмок: Бир чекқада ўтирган институт домласи Салим аканинг сийраклашган оппоқ сочлари, қисқа буйни кўришиб турар (Ў. Ҳошимов).

Равшанлашмок - тиниқ, равшан тортган ҳолатда булмок: ... шу кампирнинг боғида булбулигуё деган бир қуш бор, агар шу қушнинг сайрашини эшитсангиз, қузингиз дарров равшанлашади дебди (Олмос ботир).

Жиддийлашмок - жиддий, сипо ҳолатда булмок: Қўрққаниданми ёқи каттиқ уйга толганиданми, юзи жиддийлашди, қоши чимирилди (М.Исмоилий). Фазлиддин йирик тишларини кўрсатиб, хаҳолади.

Кейин жиддийлашди (Ойбек).

Тундлашмоқ - юзи совук ҳолатда бўлмоқ: Маматмирзонинг майин юзи тундлашди (Н.Норматов). Унинг юзи кўланка тушгандай тундлашди (С.Анорбоев).

Сўлгинламоқ - синиккан, таровати йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Дилорнинг ранги сўлгинлашган, кузлари чўккан, аммо ҳамон жозибали табассум билан жилмайиб туради (Ў. Ҳошимов).

Оғирлашмоқ - 1. Қийин (мушкул) ҳолатда бўлмоқ: Лекин чолнинг ахволи оғирлашди (А.Мухтор). Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг ахволи оғирлашди, кечаси сингисини чақирди (А.Каҳҳор). 2. Кучайган (зурайган), кийинлашган ҳолатда бўлмоқ: Дехлига келгунча Ҳумоюннинг иситмаси яна ошиб, касали баттар оғирлашди (П.Қодиров).

Кўпирмоқ - купикли ҳолатда бўлмоқ: Даврадагилар эса калаларини иргитар, уртадагилар эса оғизлари кўпирган, кузлари гулайган (Ғ.Ғулом). От сонлари, тақимлари кўпирган, ҳамма ёғдан ховури чиқиб турган эди (М.Исмоилий).

Консирмоқ - конга ташна ҳолатда бўлмоқ: Азим консираб ётган йиртқич кўзларини пилпиллатди (М.Исмоилий).

Жисмоний узгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феъллари нутқ жараёнида яна қуйидаги фарқловчи семалари орқали аниқ мантикий ифодага эга бўлади: а) "тус": кизармоқ, гезармоқ, бўзармоқ, уникмоқ, синикмоқ, учмоқ, қонланмоқ, ловулламоқ, оқармоқ, мошгуручлашмоқ, қораймоқ, кўкармоқ, сарғаймоқ, захиллашмоқ. "Тус" мантикий ифодасига эга ҳолат феъллари инсонга, унинг юз, кўз, кулоқ, лаб, бурун, қош, бош, соч, сокол, бўйин каби аъзоларига хос айни белгини ҳолат сифатида англатади. Улар касаллик, дард, кўркув, жаҳл, бирор нарса таъсири, каттик изтироб, кексаллик, кўп ўйлаш натижасида инсонда юзага келган тус жисмоний ўзгариш ҳолатини билдириши билан муҳимдир. Бу узгариш асосида инсон аъзоларининг ички ва ташқи таъсирларга бўлган "ижобий ва салбий муносабати" ётади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари кўпроқ ясама бўлади. Улар от -ар, -лан; сифат -ар, -лаш, -й, -ай; тақлидий сўз - ула тузилишига эга. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Кизармоқ - кизғиш, кизариш ҳолатида бўлмоқ: Аямнинг кузлари кизарган, ковоқлари шишган эди (А.Каҳҳор). Хаяжондан юраги гупиллаб уриб, оппоқ юзи ғазабдан кизарди (Х.Ғулом). Ранг-рўйини олдирган, уйқусизликдан кузлари кизарган Ўқтам муҳбир билан суҳбатлашгудай ахволда эмасди. (Х.Назир).

Гезармоқ - ранги учиб, оқарган ҳолатда бўлмоқ: Ҳу алламаҳалда оч-наҳор ранги рўпак, лаблари гезариб келади (Х.Назир). Элмурод катта саллали новча кирра бурун одамни кўрди-ю, тўсатдан бир сесканиб тушди ва ичини совуқ ялаб гезариб кетди (П.Турсун).

Турдиматнинг нафаси ичига тушиб, ютиниб-ютиниб гезариб турар (И.Раҳим).

Бузармок - ранги ўчиб, оқариш ҳолатига келмок: Муҳайёга бу гап калака бўлиб туюлди, шекилли, ранги бузариб секретарга айик караш килди ... (А.Каххор). Юзи доқадек бузарган механик ўша захоти токни узиб, тегирмон тепасига чоғди (Н.Юкубов). У гоҳ кизарар, гоҳ бузарар, юрак бағрини уртаётган ғазаб ўтига зурға чидаб турарди (М.Осим). Гезармок, бўзармок сузларида белги даражаси (оқариш), таъсирчанлик кучли. Гезармок сўзида яна ҳам кучли. Улар салбий бўёққа эга бўлиб, асосан, сўзлашув нутқига хос. Гезармок сузи кам қулланади.

Унникмок - бўгик, қорайган ҳолатга келмок: Иситмаси ошиб, куз косаси уникқанди, нафаси тезлашди (А.Мухтор). Бир-икки соат ичида унинг кора юзи баттар уникиб кетди (Ё.Шуқуров). У ҳар кунгидай ғамгин, айрилиқ дарди уни унниктириб юборган (Х.Назир). Унникмок сузида белги даражасининг ортиқлиги қўш ундош таъсирида юзага келади.

Синикмок - рангини олдирган, сулинкираган ҳолатга келмок: Ранги бир оз синикқан, аммо кўркам чехрасида қатъият балқиб турган бир йигит кўзларини чирт юмиб ухлаб ётарди (Ў.Ҳошимов). Бир култиги Рахбархон, бир култигига Ўктам кирган малла соч, урта ёш, очик чехрали, ранги синикқан хотин - Мария кириб келаркан (Х.Назир). Унинг кўзлари ғамгин, юзи синикқан (Х.Ғулом).

Учмок - оқаринқираган ҳолатда бўлмок: Андак сабр қилиб туринг, - деди ранги ўчинқираган Алишер (М.Осим). Ранги ҳам ўчинқираган (М.Осим).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да қонлашмок сузи жараён-ҳаракат маъносини ифодаловчи суз сифатида изоҳланади. Биргалик нисбатидалиги айтилади¹. Бу ясама феълнинг ўзлик нисбатида қўлланувчи қонланмок шакли ҳам бор. Шуниси муҳимки, бу шаклда - ўзлик нисбатда қонланмок маъно ўзгаришига учраб, физиологик ҳолат феъли сифатида кузатилади. Қиёсланг: Қонланмок - қонга тўла (қонли) ҳолатда булмок: Кузи қонланган Анвар икки қўлини ёнига ташлаб, Худоёрхон қаршисида туриб қолди (А. Қодирий).

Ловулламок - кизарган ҳолатда бўлмок: Анварнинг юраги боягидан ҳам қаттиқроқ гушилаб уриб кетди (Ў.Ҳошимов). Қулоқларигача ловуллаб, юзини ўтирди (Ў.Ҳошимов). Унинг юзини қулоқларигача ловуллаган қон ҳам тарқалди. (П.Турсун). Ловулламок сўзида белги даражаси, маъно таъсирчанлиги ортик.

Оқармок - оқ ҳолатда бўлмок: Ҳатто сочи оқарган чоллар баҳор каби яшнаб киради (Зулфия). Соқоли оқарган ... тириш билан

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 597-бет

тулган қари пешона (У.Носир). Сулаймон Акрамович киссасидан рўмолчасини олиб, оппоқ оқарган қалин сочларини ... (О.Ёқубов). У вақт мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамом оқарган ... (А.Қаҳҳор).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да мош-гуруч сўзи "оралаб ок тушган (соч-соқол ҳақида)" изоҳига эга¹. Шу тил бирлиги асосида ясалган мошгуручлашмоқ эса лугатда қайд этилмади: Мошгуручлашмоқ - ок оралаган (оқаринқираган) ҳолатда булмоқ: Ғанигушнанинг соқоли мошгуручлашиб қолгандан кейин, бу лақабдан номус қилиб қолди (С. Абдулла). Оқармоқ сўзида "оқлик" хусусияти ортиқ бўлиб нутқда кўп қўлланади. Мошгуручлашмоқ китобий булиб, кам ишлатилади.

Қораймоқ - қорайиш ҳолатига келмоқ: Офтобда қорайган юзида соқинлик ва боқира хотиржамлик бор эдики, буни угай онаси қуриб хайрон қоларди (Н.Норматов). Қумлоқ қирғоқда ётиб, хордиқ чиқаришди, денгиз шамолларида қорайишди (Шухрат). Унинг лаблари қурукшаган, қучли иситмада ётган кишининг лабидай қорайган ... (А. Қаҳҳор). Қораймоқ сўзида белги даражаси яққол, аниқ.

Қуқармоқ - қуқиш ҳолатда булмоқ; Унинг юз, кўзи қуқарган (А.Қаҳҳор). Қуз ослари, чекқалари сал қуқаринқираган (Ҳ.Ғулом). У шундай тез югурар, шундай қаттиқ қичқирардики, сал утмай бадани кизиб, совуқдан қуқарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий).

Сарғаймоқ - сарғайиш ҳолатида булмоқ: Эшиқ салгина очилиб, ҳоланинг сарғайган, озгин юзи кўринди (М.Тошматов). Эрта хазон гул қаби сарғайиб сўлганим йук (А.Орипов), У негадир жуда хафа, маънос, ранглари ҳам сарғайган (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да захил сўзи изоҳланган². Шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама захиллашмоқ сўзи лугатда акс этмаган. Қиёсланг: Захиллашмоқ - сарғайган ҳолатда булмоқ: Саҳинанинг юзлари захиллашди (Ўзбекистон овози). Захиллашмоқ сўзида "қасаллик" семаси бор. Захиллашмоқ сўзида белги даражаси ортиқлиги ундаги қўш ундош товушдан эмас, балки унинг сўз маъносининг таркибида мавжудлигидандир.

б) "шаклий": гердаймоқ, кекқаймоқ, гўдаймоқ, қакқаймоқ, қанқаймоқ, серраймоқ, турсаймоқ, шумшаймоқ, тўмтаймоқ, тўмсаймоқ, мунғаймоқ, безраймоқ, бўзраймоқ, сўппаймоқ, ушшаймоқ. "Шаклий" маънога эга ҳолат феъллари асосан инсонга хос жисмоний ҳолатни аниқлатади. Бу ҳолат инсон гавдасининг муайян жисмоний кўринишда бўлиши билан узига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсоннинг

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1, 473-бет

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 303-бет

турли предмет - ходисалардан таъсирланиши, муайян рухий фаолликда бўлишидан юзага келади. Яъни инсон ташқи томондан муайян кўриниши, "шакли" билан ушбу ҳолат феълларининг моддий асосини ташкил қилади.

Шуниси муҳимки, бу феъллар гапда купинча турмоқ, утирмоқ ҳолат феъллари билан боғлиб, улар маъносида ифодаланган предметнинг инсон жисмоний кўриниши билан аниқлашувчи ҳолатини ифодалайди. Шунга кура ҳам айни физиологик ҳолат феъллари фарқланади. Ушбу мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Шаклий" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Гердаймоқ - қаддини ғоз тутиб, курагини керган ҳолатда бўлмоқ: Барот полвон девдай гердайиб турган мингбошининг ёнига борди (М.Исмоилий). У янги "хаваскор" ўспирин аравакаш каби гердайиб, елкасини кийшиқ қилиб утирди (Ойбек). Ростдан ҳам худди уй вазифасини узим койил қилиб бажаргандек гердайиб ўтирардим (Ф.Мусаёнов).

Кеккаймоқ - гавдани ғоз тутиб, тик (викорли) ҳолатда бўлмоқ: Бизга гап отган Турғун "кўрдиларингми топган нарсаларимни" дегандек тумшугини кутариб, кеккайиб кетяпти (Ф.Мусаёнов). Гуё шогирдларнинг улгиришига кириб қолган домладай кеккайиб утирди (Ойбек). Гердаймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Кеккаймоқ сўзида белги даражасининг ортиқлиги кўш ундош таъсирида юзага келади. Бу сўзлар купроқ жонли нутққа хос.

Ғудаймоқ - тик, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Ўз шаънинга сен ғудайиб турибсан. Неча сузни менга лоф урибсан (Балогардон). Аъзам унинг саломига ҳам алик олмасдан гапинг бўлса гаширавер, иккала кулогим сенда дегандек ғудайиб турди (Шухрат). Ғудаймоқ сўзи, асосан, сўзлашув нутқига хос бўлиб, таъсир буюғининг ортиқлиги билан мустақилдир, салбий бўёкка эга.

Қаккаймоқ - қотган, серрайган ҳолатда бўлмоқ: Муаззам одатдагидек масжиди қалоннинг энсизгина узун куприкка ухшаш айвонида қаккайиб азон айтди (О.Мухторов). Дилфуза ҳамон олдинда қаккайиб турар (Н.Фозилов). Қоровулхона эшигида Турғонбек қаккайган (Ойбек).

Қанкаймоқ - серрайган, ғудайган, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Бобо Қамбар қанкайиб отдан тушаверди (Соҳибқирон). Рост айтасиз, Мели ака, биздан бошқа пичокка илинадиган йук маҳаллада; бурнини қанкайтди Жамил (Ф.Мусаёнов). Қаккаймоқ, қанкаймоқ сўзларида таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, қаккаймоқ нисбатан куп қулланади. Қанкаймоқ купроқ шевага хос. Қаккаймоқ сўзида маъно таъсирчанлиги ортиқ бўлиб, бу шу сўзда иккита бир хил ундошнинг қўшилиб келиши билан

боғлиқдир.

Серраймок¹ - каккайиш, қотиб туриш ҳолатида бўлмок: -хай, қизим, нимага серрайиб турибсан (М. Исмоилий). Дилшод яйдоқ гул кучатлари орасида серрайиб турар (У. Назаров). Мунавварбиби бир бош бокаётган қизалокқа, бир тоқчадаги нонга қараб узок серрайди (О.Мухторов). Серраймок жонли нутққа хос булиб, кам кўлланади, салбий бўёкка эга. Суз маъносидаги таъсирчанликнинг ортиклиги иккита бир хил ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Турсаймок² - ковок солиш, тумтайиш ҳолатида булмок: Бутун оила аъзолари уч кунгача бир-бирларига турсайиб юришди (С.Ахмад). Эрининг турсайиб бораётгани (унинг) юрагини сикарди (Р.Файзий).

Шумшаймок² - 1. Ғужанак ҳолатда булмок: Аббос ... ёмғирдан шумшайиб, сирғана-сирғана пастга тушиб кетди (У.Назаров). Самад яна анчагача совуқда шумшайиб кутди (М.Исмоилий). Степан болани кўтариб, тепага чикқанда, ярим ялонғоч, шалаббо, совуқдан шумшайган, ҳолдан тойган одамларни курди (А.Мухтор). 2. Қовоғини солган, тумтайган ҳолатда булмок: Шумшайиб дастурхон ёзади (А.Каххор). Бурчақда кимдир деворга суяниб, шумшайиб турарди (М.Исмоилий). Самад яна индамади. Тудага етмай тухтади-ю, ерга қараб, шумшайиб тураверди (М. Исмоилий). Шумшаймок сузи маъносида белги даражаси ва таъсирчанлик кучли.

Тумтаймок - ковоғи солиқ, турсайиш ҳолатида булмок: Тулаган ака тумтайиб утириб, бир пиёла чой ичди-ю, чикиб кетди (Н.Ёкубов). Мен Мукаддаснинг тусатдан тумтайиб, индамай колганидан, бирга юришимиздан сикилаётганини сезиб турардим (О.Ёкубов). У боласининг бугун жуда ҳам тумтайиб олганига хайрон бўлар (М.Исмоилий).

Тумсаймок - тумтайиш, турсайиш ҳолатида булмок: Бокижон тумсайиб, оғзини очган ҳолда ҳаммага маъносиз тикилди (Ойбек). Тумтаймок ва тумсаймок синонимик муносабатда булиб, бир хил изоҳга эга. Айни вақтда улар товуш тузумига, шаклланишига кўра бир оз фарққа эга. Бизнингча, тумсаймок тумтаймок сузининг нутқий фонетик кўриниши булиб, кам кулланади. Тумтаймок сўзида белги даражаси бир оз ортик..

Мунғаймок - маънос ҳолатда булмок: Марғуба Муборакхонимга мунғайиб қаради (А.Каххор). Мунғайиб йиғлайди мендай гажакдор (Алпомиш). Бобожамол бир хурпайиб, бир мунғайди (О.Мухторов). Мунғаймок сузининг муғаймок шевага хос кўриниши ҳам бўлиб, бу сўзда -н товуши тушиб қолади (элизия ходисаси).

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 40-бет

² Уша луғати. II 253-бет

Мунгаймоқ ва мугаймоқ узаро синоним булиб, мунгаймоқ куп қўлланади. Қиёсланг: Йиғлайман мен бу ерда мунгайиб (Балогардон).

Безраймоқ - кўзини лўқ қилиб, пинагини бузмаган ҳолатда булмоқ: Шунда ҳам Розик ўртада безрайиб тураверди (Н.Фозилов). Нима, бировни яхши кўриш гуноҳми, деди, у безрайиб (М.Исмоилий). Ойшабону нима дейишини билмай утирган ерида безрайиб қолди (Х.Ғулом).

"Ўзбек тили морфем лўғати"да бузраймоқ сўзи қайд этилади¹. Аммо "Ўзбек тилининг изоҳли лўғати"да бузраймоқ алоҳида қайд этилмайди, изоҳланмайди. Бу сўз тил бирлиги сифатида нутқда кенг қўлланиши, таъсирчанликка эгаллиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: Бузраймоқ -кўзини лўқ қилиб, бақрайиш ҳолатида булмоқ: Ўқтам уйқудан чўчиб уйғонгандай Салим полвонга бузрайди (Х.Назир). Аввал бир оз бузрайди-ю, кейин жилмайиб туриб, можарони ширин сўз билан ширингина ҳал қилди (М.Исмоилий). Кўпайсин қизариб, дилидагини тилига чиқаришга ийманган ҳолда бузрайиб турарди (Х.Назир). Безраймоқ ва бузраймоқ синоним бирликлари, асосан, жонли нутққа ҳослиги, таъсир кучига эгаллиги билан муҳимдир. Безраймоқ сўзида таъсирчанлик ортиқроқ.

Сўппаймоқ - ёлғиз қакқайган ҳолатда булмоқ: Ўртада сўппайиб Розик қолди (Н.Фозилов).

Ўшшаймоқ - қовоғи солинган, хумрайган ҳолатда булмоқ: Донишманд эшик олдида ўшшайиб турган Кумрининг бўйнига шарфни ўрабди (С. Юнусов). Тараққийпарварлар аксари заҳарханда қилиб, баъзи бири ўшшайиб ерга қараб ўтирдилар (Ойбек).

в) «ҳолдан тоймоқ»: чарчамоқ, хоримоқ, толмоқ, толиқмоқ. "Ҳолдан тоймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонда, муайян аъзоларида юз берган жисмоний ўзгаришни ифода этади. Бу ўзгариш оғир меҳнат, ҳаракат, шовқин, очлик, қувватсизлик, салбий кайфият натижасида шахс ва ҳайвоннинг фаол жисмоний ҳолатдан тула чекиниб, фаолсизликка, жисмоний бушашган, ҳолдан тойган ҳолатга утганлигини билдиради. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Ҳолдан тоймоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чарчамоқ -1. Ҳолдан тойиш (ҳориш) ҳолатида бўлмоқ²: Бутун кун билан тоғ казиб қаттиқ чарчаган эди (М.Исмоилий). Чарчайди минган ҳайвони (Алпомиш). Тикилинчдан, шовқиндан, ҳаяжондан чарчаган Султонмурод оҳиста юриб, ... (Ойбек). 2. Толган, толиққан ҳолатда бўлмоқ: Лекин йулга тикилавериб, кўзлар чарчади (Ойбек). Куп

¹ А.Ғуломов, А.Н.Тихонов, Р.Кунгуров, Ўша лўғат, 58-бет.

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лўғати II. 357-358-бет

гапириб жағим чарчади (Гулистон). Демак, "холдан тоймок" ифодали феълларнинг семантик етакчиси чарчамок феъли инсон, баъзан хайвонга нисбатан ҳам, уларнинг муайян аъзолари жисмоний ҳолатига нисбатан ҳам қўлланади.

Ҳоримок - чарчаш, холдан тойиш ҳолатида бўлмок: Бир куни бет кули кора, хориган, терга пишган Анвар ... утирган эди (А.Каххор). Хориди остимда тулпор, бедов от (Алпомиш). Кун буйи хориган киши оёқ-қўлларини узатиб, дам олади, уйқуга кетади (Ўзбекистон овози). Шундай қилиб, Уктам трамвайдан кечиккан, хориб-чарчаб пиёда кайтган эди (Х.Назир). Ҳоримок сузига хос хусусият унинг нутқда толмок, чарчамок сўзлари билан жуфт (дублет) холда қўлланишидир. Бундай холда маъно кучайтирилади, таъсирчанлик ошади. Ҳоримок сўзи ҳам чарчамок сузи каби кўпинча инсон ва хайвонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Ҳоримок купрок китобий-шеърятга хос бўлиб, чарчамок сузига нисбатан кам қўлланади. Чарчамок сузи эса купрок сузлашув услубига хос бўлиб, нутқда кўп қўлланади. Ҳоримок сўзида "чарчаш" белгиси ортиқрок.¹

Толмок - чарчаган, холсизланган ҳолатда булмок²: Беданавоз тикка туравериб, оёқлари толди (Латифалар). Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим (Оғзаки нутқдан). Она кули толар эди хуп, урилгунча бир орка сочлар (Г. Нуруллаева).

Толикмок - чарчаган, мадорсиз ҳолатда булмок: Тикилавериб, кузлари толиқди (Н.Норматов). Ҳолбуки бу урушларда эл-улус беҳад толиқди (П.Қодиров). Узок йўлдан толиккан Зебихон бошини сунячикка кўйган холда(У.Назар). Толикмок сўзида "чарчаш" даражаси ортиқрок. Толмок, толикмок сўзларининг қўлланиши-фаоллиги деярли тенг. Толмок сузи купрок инсоннинг оёқ, кул, куз каби аъзоларига нисбатан ишлатилади. Толикмок сузи купрок инсон билан боғланади³. Чарчамок, хоримок сўзлари, асосан, инсон ва хайвон жисмоний ҳолатига нисбатан ишлатилса, толмок, толикмок эса, асосан инсон билан, унинг муайян аъзолари билан боғланади. Бу семантик гуруҳда хоримок, толикмок сўзлари таъсир даражасига кўра етакчи.

г) "хира тортмок": тинмок, хираланмок, хиралашмок нурсизланмок, туманлашмок, коронғилашмок, заифлашмок. "Хира тортмок" мантиқий ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон, унинг муайян аъзоларидир. Бу феълларга хос доимий хусусият уларнинг нутқда, асосан кўриш аъзоси куз, баъзан овоз, юз каби тил бирликлари билан семантик-грамматик боғлиқликда бўлишидир. Бунда жисмоний ҳолат субъекти-кўз сузи гапда кўпинча куз, баъзан

¹ Қаранг А. Ҳожиев. Уша луғат, 220-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати II 199-бет

³ Қиёсланг А. Ҳожиев Уша луғат, 220-бет

куз унги, куз олди каби тузилишларда намоён булади. Куз унги, куз олди каби нутқий бирликлар фикр алмашиш жараёнида бир бутун ҳолдагина муайян семантик-синтактик вазифа бажаради. Улар тил бирлиги сифатида алоҳидалигини - куз, унг, олд - нутқ бирлиги сифатида йўқотиб, "хира тортмок" ифодали ҳолат феълларига нисбатан узаро ажралмас, бир бутун синтактик бирликни ташкил қилади. Бундай бирликлар нутқда юзага келади.

"Хира тортмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга бирор жисмоний ёки рухий таъсир, инсон танасининг ирсий ўзгариши касалланиши натижасида, асосан, унинг кўриш аъзосида юзага келган, куриш аъзосининг аниқ, равшан куриш хусусиятини йўқотиши, одатдаги кўриш қобилиятининг пасайиши, овоз, юз қисмларининг ҳам асли ҳолатини, тиниклигини йўқотиш каби жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат аввалги-одатдаги ҳолатга нисбатан натижа жараён сифатида баҳоланиб, вақт, ўрин жихатдан чегараланмаган булади. Яъни, бу ҳолат феъллари куриш аъзосининг предмет-ходисаларни бир бутун ҳолда нозиклиги, мураккаблиги билан идрок қилиш, уларга хос хусусиятларни тула сезишнинг йўқолишини ифода этади.

"Хира тортмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, ясама, баъзан туб феъллар бўлиб, ясама феъллар от — лаш, сифат — лан, — лаш каби тузилишга эга булади. Улар қуйидагилар:

Тинмок - хира ҳолатида бўлмок: Кўзлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверади (М.Исмоилий). Бу жасорат қайдан келди, билмайман, аммо ғазабдан кузим тинган, Очилни мажаклаб ташлашим ҳеч гап эмас эди (У.Назаров). Кузи тинди (С.Аҳмад).

Хираланмок - тинган, коронгилашган ҳолатда бўлмок: Гуломжон Ҳаётни кўрди-ю, юраги шигиллаб, кўз унги хираланди (М.Исмоилий).

Хиралашмок - 1. Хира тортган, заиф ҳолатда бўлмок: Уйлаб курсам, энди менинг юзларим буришган, кузларим хиралашган, елкаларим букилган (О.Мухторов). Камшир хиралашган кўзлари билан ҳадеб ховли сахнини кидирар (Имом қочди). Кунлардан бир кун подшонинг кузи хиралашиб, яхши кўрмайдиган бўлиб қолибди (Олмос ботир). 2. Бўгик, хирқироқ ҳолатида бўлмок: Йигитнинг овози алланечук хиралашиб қолди (Ш.Ҳолмирзаев).

Туманлашмок - хира, туманли ҳолатда бўлмок: Яна бушашди, куз олди туманлашди (Шухрат). Энди Назиржоновнинг кузлари туманлашди (Ш.Тошматов).

Коронгилашмок¹ - қоронғи, ёруглик йўқолган ҳолатда бўлмок: Бирданига куз унги қоронгилашиб, хотиралар қуюнидан

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II том 604 - бет.

боши айланиб кетди (Ҳ.Ҳошимов). Матковулнинг куз олди коронгилашди (М.Исмоилий), ...хозирги ахвол ичида куз унги коронгилашгап Анвар меҳмонхонага кириб келувчи Султоналидан ҳам ибo қилмай (А. Қодирий).

Нурсизланмок - 1. Нурсиз, хира, заиф ҳолатда булмок: Китобни кулга олиб варақлар экан, Мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи тиришиб, нурсизланган кузлари йилтиради (М.Осим). 2. Нури, таровати йуқолиб, хира тортган ҳолатда булмок: Нурсизланган юзига қон югуриб, тиникланди (А.Қаххор).

Заифлашмок - анча хира, нурсиз ҳолатда булмок: Бир вақтлар уткир, уйноқ кузлар энди заифлашган, қилични зарб билан урадиган бакуват қўллар ... титрар (Ойбек). Туманлашмок коронгилашмок сўзларида белги ва таъсирчанлик даражаси тинмок, хираланмок, хиралашмок сўзларига нисбатан ортик. Заифлашмок сузида эса қушимча белги даражаси, таъсирчанлик ундан ҳам ортик. Тинмок, хираланмок, хиралашмок, асосан, сўзлашув нутқиға хос булиб, қўп қулланади.

с) "бетартиб": тузмोक, тўзғимок, пахмаймок, хурпаймок, тартибсизланмок. "Бетартиб" ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат шахс ва ҳайвоннинг, асосан, бош ва юз аъзосига, уларнинг соч, соқол каби ўсувчи қисмларига хос булади. Бундай ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат -лан) феълларидан ташкил топади. Тузмोक феъли тил ва нутқда асосан ҳаракат маъносини билдиради. "Ҳаракат" семаси асосий, марказий саналади. Бу сўз ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъноси нутқда, муайян қуршовда "қуринади". Аниқроғи, тузмोक сузидаги ҳолат маъноси нутқ оқимида, тил бирликлари таъсирида - унинг муайян аъзо номи билан боғланишида ҳосил булади. "Ҳаракат" маъноси вақтинча, уша нутқий шароитдагина "яширинади" (албатта у нутқда бутунлай йўқ бўлмайди). Тузмोक сузи физиологик ҳолат феъли сифатида гапда тўзимок, тузғимок каби қўринишларда ҳам намоён бўлади. Бу синоним бирликлар узаро қўшимча маъносига қўра фарқланади. Яъни, тўзғимок сузида белги даражаси, таъсирчанлик ортик. Қиёсланг: тузмोक - ёйилган, бетартиб ҳолатда булмок: Сочи тузиган, жинни каби кузлари ола-қула (С. Юнусов). Уларнинг юз-кузлари чанг, ранглари захил, сочлари тузиган эди (И. Раҳим). Баъзида сочлари тузиб, хурпайиб юрадиган Рихсиниса унга ёқмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўзғимок - ёйилган, хурпайган ҳолатда булмок; Жураҳон турар эди: бояғи хонатлас қўйлағи чанг босган, гижимланган, сочлари тўзғиган, бўйинлари қизарган (М. Исмоилий). Эски

шалаббо куйлақда, сочлари тўзгиган, аввалги ўн хуснидан бир хусни ҳам қолмаган келин қараб турарди (Ғ. Жаҳонгиров).

Пахмаймоқ - тузгиган, чигал ҳолатда бўлмоқ: Мастнинг кийим-бошлари ғижимланиб, соғлигида узига бинойидек ярашиб турган соколи пахмайган (Имом кочди). Кийимларим йиртилиб, тиззаларимнинг кузи шилиниб, соколларим пахмайиб кетди (И. Рахим).

Хурпаймоқ - тузгиган, тиккайган ҳолатда бўлмоқ: Тўсатдан пайдо бўлган бегона одамни куриб, хўроз патларини хурпайтириб, жанговор тус олди (М. Юнусов). «Қани, полвон булсанг келиб бокчи.»-деяттандай қув-қувлаб ер чўкиди, ўмганидаги майда патларини хурпайтирди (М.Исмоилий). Аравага ундан бошка ярим яланғоч, сочлари хурпайган бир йигит ҳам ўтирди (Ойбек). Пахмаймоқ сўзида белги даражаси тузғимоқ сўзига нисбатан ортик. Хурпаймоқ сўзида эса "тўзиш, тўзғиш" белгиси ундан ҳам ортик бўлиб, бу суз қўшимча "тиккаймоқ" белгисига эга.

Тартибсизланмоқ - тартибга солинмаган, бетартиб ҳолатда бўлмоқ: Гулшан дарвозадан ичкари киргандан кейин паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди (А.Қодирий). Раъно йўлаққа қараб, кизариб кетди ва олдига тушиб тартибсизланган сочини орқага ташлаб тузатинди (А.Қодирий). Тузимоқ, тўзғимоқ, пахмаймоқ, хурпаймоқ сузлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Тартибсизланмоқ китобий, физиологик ҳолатга нисбатан кам ишлатилади.

е) "тик": диккаймоқ, тиккаймоқ, тикраймоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари асосан хайвон, баъзан инсоннинг муайян аъзолари билан боғлиқ жисмоний ҳолатни билдирадн. Бу физиологик ҳолат инсон ёки хайвоннинг ташки таъсирлардан таъсирланиши, баъзан ирсий хусусият туфайли кулоқ, сочининг кутарилмаган, ётган ҳолатдан тикка кўтарилган, тик шаклини эгаллаган ҳолатга утганлиги билан муҳимдир. Бундай ҳолат феълларига хос хусусият уларнинг гапда, асосан, кулоқ, соч сўзлари билан семантик-синтактик муносабатга киришиб, шу сўзларда ифода топган аъзоларнинг ҳолат белгисини билдиришдир.

Шуни алоҳида айтиш керакки, қайд этилган ҳолат феъллари аслида тарихан тузилишига кура морфемаларга ажралади. Аммо бу тарихий икки қисмалилик ҳозирда (синхроник) йуқолган. Ҳозирги узбек адабий тили нуктаи назардан улар морфемаларга ажралмайди¹. Ҳозирда уларнинг морфемаларга ажралоши маъно жihatдан амалга ошмайди. Чунки улар шу фонетик тузилишда турғунлашиб, хотирада бир бутун холда сакланади.

¹ Қаранг: Ш Шобабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, Х. Дониеров. Ҳозирги узбек тили. Т. 1980, 200-бет

"Тик" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Диккаймоқ - тик кутарилган ҳолатда булмоқ: ... эгасининг имошиорасига махтал булиб турган итнинг кулоғи диккайди (Х.Назир). Кулоклари диккайган, қоқ пешонасида оппок кашқаси бор ... (Х.Жаҳонгиров). Башоратнинг сакичдай қора сочи ... урганида диккайиб турар эди (А.Мужтор).

Тиккаймоқ - тиккаланганнамо ҳолатда булмоқ: Сочлари сал тиккайган кўринади (Х.Фулом). Самаднинг хурсанд бўлганидан лаби кийшайиб, кулоклари тиккайди (С.Юнусов).

Тикраймоқ - тик ҳолатда булмоқ: Жуда бели букрайган, кулоғи тикрайган чол бўлди (Балогардон). Кампир бели букрайиб, кулоғи тикрайиб бораётибди (Алпомиш). Диккаймоқ, тиккаймоқ ва тикраймоқ товуш тузумига кўра жуда кам фарққа эга синоним бирликлардир. Диккаймоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик кучли, у "бутунлай" семасига ҳам эга. Тикраймоқ сузида эса ҳиссий бўёқ тиккаймоқ сузига нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда тикраймоқ шевага оид, нутқда кам қулланади. Шунинг учун бўлса керак, тикраймоқ сўзи "Ўзбек тили морфем лугати"да акс этмаган¹.

ж) «ёнга тортилмоқ»: керилмоқ, кенгаймоқ, таранглашмоқ. "Ёнга тортилмоқ" фарқловчи семали ҳолат феълларининг предмети инсоннинг бурун аъзоси, унинг тешикчалари булиб, улар жисмоний ҳолат эгаси сифатида кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари субъект руҳиятига ёки унинг танасига бирор салбий таъсир натижасида бурун тешикчаларининг одатдаги кўринишини узгартириши, шу таъсирларга нисбатан жавоб ҳаракатлари сифатида муайян жисмоний ҳолат-бурун тешикчаларининг икки ёнга тортилиб кенгайиши, таранглашиши юз беришини ифодалайди. Шуниси ўзига хоски, гапда ҳолат манбаининг лисоний ифодаси булиб, асосан катак (баъзан паррак) сўзлари қулланади. Қайд этилган мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб, купроқ ясама булиб, ясама феъллар сифатга -ай, -лаш ясовчиларининг қушилишидан ҳосил бўлади. Бу ҳолат феъллари қуйидагилардир. Кермоқ. Бу феъл, асосан, ҳаракат, жараён маъносига эга. Шунингдек, у нутқда мажҳул нисбатда қулланиб, ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъносига эгаллиги товуш таркибидаги узгариш -ил кўшимчасининг қушилиши, бу сузнинг маъно таркибида ҳам узгаришга - ҳолат белгисининг юзага келишига сабаб бўлади: Керилмоқ - кенгайган ҳолатда булмоқ: Шарофатнинг юпка лаблари кўкариб пирпиради, бурни оқариб катаклари керилди (А.Қаххор). Абдулвоҳид гўё бошидан совук сув куйгандек сесканиб кетди, кирра бурнининг катаклари керилди (Ойбек).

¹ А. Фуломов, А. Н. Тилонов, Р. Қўнгулов. Ушба лугат, 248-бет

Кенгаймок¹ - керилган ҳолатда бўлмок: У ҳамон кулимсирар, бироқ бурун катаклари кенгайган, кузлари кисилган эди (О. Ёкубов).

Таранглашмок² - тортилиш, кенгайиш ҳолатида бўлмок: Бурун парраклари таранглашиб, нафас олиш кийинлашди (Шухрат). Таранглашмок сўзида "ёнга тортилиш" даражаси бошқа сўзларга нисбатан ортик. Бурун катакларининг жисмоний ҳолатига нисбатан, асосан, керилмок ва кенгаймок сўзлари қўлланади. Таранглашмок сўзининг қулланиши эса нутқий (окказионал), тасодифийлиги билан тавсифланади. Бу сўздаги ҳолат маъноси кучма маъно бўлади.

з) "ҳажми ортмок": каттаймок, кенгаймок, гулишмок. "Ҳажми ортмок" ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бунда жисмоний ҳолат маркази куз, баъзан кукрак каби аъзолар бўлади. Бу ҳолат феъллари инсон ва ҳайвонга бирор ташқи ёки ички таъсир натижасида, ирсий узгариш натижасида уларнинг кўз ва кукрак (сут безлари) аъзоларида жисмоний узгариш, куз, ковок пардаларининг бир-биридан узоклашиши, асосан юкори қисмининг кўтарилиб, кўз соккасининг олдига бир оз силжиб, яққол кўриниши, сут безларининг йириклашиши, аввалги ҳолатига нисбатан катталаниши юз берганлигини ифода этади.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари сифатга -й, -ай ясовчиларининг қушилишидан хосил бўлади. Каттаймок. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида катта, катталашмок феъллари кайд этилади, изоҳланади³. Катта сўзи асосида ясалган каттаймок сўзи ҳам бўлиб, у адабий тилда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам, шевада ҳам қўланади, ўзбек тили лугат бойлигининг куп қулланувчи қисмига киради: Каттаймок - катталашган, ҳолатда бўлмок: Қизнинг няғи чўзилган, чиройли куралай кузлари каттайган (М.Исмоилий). Энди у озди, соқолари усди, юзи қорайди, шахло кузлари яна каттайди (М.Исмоилий).

Кенгаймок - каттарок ҳолатда бўлмок: Мунчок кўзлари кўркувдан кенгайган ... (С.Юнусов). Унинг гапи оғзида қолди, кўзлари хиёл кенгайиб, ним очик лаби титради (П.Қодиров). Каттаймок сўзида белги даражаси ортик. У предметнинг энига ҳам, буйига нисбатан ҳам қулланса, кенгаймок купрок энига нисбатан ишлатилади.

Тулмок сўзи нутқда тўлишмок шаклида - узлик нисбатда келиб, ҳолат маъносини ифодалайди: Тўлишмок - бироз каттайган, йирикрок ҳолатда бўлмок: Гулнорнинг буйи ушиб, кукраги тўлишиб, бутун гавдаси кизлик латофати билан яшнаган чоғда ... (Ойбек).

¹ Қиссланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати I 379-бет

² Қиссланг: Ўша лугат, II, 123-бет

³ Ўша лугат, I, 373-бет.

и) "эгилмоқ": энкаймоқ, букчаймоқ, букраймоқ, букилмоқ, мункаймоқ, мункиламоқ, бужмаймоқ. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, унинг гавда, бел каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат кексаллиқ, касаллик, бирор нарса таъсири, ҳаракат натижасида инсоннинг қадди тик, ростланган қуринишини йўқотиб, белгача бўлган юқори қисми тулик ёки бироз олдинга эгилган, қийшайган қуринишга ўтганлиги орқали аниқлашади. Бу ҳолат инсон гавдасининг табиий, одатдаги тузилишига нисбатан жисмоний зид ҳолатлиги билан узига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсон учун доимий ва вақтинча хусусиятга эга бўлади. Унинг доимий ва вақтинчалиги шундай қуринишга (шаклга) ўтишга мажбур этган сабаб билан белгиланади.

"Эгилмоқ" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан тузилади. Энкаймоқ – эгилиш, энгашиш ҳолатида булмоқ; Узун гузал сочларини осилтириб, энкайиб ўйни сунпура бошлади (Ойбек.). Кеккайганга кеккайгин бошинг кўкка етгунча, энкайганга энкайгин бошинг ерга теккунча (Мақол).

Букчаймоқ – букилиш, эгилиш ҳолатида булмоқ: Букчайган қаддида зар тун, этаклари ерга сургалур (Ойбек). Фақат қадди аввалгидан бир оз букчайганрок (П. Қодиров). Саидий узок йўлдан чарчаб келгандай қўлларини осилтирган, букчайган қолда утирар эди (А. Қахҳор).

Букраймоқ – букчайиш, букилиш ҳолатида булмоқ: Жуда бели букрайган, қулоғи тикрайган қол бўлади (Балогардон). Кампир узига тобе қариндош туққиз кампирни бирга олиб, унта булиб, йулга чикиб, йул юриб, бели букрайиб, қулоғи тикрайиб бораётиб (Алпомиш). Бели букрайиб, қулоғи тикрайиб шу ерга бир кампир келиб қолди (Муродхон). Энкаймоқ сузида "эгилиш" даражаси букчаймоқ, букраймоқ сузларига нисбатан ортик. Букраймоқ сузида таъсирчанлик ортиқроқ. Энкаймоқ, букчаймоқ адабий тилга ҳам, сузлашув нутқида ҳам хос. Букраймоқ асосан, шевага оид.

Букилмоқ – эгилган ҳолатда булмоқ: Ким қуйибди севгини қадди букилган қол учун (Э. Воҳидов). Уйлаб курсам энди менинг афтим буришган, қўлларим хираланган, елкаларим букилган (О. Мухторов). Шохруҳ иккинчи хонага қирар экан, таъзимда букилган беклар, шахзодалар, бекзодалар ёнида яна тухтади (Ойбек).

Мункаймоқ – букчайган ҳолатда булмоқ: Махаллада мункайган қари қоллар, менга ухшаган ёш-яланлар қолган (Ф. Мусаёнов). Мункайиб қолган қолнинг нажот истаб, менга термилиб турган нигоҳига чидаш беролмай қўзимни олиб қочдим (Ф. Мусаёнов). Парпихўжа ёғчи ... қол бўлмаса ҳам қоллар қаби қулини орқа белига қуйиб, бир оз мункайиб ичкари уйга қириб кетди (Ойбек).

Мункилламок - мункайган, букчайган ҳолатда бўлмок: Улардан бири ок соколи сийрак, узи мункиллаган чол (О.Мухторов). У хар галгидек кадрдон институтига бориб, мункиллаб колган профессорни куриб чиқади (Мирмухсин). Мункилламок сўзида кушимча маъно нозиклиги, хиссий бўёк ортик бўлиб, у "кучдан колмок" белгисига эга. Букилмок, асосан, адабий тилга, мункаймок, мункилламок эса сузлашув нутқиға хос.

Бужмаймок — жунжиб сал букилган ҳолатда булмок: Совўкка чидамли Йулчи ҳам эгни юпун бўлганидан, оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сезди (Ойбек).

й) "тиришмок": буришмок, бужмаймок, чўччаймок, сўлжаймок, тиришмок, кийшаймок. "Тиришмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз, лаб, пешона, баъзан оғиз, бурун, кул, лунж каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини англағади. Улар бу аъзоларнинг салбий хиссийёт уйғотувчи - хунук ҳолатда намоён бўлишини билдиради. Бундай жисмоний ҳолат юз, унинг кисмларининг ҳаракати, касалланиши, инсоннинг қариши кабилар билан белгиланади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда кузатилади: Бурушмок - бужмайиш, тиришиш ҳолатида булмок: Гуломжон димоғига куккисдан сассик хид киргандек юзини буриштирди (М.Исмоилий). Командир оғриқдан башараси буришиб, зўрға гапирди (Ф.Мусаҷонов). Ойим ахири сабрлари чидамай хали ҳам кайнатаётган шилпилдоғимиздан татиб куриб, афтларини буриштирдилар (С.Юнусов).

Бужмаймок — буришиш, тиришиш ҳолатида булмок: Алимардон жаҳл билан афтини бужмайтириб, яна қадахни тулатди (У.Ҳошимов). Ўзини ойнаға солиб, башарасини бужмайтирди (С.Аҳмад). Ким менға афтини бужмайтирди шу зум (А.Орипов). Бужмаймок сузида кушимча бўёк, маъно таъсири ортик. Буришмок, бужмаймок сузлари нутқда кўп қўланади.

Чўччаймок - оддинға сал чўзилиб, буришган ҳолатда булмок: - Савил. Шохиста унинг кетидан лабини чўччайтириб масҳара килди (У.Ҳошимов). Сўнгра лабин чўччайтириб қилгани каби уйин (А.Орипов). У лунжини чўччайтириб, папирос тутатди (Н.Ёкубов).

Сўлжаймок - хунук осилган ҳолатда булмок: Йулда тошиб олган ҳамёнидан тилла эмас, мис чака чиқиб колган кишидек лаблари сулжайди (М.Осим). Ҳожи отани кўрғанда, лабини сулжайтириб, нимадир демоқчи бўлди (Имом кочди). Мاستон кампир ... кейин сўлжайган лаблари билан бир нима деб шивирлади-ю, уридан кузғалди (М. Исмоилий).

Тиришмок - 1. Ййиғилиб (катланиб) тиришли, чизикли ҳолатда булмок: Заргаров пешонасини тириштириб, бир оз айланди-ю (А.Мухтор). Инженер кузларини коғоздан узмай, пешонасини

тириштириб, нималарнидир укиди (Н.Фозилов). Пешонамни тириштириб, худди уйлаётган одамдек шифтга тикилдим (Ф.Мусажонов). 2. Буришган, бужмайган ҳолатда булмок: Ҳасан худди аччиқ гаримдори чайнагандай бетини тириштириб, на ҳа, на йўқ деёлмай серрайиб тураверди (Ҳ.Назир). Бир ери лат едимиз ё жони қаттиқ оғридимиз ... юзи тиришди (М.Исмоилий).

Кийшаймок - буришган ҳолатда булмок: Мингбоши кози домла ва қатордаги аёнлар ... муътабар шахслар олдида тургандек, лаб-лунжларини кийшайтириб илжайдилар (М.Исмоилий). Саидий иш столи ёнига келиб, ўлтирганида юзининг томири тортишиб, башараси кийшайди. (А.Кахҳор). Эликбошининг лаблари алақандай кийшайди (Ойбек). Сулжаймок маъносидида белги ва таъсирчанлик даражаси кийшаймок сузига нисбатан ортик. Чуччаймок сузида эса ундан ҳам ортиқдир.

к) "кутарилиб чикмок"; шишмок, буртмок, чикмок, кавармок, купчимок, кадокланмок, туликмок.. "Кутарилиб чикмок" ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон булади. Бунда инсоннинг юз, ковок, лунж, ёнок, кафт, томир (пай) каби қисмлари табиий, одатдаги қуринишини ўзгартириб, нотабиий, ноодатий ҳолатга ўтади. Яъни инсон ва унинг аъзоларида йиғи, совуқ, иссиқ, ҳаракат таъсири натижасида буртиш, шишиш (кутарилиш) физиологик ҳолати юз беради. Бу ҳолат муайян аъзо териси ёки тери остидаги томир-пайнинг кутарилиб, кавариб чиқиши билан ажралиб туради.

"Кутарилиб чикмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, туб, баъзан ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар от - лан, феъл -ик тузилишига эга. Булар қуйидагилар: Шишмок - буртган, шишли ҳолатда булмок: Унинг ковоклари шишган, сочи патак, кир, ғижим эди (У.Назаров). У дарров тимдаланган, йиғидан шишган юзини осмонга утириб ... (М.Исмоилий). Ҳамма ёғимиз шишиб, бир неча кун ўйда ётиб олдим (Ҳ. Жаҳонгаров).

Буртмок - туртиб чиккан, буртик ҳолатда булмок: У йўғон, чорпахил гавдали ... кенг қорамтир юзининг ёноклари буртган ... (Ойбек). Собир аканинг чакка томирлари буртиб чиккан (Ж.Шарипов). Ранги ўчган, муштумини маҳкам қисиб олганидан ингичка билакларининг пайи буртиб турарди (С.Юнусов). Шишмок маъносининг таъсир даражаси бузатмокка нисбатан ортик бўлиб, бу сўз нутқда куп қўлланади.

Чикмок - жараён ифодаловчи феъл гапда муайян аъзо номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди, Нутқ бирликлари, нутқий қуршов шу сўздаги асосий "ҳаракат" семасидан бошқа, яъни юзага чиқишга тайёр турган, имконият саналувчи "ҳолат" семасини воқе қилади, нутқ бирлиги сифатида рўёбга чиқаради. Бу феъл маъносининг фарқловчи семалари бирдан

ортик булиб, муайян нутқий шароитда "ҳолат" фарқловчи семаси нутқий етакчи, асосий саналади. Қиёсланг: Чикмок - бўртган, каварган ҳолатда булмок; У вақтда мош-гуруч булган соколи хозир тамоман окарган, буйин томирлари чиккан (А. Каххор).

Кавармок - бўртган, сув йигилиб кутарилган ҳолатда булмок: Нечаларнинг оёқлари кавариб, хориб, пиёдалар йўл юриб ... (Ф.Йулдош). Тўғри, аввал жуда кийин бўлди, кули каварди (М.Исмоилий). Нозиккина бармоқлари, кафтлари ёрилиб, галла - гудда бўлиб каварган (Ҳ.Назир).

Кўпчимок - шишган, бўртган ҳолатда булмок: Икки кўзи кип-кизариб, ковоклари олудек кўпчиган (П.Қодиров). Унинг юм-юмалок юзи терлаб, кизариб, кўпчиб кетган (А.Мухтор). Кўришаётганда кузлари ҳам кизариб колганини, ковоклари одатдагидан кўпчиброк турганини кўрди (П.Қодиров).

Қадокланмок - буртиб (кавариб) котган, кадок ҳолатда булмок: Куллари. кадокланган, кўзлари утдай ёнган (И.Ғулом). Бузарган, йиғидан туликкан Алишер дорга тикилар (Ойбек).

Тўликмок - ширинкираган, кўпчиган ҳолатда булмок: Бузарган, йиғидан тўликкан Алишер дорга тикилар (Ойбек). Ширмонхон кўз ёшини сира тиёлмади. Қовоклари шишиб, юзлари туликиб кетди (С. Зуннунова). Кавармок сўзида кўшимча маъно таъсири тўликмок сўзига нисбатан ортиқрок. Кўпчимок сўзида эса бундай хусусият ундан ҳам ортиқ. Тўликмок сўзи нутқда кам кулланади, китобий. Қадокланмок "каттик, котган" семасига эга, асосан, сўзлашув услубига хос.

л) «ботмок»: киртаймок, чукмок, тушмок, ботмок.. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг кўз, баъзан ёнок, ковок каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат уйқусизлик, чарчок, азобу дармонсизланиш натижасида юз бериб, у инсон аъзоларининг доимий ҳолатидан "чекинганлиги" - ботганлиги, чукканлиги билан тавсифланади. Бундай ҳолат феъллари - гўб феъллар қуйидагилар: Киртаймок - кичрайиб, ичига ботган ҳолатда булмок: Унинг чузик юзи хийла сулиган, катта кузлари киртайган (А.Қаххор). Мария Николаевна унинг озгин юзига, киртайган кукиш кўзларига ачиниб термилди (Ҳ.Ғулом). Бирок сузларидан, киртайган кўзларидан унинг анча азоб тортиб, холдан тойганлиги билиниб турарди (Ҳ.Назир).

Чукмок, тушмок, ботмок сузлари, асосан, жараён маъносини ифодалайди. Баъзан улар нутқда муайян инсон аъзоси номи билан боғланиб, жисмоний ҳолат маъносини ҳам билдиради. Қиёсланг: Чукмок - ичига ботган ҳолатда булмок: Дилорнинг ранги сўлғинлашган, чуккан (Ў.Ҳошимов). Қизнинг ... ширмондай бўликиб турган ёноклари ичига чуккан ... (М.Исмоилий). (Раиса) шляпа остидан (эрининг)

чүккан ковоклари, хоргин, сўник кузларини кўрди (М.Худойкулов).

Тушмоқ - ич-ичига ботган ҳолатда бўлмоқ: Негадир опасининг кузлари бир кундаёқ лак-лак ичига тушган (Ҳ.Назир).

Ботмоқ - ичига чүккан ҳолатда бўлмоқ: Собир аканинг кузлари ичига ботган (Ж.Шарипов). У сал табассум қилса, кулгичи чуқур ботиб ... кузи нега сен кулмаяпсан деяётгандек бўлади (Шухрат). Чүкмоқ, тушмоқ, ботмоқ сузлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

м) "ҳаракати сушт": шалвирамоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ, бушашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат инсонда (баъзан кўл аъзосида) юз берган жисмоний ҳолатни ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари холсизланиш, ялқовланиш, ялқовлик, рухий кийналиш, кексалик, ноумидлик кабиларнинг инсонга таъсир қилиши натижасида унинг том маънодаги фаол ҳаракати йуқолганлигини, ҳаракати суштлашганлигини, фаолсизлашганлигини аңлатади.

"Ҳаракати сушт" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат + а(ш)) феъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Шалвирамоқ - 1. Бушашган, шалпайган ҳолатда бўлмоқ: Бутун юзи кулоқларигача куқариб, куллари ёнига шалвираб тушган Писмик улим тусига кириб борди (М.Исмоилий). У ... ёт эларда йўлдан адашиб, каёкка боришини билмай, умидсизликка тушган кишидай шалвиради (А.Қаххор). 2. Имилаган, бушашган (шалпайган) ҳолатда бўлмоқ: Баракалла, ҳали ҳам шалвираб юрибсизми, - деди таъна қилиб Тошпўлат Ўтбосарга (Ғайратий). Мамлакат бизларга ишонсин. Биз шалвираб ишни хуржун қилайлик (Уйғун).

Шалваймоқ - анча бушашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Рустамжоннинг бугун авзои бўлакча эканини кўрган Кимсанхожи сувға тушган мушқудай шалвиради (Ҳ.Назир). Кизлар тарвузи култигидан тушган одамдай шалвайиб чиқиб кетишди (Ҳ.Назир). Шафтоли кокидек буришиб, эски махсидек шалвайиб қолибмиз-ку, бизга ким қуйибди, болам (А. Мухтор).

Шалпаймоқ - бушашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Хусни иши унмаганидан хафа булиб, шалпайиб чиқди (Н.Фозилов). У минбардан шалпайиб тушди, оркарокка, панарокка бориб утирди (Муштум).

Лалаймоқ - шалвираган, имилаган ҳолатда бўлмоқ: Хожимат бува зарда билан урнидан тураркан, - шу лалайган, ландавурни айтаяпман. — деб, Турсунбойни кўрсатди (М. Мухамедов). Анкайма ва лалайма, тугри утир, шалпайма (Қ. Мухаммадий).

Бушашмоқ - шалпайган, буш ҳолатда бўлмоқ: Купайсин бушашиб, тизгинини қўлдан туширгунча Жўравойға ағрайиб қолди (Ҳ.Назир). Қобилжон директорнинг кабинетидан латтадай бушашиб

чиқди (С.Аҳмад). Тула бушашиб кирди (М.Исмоилий).

"Ҳаракати суст" мантикий ифодали синоним бирликлар таъсир кучига, хиссий бўёгининг ортиклигига кура узига хосдир. Уларнинг кучимча маъно бўёги (прагматика) муайян нутқий куршовда - гапда ҳам, ундан ташқарида, алоҳида олинганда ҳам ифодаланади. Чунки кучма маъно бу тил birlikларининг маъно таркибига бевосита "туғма" хос. Бу ҳусусиятлар, айникса, гапда, сўзларнинг муайян вазифани бажаришда яна ҳам кучаяди. Яъни шалвирамोक, шалваймок, шалпаймок, лалаймок сузларида белги даражаси ортик.. Шалвирамोक, лалаймок сузларида эса белги даражаси бошқалардан ҳам ортик. Шалвирамोक, шалпаймок, лалаймок сузлари шалваймок сўзига нисбатан кўп қўлланади. Шалвирамोक, шалпаймок, шалваймок кўпроқ сузлашув нутқига, бушашмок адабий тилга хос.

н) "холдан тоймок": сулаймок, шалпаймок, шалвирамोक, эзилмок, бўшашмок, холсизланмок, мажолсизланмок, дармонсизланмок, заифлашмок, заифланмок. "Холдан тоймок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон (қуш) жисмоний ҳолатини билдиради. Бу жисмоний ҳолат жонли мавжудотга (гавдага), оёк, панжа, мушак, бўғин кабиларга хос жисмоний узгаришни ўз ичига олади. Бундай ҳолат феъллари очлик, оғир меҳнат, фаол ҳаракат, чарчоқ, касаллик, кексалик натижасида инсон танаси ва муайян аъзоларининг холсизланишини, дармонсизланишини, жисмоний куч - кувватдан қолиб, унинг кучсизланган, холдан тойган ҳолатга утганлигини аңлатади. Демак, бу ҳолат жонлиларнинг куч-кувват даражаси (миқдори) билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар сифатга -а (ш), -лан ясовчиларининг кушилишидан хосил бўлади. Улар: Сулаймок - дармонсиз, тинка - мадори куриган ҳолатда бўлмок: Улар ... очликдан сулайган урис ишчиларига, ... шалоп-шалоп бугдой, шоли, жухори юбордилар (Х.Ғулом). Номи чиккан раққосалар холдан гойиб сулайди (А.Қаххор).

Шалпаймок - сулайган ҳолатда бўлмок: Яраланган лочин мисоли Нурмат ерда ётар шалпайиб (Д.Файзий).

Шалвирамोक - дармонсиз (мажолсиз) ҳолатда бўлмок: Бир ёқдан чарчадик, арконни ушлайман десам, панжаларим шалвираб калтирайди (Ф.Мусаҷонов). Сулаймок, шалпаймок, шалвирамोक феълларида таъсирчанлик, хиссийлик даражаси кучли. Шалвирамोक сузида белги даражаси шалпаймок сўзига нисбатан ортикроқ. Сулаймок сўзи кўшимча маъно даражасига кўра бу семантик каторда марказий саналади. Айни сўзлар, асосан, жонли нутққа хос.

Эзилмок - кийналган, холдан тойган (чарчаган) ҳолатда бўлмок: Шаҳидбек ... зинадан чиқишда анча эзилган, тақаллуфга тоқат

колмаган эди (А. Қодирий).

Бушашмок - тинка - мадори қуриган, дармонсиз ҳолатда бўлмок: Яна бушашди, кўз олди туманлашди (Шухрат). У бушашиб, чағир тепалиқдан тушиб борар (Н.Норматов). Жуман қабулхонага чиқиб, кўлидаги қоғозга қараган эди, бўғинлари бушашиб, тиззалари қалтираб кетди (А. Мухтор). Эзилмок сўзида белги даражаси бушашмок сўзига нисбатан ортик.

Ҳолсизланмок - мадори (дармони) колмаган ҳолатда булмок: Қайтишда эса чарчайди, холсизланади (Ҳ.Назир). Қусиб чарчаган Кумуш холсизланиб, бошини ястикка ташлади (А. Қодирий).

Мажолсизланмок - тинкаси қуриган, қувватсиз ҳолатда булмок: Султонмурод қайгудан бутунлай мажолсизланган эди (Ойбек). Кўзи тиниб, мияси ари камалган қовоқдай гунғиллади, оёғи қалтираб мажолсизланди (С. Ахмад). Ишк дардини тотли май қаби симиригандан гўё лаззатланади, баъзан хасратдан бўғилиб мажолсизланади (Ойбек)..

Дармонсизланмок — куч - қувватдан кетган ҳолатда булмок: ... мудхиш туйгудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди (О.Ёқубов). Баъзи хотинлар иккикат булганда дармонсизланади, боши оғрийди (Ойбек).

Заифланмок - ҳолдан анча тойиш, кучсизланиш ҳолатида бўлмок: Мен уша қуни кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим (А Қодирий).

Заифлашмок - куч-қуввати йуқола борган ҳолатда булмок: Қайгу-аламга дучор бўлиб, жисмоний томондан заифлашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Шерандом бўйли қиличбознинг (Хусайн Бойқаронинг) бир вақтда баҳодирона жуссаси заифлашган эди (Ойбек). Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов).; Ҳолсизланмок, мажолсизланмок, дармонсизланмок, заифланмок сўзларида белги даражаси ортик.. Заифланмок сўзида таъсирчанлик бошқаларига нисбатан ортиқрок, Мажолсизланмок, дармонсизланмок, заифланмок, заифлашмок сўзлари китобий, холсизланмок эса кўпроқ сўзлашув нутқиға хос.

о) "қуйи солинмок": осилмок, солинмок, тушмок, "Қуйи солинмок" мантиқий ифодали ҳолат феъллари бош, қул, лунж, қовок, бақбақа, лаб, тил қаби инсон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари қасаллик, чарчаш, рухий таъсир натижасида инсон аъзоларининг ўз таранглиги, ихчамлиги, тик қуринишини йўқотиб, бушашган (шалвираган) -қуйи солинган ҳолатта утганигини англатади. Улар туб феъллардан ташкил топади.

Осмоқ, солмок, тушмок феъллари нутқ фаолиятида асосан ҳаракат маъносини ифодалайди. Буларнинг ҳаракат маъноси доимий, асосийдир. Айни вақтда улар инсоннинг муайян

аъзоси номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Нутқий "ҳолат" семасига эга бўлади. Осмок, солмок ҳолат маъносини узлик нисбат аффиксини олган шаклда ифодалайди. Узлик нисбати қушимчасиз - тил бирлиги шаклида улар ҳаракат маъносини аниқ англайди. Шу формада уларнинг инсоннинг муайян аъзоси номи билан боғланиши нотабиий, сунъий бўлади. Бундай шаклда - нисбат қушимчасисиз ҳолат манбаининг тилдаги номи билан боғланмайди. Шуниси ўзига хоски, айти сузларнинг нутқда ҳолат феъли сифатида катнашиши учун тупланган 14 та мисолда осмок, солмок феъллари ҳолат маъносини узлик нисбати қушимчасига эга ҳолда ифодалайди. Қиёсланг: Осилмок - куйи тушган, солинган ҳолатда бўлмок: Саидий узок йўлдан чарчаб колгандай куллари осилтирган, букчайган ҳолда утирарди (А.Қаххор). Унинг лаб-лунжи жуда бемаъно осилган (Ойбек). Қарасам, ковоклари осилган, хафсаласи пир (М.Исмоилий).

Солинмок - куйи тушган, осилган ҳолатда бўлмок: Мингбоши ниманингдир юки остида калласини солинтириб утирар эди (М.Исмоилий). Шунча гуллар ичидан излаган гулини тополмадим, куллари осилиб, боши солиниб чиқди гулзордан (М.Исмоилий). Маъмуржоннинг ўсиқ қошлари солинди, гўё шу қошлар оғирлигидан кулар ерга қаради (Ш.Ҳолмирзаев).

Тушмок - осилган ҳолатда бўлмок: Матковул ака аввал хоҳолаб кулди, кейин бирдан юзи тиришди, ковоклари тушди (М.Исмоилий). (У) қоши устига тузғиб тушган сочларини тузатиб, хатни ўқиди (А.Қодирий). Ёкимли садонинг сеҳрига берилиб, (Йўлчининг) кўзлари секин юмилди, яна куйирок тушди (Ойбек). Тушмок сузи нутқий ҳолат маъносини тил бирлиги сифатида, ҳаракат маъносини ифодаловчи шаклда англайди. Чунки ундага ҳолат маъноси юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сўз маъносида мавжуд бўлиб, бу маъно ўзига қулай нутқий шароитда намоён бўлади. Демак, тушмок сўзи ҳолат маъносини нутқда ифодалай олиш имконига эгадир. Осилмок, солинмок сузлари шу қуринишда нутқ фаолиятида ҳолат маъносини ифодалашда куп қўлланади. Улар, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, белги даражасининг камилиги, таъсирчанлиги жиҳатдан бетарафлиги билан ажралиб туради.

п) "эти ортмок": семирмок, тўлишмок, шишмок, бўлишмок, йўғонлашмок. "Эти ортмок" маъноли ҳолат феъллари, асосан инсон, баъзан хайвон гавдаси (танаси) - унинг ташки тузилиши билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирор таъсир, боқув, дам олиш, яқовлик, баъзан касаллик натижасида гавда (тана) вазнининг оғирлашуви, гавданинг қушимча эт (ёғ - гўшт) олгани (қўпайгани), аввалгига нисбатан энига йўғон торттани, йириклашганини билдиради. Ушбу ҳолат

фeъллари туб, баъзан ясама (фeъл -ик, сифат -лаш) фeъллardan ташкил топади.

«Эти ортмок» фарқловчи семали ҳолат фeъллари қуйидагилар: Семирмок - тулишган, йўгонлашган ҳолатда булмок: Машина одамни семиртиради (А.Орипов). Бу ибора етилган, семирган одамга нисбатан ишлатилади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Оғир ишда узи озган ва уйидаги икки кўйи семирган сайин унинг Ўрмонжонга карши юрагидаги адовати ут ола борди (А.Қаххор). Семирмок сузи гапда ифодаланган фикрнинг мазмунига, қандай предмет билан боғланишига, қандай муносабат ифодаланишига, бирор мақсадга кура салбий ёки ижобий бўёкка эга бўлади, нутқда куп қўлланади.

Тулишмок - семирган, йўгонлашган ҳолатда булмок: Тулишган, орка бели тирсиллаган, гузал гавдасини селкиллатиб Дилдор ... кирди (Ойбек). Мухаммадражаб тулишган, юз ва буйинлари ёғдан йилтирайди (А.Қаххор). Қара, худо хуп хусн берганда. Бирам тулишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Тулишмок сўзи ижобий бўёкка эга булиб, нутқда куп қўлланади.

Шишмок - анча семирган ҳолатда бўлмок: Мен шишиб кетсам, сен симёғочдек қолибсан - деди Хужакул (О.Ёкубов). Ғани махсум сомон тикилган канордай шишиб, бемалол ухлаб ётарди (А.Мухтор). Шишмок маъносида белги даражаси ортик булиб, бу сўз салбий бўёкка эга.

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати да буликмок феъли фақат бўлик шаклида-хусусият ифодаловчи сўз сифатида келтирилади¹. Бу сўз нутқда буликмок шаклида ҳолат феъли булиб келади. Қиёсланг: Бўликмок - тўлишган, бўлик ҳолатда бўлмок: Тўла унинг санаторийдан анча буликиб, кизил югурган иссиқ юзига хавас билан тикилиб ... (М. Исмоилий). Бўликмок сузи ижобий бўёкка эга булиб, нутқда кам қўлланади.

Йўгонлашмок - йўгон тортган, энига катталашган ҳолатда булмок: Жалол йўгонлашган, семирган (А.Қаххор). Бу вақтда у анча тулишган, бузукбошига ухшаган йўгонлашган бўлади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Мухаммадражаб семирган, йўгонлашган (А.Қаххор). Йўгонлашмок сўзида "катталашиш, йириклашиш" даражаси ортик.

р) "совук ўтмок": совкотмок, тўнгмок, жунжи (-к) мок, увушмок, музламок, ачитмок. "Совук ўтмок" фарқловчи семали ҳолат фeъллари инсон ва хайвоннинг эт, оёқ, кул (бармок) каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат фeъллари совук хавонинг таъсири натижасида инсон ва хайвонда юз берган физиологик ҳолатни англатади. Аниқроғи, ушбу ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1, 162-бет

фёъллари инсон танасига, унинг аъзоларига совукнинг таъсири, утиши, сингиб "ғалаба қилиши", баданидаги иссиқ хароратнинг камайиши натижасида совукотиш, музлаш, жунжикиш каби жисмоний ҳолатлар содир булишини ифода этади. "Совук утмок" мангикий ифодали ҳолат фёъллари туб ва ясама: (от-ла, фёъл -т) фёъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Совкотмок - совук утган, жунжиган ҳолатда бўлмоқ; Оловни тезрок ёқ, Маматкул совкотибди (А.Кодирий). Менинг бечора мусичам совкотибди (Мирмухсин). Оёгим совкотди, оловнинг иложини қилди (А.Кодирий).

Тунгмок - совкотган, музлаган ҳолатда бўлмоқ; Оёгингиз тунган булса керак, отдан тушинг (Ё.Шукуров). Тунгмок сузида белги даражаси совкотмок сузига нисбатан ортиқрок бўлиб, нутқда кам кулланади.

Жунжи(-к)мок - совкотган ҳолатда бўлмоқ; Равшан жемпери устидан костюм кийган бўлса-да, эти жунжикди (Н. Ёкубов). Балкон панжарасида ўтирган мусича ҳам бошини ичига тикиб, жунжиб ... товадаги нонга қарар эди (Мирмухсин). Бола тепалик этагида кузларини юмиб, жунжикиб утирибди (О. Мухторов).

Увушмок - сезиш кучи камайиб, совкотган ҳолатда булмоқ; Будқада. эски шинелга бурканганича совуқдан увушган кулларини бир - бирига ишкаб ўтирган чолга учрадилар (Х.Назир). Совук шу қадар зур эдики, у қирғоқка чиқиб олганда бадани увушиб, кесақдек жонсиз бўлиб қолди (Н.Сафаров).

Музламок - жуда совкотган ҳолатда булмоқ; Самад ака анчагача совуқда шумшайиб кутди, кейин музлаб, тишлари тарақлаб қайтиб келди (М. Исмоилий). Музлаган бармоқлар адрес йукотган (Ғ.Ғулом). Кўчада тураверай деса оч, чарчаган, музлаган (М.Исмоилий).

Ачитмок - қаттик совкотган, музлаб ачишган ҳолатда бўлмоқ; Қора совук, ер оёқларини ачитади (Мирмухсин). Музламок сузида совкотиш даражаси кучли. Ачитмок сузида эса айни даража ундан ҳам кучли бўлиб, улар, асосан, сузлашув нутқиға хос.

с) "оғрик турмок": оғримок, тиришмок, сиркирамок, зиркирамок, какшамок, ачимок. "Оғрик турмок" маъноли ҳолат фёъллари инсоннинг бош, қўл, бел, кўкрак, билак, елка, кафт каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар касалланиш, жароҳатланиш, иситмалаш, совук таъсири натижасида инсон аъзоларининг салбий кайфият, баъзан тушқунлик туғдирувчи жисмоний ҳолатга ўтганлиги, оғриган, зиркираган, касал ҳолатдалигини билдиради. Ушбу ҳолат фёъллари гуруҳи қуйидаги туб фёъллардан иборат: Оғримок - оғрик, зиркираш ҳолатида булмоқ:

этилган ҳолат феъллари, асосан, ясама бўлиб, сифат -ай, сифат -лан, от -лан тузилишига эга.

"Соғ бўлмоқ" фарқловчи семаси қуйидаги феълларда аниқ мантикий ифодага эга бўлади: Тузалмоқ - соғайган, яхшиланган ҳолатда бўлмоқ: Оёқлари тузалибди, яхши бўлиб кетибди (М.Исмоилий). (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди ... (А.Қаххор). Мана энди тузалдим (А.Қаххор).

Соғаймоқ - тузалган, шифоланган ҳолатда булмоқ: ... лейтенант Пестеренко соғайиб, яна жанговор сафга қайтди (Н.Сафаров). Хафа булма, жонгинам, соғайиб кетаман (Х.Назир). Соғаймоқ сузида "соғайиш, тузалиш" белгиси ортик. Соғаймоқ, тузалмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

Сихатланмоқ - соғлиги яхшиланган, соғайган ҳолатда бўлмоқ: Анча вақтдан кейин ҳар хил дори-дармонлар қилиб, докторларга катнаб сихатландим (Сўзлашув нутқидан).

Шифоланмоқ - даволанган ҳолатда бўлмоқ: (У)...уч ой муттасил жанговор сафдан чикиб, госпиталларда шифоланди (З.Фатхуллин).

Яхшиланмоқ - тетик, бардам ҳолатда бўлмоқ: Унга вақти чоғлик таъсир қилдими, ё ҳордиги мадор бўлдими, чойдан кейин ахволи бирмунча яхшиланди (М. Исмоилий).

Тетикланмоқ — кучга кириб, бардам ҳолатда бўлмоқ: (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди (А.Қаххор).

Шифоланмоқ, яхшиланмоқ, тетикланмоқ сўзларида белги даражаси ортик. Шифоланмоқ, асосан, адабий тилға, яхшиланмоқ, тетикланмоқ кўпроқ сўзлашув нутқиға хос. Сихатланмоқ сўзи кам ишлатилади.

у) «бужмаймоқ»: курушмоқ, куруқшамок, бужмаймоқ, ковжирамоқ. "Бужмаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, унинг лаб, қўл, жағ каби аъзоларининг физиологик ҳолатини ифода этади. Бундай феъллар кексайиш, касалланиш, ғам-алам, меҳнат кабилар натижасида инсон узининг таранг, силик нозик нафис кўринишига зид бўлган хунук, қорайиб буришган, бужмайган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Шуниси узиға хоски, бу физиологик ҳолат инсонинг, асосан, лаб аъзосига хос бўлади. Лаб бошқа аъзоларға нисбатан бужмайиш, буришиш имконига ортик даражада эгаллиги билан, бу жисмоний ҳолатни аниқ акс эттира олиши билан ажралиб туради. Шу сабабли булса керак, "бужмайиш" маъноли ҳолат феъллари инсоннинг купинча лаб қисмиға хос ҳолатининг товуш рамзи бўлиб, нутқда кузатилади. Улар физиологик ҳолатни туб феъл шаклида англади. Қиёсланг: Курушмоқ - бужмайиш ҳолатида булмоқ: Хадича бувининг куришган лаблари

яна алланималар деб пичирлади (М.Исмоилий). Жағи куришган ... бир чол чопиб келиб (Э.Жуманбулбул). Аввалги отам эмасди: сўлишибди, куришибди, карибди, ранглари сарғайган (М.Исмоилий).

Курукшамок - курушган, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чутир юзи сап-сарик ... (А. Қаххор). Курукшамок маъносида белги ва таъсирчанлик даражаси ортиқроқ бўлиб, бу суз кам қўлланади.

Бужмаймок - қовжираб буришган ҳолатда бўлмок: Ана у скамейкада ҳаёл паришон ўтирибди. Юз суяклари буртган. Дурдоқ лаблари узум пўстлоғидек бужмайган (М.Назаров).

Қовжирамок - қовжираб бужмайган ҳолатда бўлмок: Соқоли ушиб кетган, кўзлари яллиғланиб, лаблари қовжираган (С.Юнусов). Нурбобо аламдан, меҳнатдан қовжираган бурушиқ юзида юмалаган кўз ёшларини артиб ... (Ойбек). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадай қотган, қандайдир қовжираб қоп-қорайиб қолган (О.Мухторов). Бужмаймок, қовжирамок сўзларида белги даражаси ва таъсирчанлик ортиқ. Қовжирамок сўзида белги даражаси ортиқроқ бўлиб, қушимча "қорайган, қотган" таркибий қисмларга ҳам эга. Улар асосан сўзлашув нутқида хос.

ф) "таранглигини йўқотмок": сўлмок; шалвирамок, салқимок. "Таранглигини йўқотмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг юз, қовок, бакбака каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғам-алам, салбий кайфиятда бўлиш, қариш, қасалланиш натижасида инсон аъзоларининг чиройли, ёқимли, таранг ҳолатини йўқотиб, бушашган, осилган, хунук куринишга утганлигини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Сулмок - синикқан, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг чузиқ юзи хийла сўлиган, қатта-қатта кўзлари киртайган ... (А.Қаххор). Ажабки (Аббосов) илжаймаса юзи анча совук, қаримсиқ кўринаркан, сўлди-қолди (А.Мухтор). Йигирма тўққизда афти буришиб, ичи тушган хандалақдек сўлишди. (М.Исмоилий).

Салқиган - осилган ҳолатда бўлмок: Ҳозирда ҳам салқиган юзи, оқ соч боши очик, чит румолини сербар елкасига ташлаб ўтирар (О.Мухторов). Саккиз қиррали олтин тахт устида қовоклари салқиган, сочига оқ оралаган Ҳусайн Бойқаро ... ўтирибди (М.Осим). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадек қотган, қандайдир қовжираб қоп-қора бўлиб қолган ... (О.Мухтор).

Шалвирамок - бутунлай бушашиб, осилган, ҳалтум ҳолатда бўлмок: Илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бакбақаси дами чикқан пуфақдай шалвираган (А.Қаххор). Чолнинг ...

кузлари каърига тортган, ковоклари шалвираб осилиб тушган эди (З.Фатхуллин). Шалвирамоқ сўзида тарангсизланиш, бушашиш "кучи" ва маъно таъсири ортик. Сўлмоқ, шалвирамоқ сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Салкимоқ китобий бўлиб, кам қўлланади.

х) "эти камаймоқ": озмоқ, котмоқ, озгинламоқ, орикламоқ. "Эти камаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон физиологик ҳолатини билдиради. Улар ғам-алам, қийноқ, овқатсизлик, касаллик, кексайиш, оғир меҳнат, қул ҳаракати натижасида инсон, баъзан ҳайвонда юз берган жисмоний ўзгариш, яъни унинг ганазидаги эт (гушт -ёғ)нинг камайиши, вазнининг аввалгидан енгиллашиши туфайли юзага келган ҳолатни, озган жисмоний ҳолатта утганлигини ифодалайди. Ушбу феъллар гўб, баъзан ясама (сифат -ла) феъллардан ташкил топади. "Эти камаймоқ" фарқловчи семаси қуйидаги ҳолат феъллари маъносидан асосий, етакчи таркибий қисм бўлади: Озмоқ – эти камайган, озгиналашган ҳолатда бўлмоқ: Домла худди дашт сафаридан кайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган (А.Қаххор). Сергей сафардан қорайиб, озиб кайтиб келди (Ҳ.Ғулом). Бир терининг ичида қуй неча бор озиб, неча марта семиради (Ойбек).

Қотмоқ – ориқ, озгин ҳолатда бўлмоқ: Болам бечорани тинч қуясанми - йўқми, еган - ичгани татимай, кундан — кунга турнадек котиб кетаяпти, узи (О. Ҳусанов).

Озгинламоқ – озгин, ориклаган ҳолатда бўлмоқ: Бурунги тўлалиги кетиб, озгинлаган ва лекин бу озгинлик унинг хуснига камчилик бермай, билакс юкорилатган (А. Кодирий).

Орикламоқ - анча озгин, ориқ ҳолатда бўлмоқ: Бола жуда ориқлаб кетди (С. Юнусов). Шундан кейингина унинг анча ориқлаб, қорайиб колганини ... пайқади (Ҳ.Ҳошимов). ... ўт оз бўлди. Шунинг учун қўйлар ориқлаб кетди (С.Айний). Орикламоқ, котмоқ сўзларида белги даражаси бошқаларга нисбатан ортик. Озмоқ сўзида эса шундай белги озгинламоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Озмоқ, орикламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос. Озгинламоқ, котмоқ китобий. Озмоқ, орикламоқ, озгинламоқ сўзлари кўпинча инсонга, баъзан ҳайвонга нисбатан қўлланади. Қотмоқ сўзида "эти камаймоқ" маъноси кўчма маъно бўлиб, нутқда юзага келади. Озмоқ, озгинламоқ, орикламоқ сўзларининг бош маъноси "эти камаймоқ" булиб, шундай изоҳни ташишига кўра бу сўзлар нутқий қуршовсиз, алоҳида олинганда ҳам, нутқий қуршовда ҳам узаро синонимни ҳосил қилади. Бу синонимик қаторга нутқ бирлиги сифатида, нутқий вазиятда вақтинча котмоқ сўзи ҳам бирикади. Бу сўз нутқдан ташқарида, узича, тил бирлиги сифатида олинганда бу маънодан озода бўлади.

д) "миқдорий ортмоқ": купаимоқ, қуюқлашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз аъзосига хос физиологик

ҳолатни ифодалайди. Бундай феъллар кексалик, салбий ҳиссий ҳолатда бўлиш натижасида инсон юз териси, асосан, пешона терисининг аввалги кўринишини йўқотиб, унинг бўшашиб, йиғилиб, йул-йул ботик чизикларнинг миқдори кўпайган (ортган) ҳолатга ўтганлигини аңлатади. "Миқдори ортмоқ" маъноли ҳолат феъллари равиш -ай, сифат -лаш тузилишига эга. Улар гапда қуйидаги мантикий ифодада катнашади: Кўпаймоқ - кўп, миқдори ортган ҳолатда бўлмоқ: Ажинлари кўпайди, чеккасидаги оқ толалар манглайига ўрмалаб қолди (С.Аҳмад).

Қуюқлашмоқ - зич, кўп ҳолатда бўлмоқ: Унинг ... пешонасидаги ва кирғий бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюқлашган (О.Ёқубов). Кўпаймоқ сўзи ишлатилиш манбаига, даражасига кўра семантик имконияти бой бўлиб, нутқда кўп қулланади. Қуюқлашмоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, қўшимча "калин" семасига эга. Кўпаймоқ ва қуюқлашмоқ сўзлари нутқий синонимларни ҳосил қилади.

ч) "қискармоқ": қичраймоқ, чўкмоқ, пасаймоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон жисмоний ҳолати билан боғланади. Улар нутқда инсон гавдасининг тик (вертикал) кўриниши -бўй ўлчамига ҳос ҳолатини билдиради. Бу физиологик ҳолат бирор ташқи ёки ички (рухий) таъсир, оғир меҳнат натажасида инсон бўй (гавда) баландлигининг қисқарган, аввалгига нисбатан гавдасининг қичрайган ҳолатга ўтганлиги билан белгиланади. "Қискармоқ" ифодали ҳолат феъллари туб ва равиш -ай қўшимчали қуйидаги ясама феъллардан иборат бўлади: Қичраймоқ - қичик, ихчам ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма вақт шосупада талтайиб ўтирадиган йўғон гавдаси мана энди қичрайди ... (М. Исмоилий).

Чўкмоқ - қичрайганроқ, пасайганроқ ҳолатда бўлмоқ: Кейинги йилларда у оғир меҳнатдан чўкди (Радиодан). Чўкмоқ сузининг физиологик ҳолат маъноси кўчма маъно бўлиб, у нутқийлиги билан изоҳланади.

Пасаймоқ - қичқашган, қалталашган ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма вақт шосупада талтайиб ўтирадиган йўғон гавдаси мана энди қичрайди, нортгуядек новча бўйи пасайди (М.Исмоилий). Қичраймоқ, пасаймоқ синоним бирикмак бўлиб, нутқда шундай ҳолатга нисбатан кенг қулланади. Қичраймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

ш) "тер чиққан": терламоқ, терчирамоқ, терчиламоқ. "Тер чиққан" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳайвон, кўпинча инсон, унинг юз аъзоси билан боғлиқ физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар фаол жисмоний ҳаракат, иссиқлик таъсири-баданнинг қизиши, тана ҳароратининг кўтарилиши натижасида инсон танасидаги сув миқдорининг маълум бир қисми майда - майда томчилар кўринишида "ташқарига чиқиши"ни, айниқса, юз қисмида тўпланишини

билдиради.

Қайд этилган ҳолат феъллари отга -ла, чира, - чила ясовчиларининг бирикишидан хосил бўлган қуйидаги ясама феъллардан ташкил топади. Терламок - терли, тер чиккан ҳолатда булмок: Шахидбек кеч харорати ва манти исиклиги таъсиридан яна обдон терлаган эди (А. Қодирий). Шашт айлаб келибсан неча чуллардан, от терлатиб чикиб узок йулардан (Рустамхон). Сотувчининг терлаган, озгин рангсиз юзи узокдан бир парча тахтага ухшаб куринди (О. Мухторов).

Терчирамок - бир оз майда терли ҳолатда булмок: Раҳбархон хатта кўз югуртираркан, терчираган бетлари кум учиб, кўзлари аланг-жаланг булди (Ҳ.Назир).

Терчиламок - майда терли ҳолатда булмок: Унинг офтоб таъсирида қорайиб, шуралаб кетган пешонаси ... терчилаб турарди (Ҳ.Назир). Терчирамок, терчиламок нисбатан кам қуланади. Терламок сузида белги даражаси ортик булиб, нутқда куп ишлатилади.

э) "бирикмок": юммок, қисмок, қимтимок. "Бирикмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг куз, лаб, баъзан қўл каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғазаб, жahl, чарчоклик, ғамгинлик, уйқу, ҳаяжон натижасида муайян аъзоларнинг очик, бирикмаган куринишдан "бириккан", бир-бирига тегиб, бирлашган жисмоний ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бу жисмоний ҳолат, асосан, юз, унинг айрим қисмларида содир бўлиши билан муҳимдир. Ушбу ҳолат феъллари туб феъллардан иборат.

Қайд этилган феълларга хос хусусият уларда "ҳаракат" мантикий булагининг мавжудлигидир. Ушбу феъллар баъзан нутқда, муайян тил бирликлари қуршовида, уларнинг таъсирида "ҳолат" семасига ҳам эга булиб, нутқий ҳолат феъли вазифасини бажаради. Демак, нутқий шароитда бу феълларнинг ҳолат ифодалаши синтактик бирликларнинг таъсирига, муайян инсон аъзосининг номи билан боғланишига кура юз беради.

"Бирикмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Юммок - юмук, ёпик ҳолатда бўлмок: Аҳмадбой икки угли билан кизариб, терлаб, кузларини юмиб, нишиллаб ўтирибди (Ғ.Жаҳонгиров). Мирзакаримбой кузини юмиб, тинглагандан сўнг, анча вақт жим қолди (Ойбек).

Қисмок - 1. Бириккан, ёпилган ҳолатда бўлмок: Лаблари қаттиқ қисилган эди (О. Ёқубов). 2. Яқинлашган, бир оз юмилган ҳолатда булмок: Унинг кўзлари қисилган, кизарган, сўзлари мулоийм эди (О. Ёқубов). Кўзларини қисиб харитага тикилди (Н.Норматов). Мирзо Улугбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, хоргин кўзлари қисилган эди (О. Ёқубов).

Қимтимок¹ – бириккан (ёпишган) ҳолатда бўлмок: Унинг газаб ва хаяжондан оқариб кетган юзида, каттик қимтинган лабларида совук бир табассум уйнади (О.Ёқубов). Физиологик ҳолат маъносида юммок, қисмок сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Қимтимок сўзида белги даражаси ортиқроқ.

ю) "жисмонан кучаймок": чиникмок, пишмок, тобланмок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон танаси – бадани билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар меҳнат, ҳаракат қилиш, жисмоний тарбия, иссиқ ҳароратнинг таъсири натижасида баданнинг жисмонан пишиқ, мустаҳкам, бардош бериш, чидам кучи ортган ҳолатга утганлигини билдиради. "Жисмонан кучаймок" мантикий ифодали ҳолат феъллари туб баъзан ясама (от-лан) феъллардан ташкил топади. Улар қуйидагилар: Чиникмок – пишган, тобланган ҳолатда бўлмок: Шахар кўрган, жангларда чиниккан Қосим кишлоқ камбағалларининг маслаҳаттўйи ва раҳбари эди (Шухрат). Машқларда чиникқан йигит вазиятни зийраклик билан кузатарди (Тошкент окшоми).

Пишмок – чиникиш, тобланиш ҳолатида бўлмок: Аммо баданлари офтобда роса пишиб, қорайиб кетишган, фақат оппоқ тишлари ялтираб турарди (Ф.Мусажонов). Аҳмаджон бойлар эшигидаги оғир меҳнатда пишиди. (Радиодан). Чиникмок сўзида белги даражаси ортиқроқ. Пишмок, чиникмок сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Тобланмок – чиниккан, чидамли ҳолатда бўлмок: Пулат утда одам меҳнатда тобланади (Макол). Аҳмаджон ҳарбий хизматда тобланган йигит (Радиодан). Тобланмок сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик бошқаларга нисбатан ортиқ булиб, бу сўз шеърятга хос.

я) «ярим уйқу»: мудрамок, элимок, уйқусирамок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон билан боғлиқ, уларнинг фаоллиги сусайганлигини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари иссиқ ҳаво, чарчаш, бир меъёрдаги ҳаракат, товуш каби ташқи таъсирларнинг таъсиридан инсон (ёки ҳайвоннинг) жисмоний ва рухий фаоллиги камайган – бош мия ярим шарлари фаолиятининг сусайганини, инсон ёки ҳайвоннинг ярим уйқули ҳолатга утганини, мудроқ ҳолатда эканлигини билдиради. Айни ҳолат жонли мавжудот дам олишининг ўзига хос ирсий қуринишидир.

«Ярим уйқу» мантикий ифодали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (от + сифат) феъллардан ташкил топади.

Мудрамок – мудроқ, элиган ҳолатда булмок: Ит акиллайди, қушлар сайрамайди, улар ўзларини сояга олиб мудрашади (Ойбек).

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 580-беғ.

Элмурод мудраб утириб, бир неча лукмани зурга ютар ... (П. Турсун).
Эр диванга ёнбошлаб беозор мудради (С. Ахмад).

Элимок¹ - мудрамок (мудрок босган) ҳолатда бўлмок: Алам билан ётган Барчинни иссик, чарчаш элитди (Мирмуҳсин). Бешиқдаги Учқун ... Тозагулнинг бешикни бир меъёрда равон тебрантишига элиди-да (Ҳ.Ғулом). Иссик, юмшок пахта коплаар, араванинг бешик сингари тебраниши ... Ғуломжонни элитди (М.Исмоилий).

Уйкусирамок - уйкусираш, мудраш ҳолатида булмок; Заргаров одатдаги ишга борди-ю, уйкусираб утириб, тентираб юриб, кайтиб келди (А.Мухтор). Йук-йук ўзим, - деди Муяссар уйкусираган бир овозда (Ҳ.Назир). Мудрамок феъли инсон ва хайвонга нисбатан қулланади, нутқда кўп учрайди. Элимок, уйкусирамок, асосан, инсонга нисбатан ишлатилади.

у) "ухламок": ухламок, мизғимок. "Ухламок" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсон, баъзан хайвон организмнинг физиологик ҳолатини билдиради. Улар организмнинг уйғок ҳолатида сарфлаган аклий ва жисмоний куч-қувватини тиклаш, жисмоний ва аклий фаолликни таъминлаш мақсадида унинг фаол дам олиш-ташки таъсирлардан "узилган", ухлоқ (уйку) ҳолатига утганлигини, ирсий дам олиш жараёнида эканлигини англатади. Бундай ҳолат феъллари тўлиқ уйку ҳолатини билдириши билан аввалгисидан фарқ қилади.

"Ухламок" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ухламок - уйқули (ухлок) ҳолатда булмок; Ўша кеча Бобир яхши ухлади (П.Қодиров). Турт уғлон тинч ухларди (Э.Воҳидов). Қуён кuzини юммай ухлайди (Н.Фозилов).

Мизғимок - кам, бир оз уйқули ҳолатда бўлмок: Кечаси билан миждуа қокмай чикқан Шодмон ака тонгга яқин мизғиб олди (Ж.Шарипов). Ухламок сузида белги даражаси ортик булиб, давомийликка эга. Бу сўз инсон ва хайвонга нисбатан ишлатилади, адабий тилга ҳам, сузлашув нутқида ҳам хос, кўп қулланади. Мизғимок фақат инсонга нисбатан ишлатилади, сузлашув нутқида хос булиб, кам қулланади. Мизғимок сўзида уйку жараёни, уйқунинг кечиши вақт жиҳатдан чегараланган, қиска булиб, организм рухан нотинчрок, "сезгакрок" ҳолатда бўлади.

қ) "туймок": туймок, қонмок, коникмок. Бундай ифодали ҳолат феъллари инсонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар овқат, сув, чой, озуқа моддаларини хоҳлаганча истеъмол қилиш, баъзан уйку ҳолатида истаганча бўлиш натижасида инсон, унинг муайян аъзолари бу ташки таъсирларга нисбатан ирсий-рухий

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли дугати, II, 444-бет

эхтиёж, талаб, хошиш йўқолганлиги, озука моддаларидан организмнинг фаолияти учун зарур бўлган миқдорда "хом ашё" олганлиги, уларга тўйган ҳолатдалигини англатади. Бундай жисмоний ҳолат ижобий хиссиётни юзага келтиради. Қайд этилган феъллар туб, баъзан феъл -ик кўшимчали ясама феъллардан тузилади. Улар қуйидагилардир: Тўймок. - кониш, талаб йўқолган ҳолатда бўлмок: Бу пайтда унинг ёнбошида утирган Бобош корни тўйиб, лунжлари селкилаб колган эди (А.Мухтор). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр (А.Орипов). Эри тўйди, шекилли, чойга кул узатди (М.Исмоилий).

Қонмок - кониш, тўйиш ҳолатида бўлмок: Эшон болалари эрта ётиб, кеч турар, уйкуга қонар (П.Турсун).

Қоникмок - тўйиш, мириқиш ҳолатида бўлмок: Фазлиддин олдинрок мойли сомсани кўпроқ еганидан мантини оз еди, аччиқ чой босиб ичиб, қониккач, извошни қушди (Ойбек). Уйкуга қоникдингизми, Жура ака (Ойбек). Тўймок сўзи инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади, кўп қўлланади - адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос. Қонмок, қоникмок физиологик ҳолат феъли сифатида фақат инсонга нисбатан ишлатилади, кам қўлланади, асосан адабий тилга хос. Қоникмок маъносида белги даражаси ортиқрок.

ғ) «ёш келмок»: ёшламок, ёшланмок, намламок, намланмок, намиқмок. "Ёш келмок" маъноли ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг асосан кўз аъзоси билан боғланади. Улар фикр алмашиш жараёнида фақат куз (баъзан киприк) аъзосига мос ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари кучли салбий ёки ижобий хиссий ҳолатда (аффектда) бўлиш, кексалиқ, бир объектга узок вақт тикилиш, кўп ишқалаш, қасалланиш натижасида кўз аъзосининг доимий - одатдаги ҳолатини йўқотиб, "қасалланган" қуринишга ўтгани - унинг кўз безларидан ажралиб чиқадиган тиниқ суюқлик (сув) билан қопланган, ёшга тўлган, ёшли ҳолатдалигини англатади.

"Ёш келмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари от -ла(н), -ик тузилишига эга ясама феъллар сифатида қузилади.

Ёшламок - ёшли ҳолатда бўлмок: Шунда сен қеласан қузингни ёшлаб (А.Орипов). Отам улди, қолдим қузимни ёшлаб (Балогардон). Пахталарни қирмон қилиб, душман қузини ёшлайди (У.Носир).

Ёшланмок - ёшга тўлган ҳолатда бўлмок: Кучли қулгидан Раънонинг қузи ёшланиб, ўсиқ киприқлари қуфтланди (А.Қахқор). Заргаров тикилавериб, ёшланган қузларини уқалади (А.Мухтор). Қари қигир қузи ёшланиб, офтобда қимир этмай турар (С.Юнусов). Ёшламок феъли маъносида жараён белгиси бор. Ёшланмок қузида айни жараённинг тугалланганлиги белгиси бўлиб, ушбу сўз нисбатан кўп қўлланади. Ёшланмок сўзида белги даражаси ортиқрок.

Айни суз инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади.

Намламок - нам қилган, бир оз хўлаган ҳолатда бўлмок: Ўқтамнинг боши кизиби, ёнади, тер томчилари манглайдан юмалаб, киприкларини намлайди (Ойбек).

Намланмок - бир оз ёшланган ҳолатда булмок: Зайниддин ҳам кулгидан намланган кузларини даструмол билан артиб, даричадан ташқарига каради (Ойбек). Хотиннинг лаблари титраб, куз милклари намланди (С.Ахмад) Ўпкаси тулиб, кузи намланди (М.Исмоилий). Намламок сузида жараён, намланмок сузида жараённинг тугалланганлиги белгиси булиб, бу сўзлар инсонга нисбатан ишлатилади, асосан, адабий тилга хос.

Намикмок - сал намли, сал ёшли ҳолатда булмок: Дилшод ечиниб, намиккан кузларини ундан узолмай турди (М.Исмоилий). Намикмок сузи инсонга нисбатан ишлатилади, кам учрайди.

х) "Ҳайрон булмок": анграймок, аграймок, анқаймок. "Ҳайрон булмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолатини ифодалайди. Улар ташқи таъсирларнинг салбий таъсири натижасида инсонда юзага келган паришонхотирлик, ҳайрон қолиш, қандай ҳодиса юз берганини англаб ололмастик, шу рухий ҳолатга мос, айникса, юз аъзосида узгариш - анқайиш, аграйиш содир булганини билдиради.

"Ҳайрон булмок" фарқловчи семали. ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Анграймок — нима қилишни билмаган, ҳайрон ҳолатда булмок: Неъмат ранглари оқариб, анграйиб турарди (С.Ахмад). У нима қилишини билмай, нима дейишини билмай бир оз анграйиб тургач (Н. Фозилов). Бир пас анграйиб турди (Ф.Мусаёнов).

Аграймок - нима қилишни билмаган, иложсиз ҳолатда бўлмок: Шарофат хола ҳеч нарсага тушунмай, тандир олдида аграйиб турар (У.Назаров). Маматмирзо хотинига аграйиб каради (Н. Норматов). Аграймок сузида белги даражаси ортиқрок бўлиб, у, асосан, сузлашув нутқиға хос.

Анқаймок - оғзи очилиб, ҳайрон, аграйган ҳолатда бўлмок; Нега оғзингни очиб, анқайиб турибсан, бола пакир (Ф.Мусаёнов). Қасд қилса ҳам ул анқайиб қолади (Алпомиш). Анқайма ва лалайма, туғри ўтир, шалшайма (К.Мухаммадий). Анқаймок сўзида белги даражаси аввалгиларга нисбатан ортиқрок. Айни суз, асосан, сўзлашув нутқиға хос. Анграймок, аграймок, анқаймок сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Улар куп маъноли сузлардир.

а) «иссиғини йўқотмок»: музламок, совимок. "Иссиғини йўқотмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга, унинг қўл аъзосига хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар муайян ташқи ҳодисаларнинг салбий таъсир қилиши, жиддий жисмоний зарар етказиши

натижасида инсонда бутунлай ҳолат узгариши, табиий, иссик хароратини тула йўқотиб, совуган, танада иссик харорат қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. "Иссиғини йўқотмоқ" ифодали ҳолат феъллари туб ва ясама (от -ла) феъл шаклига эга. Улар қуйидагилар:

Совимок - иссиғи йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Палапондеккина юмшоқ, мурғак кул, энди у кайноқ эмас, анча совиган (А.Мухтор).

Музламоқ - иссиғи бутунлай йўқолиб, музли ҳолатда бўлмоқ: Оппок, момик тушак узра ётар эди Боғдагул, ётар эди жонсиз, музлаб гижимланган доғда гул (Т. Тула). Музламоқ сўзида "совиш" даражаси ортик. Совимок, музламоқ сузлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос, куп қўлланади.

б) "оғирлиги ортмоқ": оғирлашмоқ, вазминлашмоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсоннинг ковок, киприк аъзоларининг ҳолатини ифодалайди. Улар овқатланиш, уйку, чарчаш натижасида инсон вазни (оғирлиги) оғир тортган ҳолатга ўтганлиги ва бу ҳолат одатий эканлигини билдиради.

"Оғирлиги ортмоқ" мантиқий ифодаси сифат -лаш тузилишига эга қуйидаги ясама феълларда кайд этилади:

Оғирлашмоқ - оғир тортган, оғир ҳолатда бўлмоқ: Саидий корни туйиб, оғирлашди (А.Қахҳор). Менинг ҳам ковокларим ботмондек оғирлашиб, уйку боса бошлади (Ф.Мусаҷонов).

Вазминлашмоқ¹ - оғирлашган ҳолатда бўлмоқ: Тизгинсиз ғовур ва димиккан хаводан юрак ёрилар даражада сиқилади. Киприклар тош осилгандек вазминлашади (О.Мухторов). Вазминлашмоқ, асосан, адабий тилға, оғирлашмоқ сузлашув нутқиға хос. Оғирлашмоқ сўзида белги даражаси ортик. Оғирлашмоқ инсон ва хайвонға, вазминлашмоқ, асосан, инсонға нисбатан ишлатилади.

в) "саломатлиги йўқолмоқ": оғримок, касаланмоқ, бетобланмоқ, хасталанмоқ. "Саломатлиги йўқолмоқ" ифодали маъноға эга ҳолат феъллари инсон, баъзан хайвоннинг ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар турли вируслар, юқумли касалликлар, шамоллаш, жарохатланиш, қариш, рухий қийналиш, захарланиш натижасида инсон организми соғлом, касаланмаган ҳолатини йўқотиб, касалға (дардға) чалинган, организмнинг одатий фаолияти бузилган, бетоб ҳолатини англатади,

"Саломатлиги йўқолмоқ" ифодали ҳолат феъллари ясама (сифат -лан), баъзан туб феъл шаклида кузатилади. Улар қуйидагилар:

Оғримок - 1. Касаланган, дардға чалинган ҳолатда бўлмоқ: Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди (А.Кодирий). Шундан кейин у кўкрак беzi билан оғриди (О.Мухторов). Бирдан Зеби хола оғриб қолди-ю, ўша ётганча уридан турмади (Х.Назир). 2.

¹ Кнёслағ: Ўзбек тилининг изоли лугати. I . 170-бет

Оғрик турган ҳолатда бўлмок: Шарифнинг корни нега оғриди (Шухрат). Бутун баданим зиркираб оғрийди (Ойбек).

Касаланмок - бетоб, касал ҳолатда бўлмок: Энди ўкиш бошланган пайтда онаси касалланиб қолибди (Х.Назир). Қани энди у ғузадаги ўргимчаккина булса-ю, олтингугурт сепиб, кириб ташласанг, кўй касалландими, буғизига пичок тортворишади (Муштум).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да бетоб, бетоблик сузлари келтирилади, изоҳланади¹. Аммо улар билан бевосита боғланган, семантик муносабатда булган бетобланмок лугатда қайд этилмайди. Қиёсанг: Бетобланмок - касалланган ҳолатда бўлмок: Бетобланиб беш йил ётиб қолди (Радиодан). Шакар бетобланиб, икки ойча касалхонада ётди (Х.Назир).

Хасталанмок - бетоб, хаста ҳолатда бўлмок: Ёш Малика хасталаниб, ётармиш хомуш (Эртақдан). Зайнабнинг ... туйи яқинлашган вақтда севиқли қуёв йигит икки кунгина хасталаниб, улган эди (Ойбек). Касаланмок сузида белги даражаси оғримок сузига нисбатан ортиқроқ булиб, у суз жисмоний ҳолатни аниқ ифодалайди. Оғримок, касаланмок сузлари инсон ва ҳайвонга, бетобланмок, хасталанмок сузлари фақат инсонга нисбатан ишлатилади². Хасталанмок сузида белги даражаси, суз маъносининг таъсир кучи бетобланмок сузига нисбатан ортиқ. Оғримок, касаланмок кўпроқ сузлашув нутқида хос, бетобланмок, хасталанмок асосан, китобий.

г) "нами йуқолмок": қуримок, котмок. "Нами йуқолмок" манتيқий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг лаб, соч каби аъзолари ҳолатини ифодалайди. Улар шамол, баъзан фаол ҳаракат натижасида айна аъзолар таркибидаги сув, намнинг парланиб, йуқолиб, унинг шу зарурий моддаларга эга булмаган, қурук (қуриган) ҳолатга ўтганлигини билдиради.

"Нами йуқолмок" маъноли ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Қуримок - қурук (намсиз) ҳолатда бўлмок: Иссик шамол лабини қуритарди (М. Осим). Одамлар эса нафаслари тиқилиб, лаблари қуриб, тиллари сирач бойлаб ... (М. Исмоилий).

Котмок - қуриган, сувсиз ҳолатда бўлмок: Зулҳуморойнинг икки юз қоқили бор. Бир ёғини тилла сувга, бир ёғини қумуш сувга ботирган, тонг шамолида қотирган (Э.Жуманбулбул). Қуримок сузи сузлашув нутқида хос, кўп қўланади. Котмок сўзининг физиологик ҳолат маъносидagi фаоллиги унинг кўчма маъносига асосланади. Котмок сўзида "қуруқлик" даражаси ортиқ булиб, қушимча "қаттик" белгиси ҳам бор.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1 106-бет

² Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 118-бет.

д) "ташна булмок": какрамок, курукшамок. Бундай ҳолат феъллари инсоннинг оғиз, томок, лаб, тил каби аъзоларига хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар иссик хаво, касаллик, чанқаш натижасида муайян аъзоларнинг ташна, чанков, курукшаган жисмоний ҳолатга ўтганлиги ва бу ҳолат айна вақтда асосий эканлигини англатади. Улар қуйидаги туб феъллардан тузилади: Какрамок – ташна, курушган ҳолатда бўлмок; Курдим-ку пахтангни ёндирса куёш, сенинг лабларингнинг какраб сўлганин (А.Орипов). Томокларим какраб, тупукларим елимлашди (Шухрат). Томоғи какраган, газабли, эссиз, хушсиз Дилдор бор кучи билан югурди (Ойбек).

Курукшамок – куришиш, ташна ҳолатда булмок: Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоғи курукшаган, тили шилингандай (А.Қаххор). Тилим курукшаб, томоғимни бадбўй бир дуд ачитди (А.Мухтор). Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган (А.Қаххор). Какрамок сузида белги даражаси ортик. Айна суз, асосан, сузлашув нутқиға хос, кўп қўлланади.

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний жараён ҳолатни англатувчи физиологик ҳолат феъллари инсон ёки ҳайвон ҳолатини жараён ҳолат сифатида ифодалайди. Улар жараён белгисига қўра жисмоний жараён натижаси булган физиологик ҳолат феълларидан фарқ қилади. Бунда ҳам бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш ифодаланади. Ушбу ҳолат феъллари давомийлиги, тугалланмаганлиги – жисмоний жараён ҳолатлиги билан узига хос булади. Киёсланг: хансирамок, чимирмок, шиграймок, ачишмок, сузилмок, йигламсирамок, иситмаламок, нозланмок, жимирлашмок, гилайлашмок, йилтирамок, лукилламок. Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи туб ва ясама (от -ла(н), сифат -лаш, мимема -илла, -ира) физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси қуйидаги мантикий ифодага эга бўлади:

Хансирамок – тез-тез, оғир нафас олиш ҳолатида бўлмок: Бир неча юз одам терлаган, пишган, хансираган ҳолда мутгасил ҳаракатда (Ойбек). Нафаси оғзига тикилган, хансираган (А.Мухтор). Йулчи хайкириб, хансираб казак аскарига санчиди (Ойбек).

Чимирмок – йигилиб туташган, бир-бирига теккан ҳолатда булмок: Муаттар кошини чимирди (А.Қаххор). Мукаддам қўлини тортиб олди-да, кошларини чимириб жилмайди (У.Ҳошимов). Кейин беморға кошини чимириб, зарда қилди (Ҳ.Назир).

Шиграймок - бир оз қисиб, ёнга тортган ҳолатда булмок: Орқасида утирган сариккина бола, унинг укаси булса керак, кузларини шиграйтириб, у ҳам ялина бошлади (Н. Фозилов).

Ачишмок - жизиллаган ҳолатда булмок: У ачишган юзларини артди (П. Мўмин). Орқа мияси қизиб, ачишди, чап ёнига ағдарилди (М.Исмоилий).

Сузилмок - ноз-ишвали қисилган ҳолатда булмок: Навоий унинг ним-маст сузилган кўзларига қаради (Ойбек). Куз сузилган, лаб чузилган, севги уйғонган чоғи (Х.Ғулум). Гулянинг сал ғилай мовий кузлари сузиларди (М.Тошматов).

Йиғламсирамок - йиғинамо ҳолатда булмок: Муродали кузларини каттарок очди, боягидан кура бардамрок, лекин йиғламсираган товуш билан деди (А. Қаххор). Алаким йиғламсираб гапирди (М.Осим). Овозлари жуда ғалати, худди йиғламсираганга ухшаш чиқди (Ф.Мусаҷонов).

Иситмаламок¹ - ҳарорати кутарилган, иситмали ҳолатда булмок: Умарали уша куни кечаси иситмалади (А.Қаххор). Кечаги сафардан кейин туни билан иситмалаб, идорасига аранг етиб келган ... (А.Мухтор).

Нозланмок - қарашмали, ноз-ишвали ҳолатда булмок: Юзига яна ишва ранги югурди. Нозланиб эркаланди (М.Исмоилий). Аллақандай ёкимли овоз билан нозланиб, жавоб берди (И.Жабборов).

Ғилайлашмок - куз қорачиғи четрокка ўрнашган, кийшик ҳолатда булмок: Кузлари ғилайлашган, афтида кизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг таноби узок саёхатни ихтиёр қилган (А.Қодирий).

Жимирламок - титрок, сесканиш ҳолатида булмок: У Ботиралини Хумсонда кўргандаёқ бадани жимирлаб, қалби жиз этган эди (Х.Ғулум). Қизнинг ҳар бир гапи унинг баданига муздек сув томчилари томаёттандек таъсир қилди, аъзойи бадани жимирлаб кетди (П.Турсун). Бу ҳазил ва, айникса, кулги аввал хунук, одамнинг этини жимирлатадиган даражада хунук эшитилди (А.Қаххор).

Йилтирамок - нур таратган ҳолатда булмок: Муҳаммадражаб тулишган юз ва буйинлари ёғдан йилтирайди (А.Қаххор). Сув лабида турган қурбақа оч кўкчил терисини йилтиратиб, тап этиб ариқча лабига сакраб тушди (Ш.Ҳолмирзаев).

Луқиламок - санчиб оғриган ҳолатда булмок: Қия утирган Ҳаётнинг чекка томирлари луқиллар (М.Исмоилий), Шакарнинг боши луқилаб, ўнг куlining билагини оғриди (С.Юнусов).

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари қуйидаги фарқловчи семалар билан қатнашади:

а) "кулмок": жилмаймок, илжаймок, кулимсирамок, иржаймок,

¹ Қисилган: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I 335-бет

тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ. "Кулмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний жараён ҳолатни ифодалайди. Улар мавжуд борлик предмет – ходисаларининг таъсири, муайян рухий (хиссий) ҳолатда бўлиш натижасида инсоннинг овозсиз, яъни лаб, кўз ҳаракати билан кулги ифода қилиш, жилмайиш, мийиғида кулиш каби ҳолатни англатади¹.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ижобий ва салбий маъно ифодаловчи феъллар булиб, хиссий буюғига кура узига хосдир. Улар қуйидаги туб феъллардан ташкил топди:

Жилмаймоқ – ёкимли табассум, илжайиш ҳолатида бўлмоқ: Шоир дустим Нуриддин ... атрофдаги тоғларни томоша қилар, негадир жилмаяр (Ҳ.Ҳошимов). Дукон эгаси Наби корини узоқдан куриб, жилмайди (М.Исмоилий). Эртақчи бобо жилмайиб, Оқилжоннинг елкасига қоқди (Ф.Мусаёнов).

Илжаймоқ – жилмайиш ҳолатида бўлмоқ: Салтон буви шод илжаярди (М.Исмоилий). Қўрқиб кетдим, қурққанимни кизлардан яшириб, илжайиб туравердим (С.Аҳмад). У Арслоннинг кулини қуйиб юбормай, илжайиб турарди (Мирмуҳсин).

Кулимсирамоқ – илжайганнамо ҳолатда бўлмоқ: Мажидиддин кулимсираб, жаъоб берди (Ойбек). У жиндек эркаланиб, кулимсираб турарди (Мирмуҳсин). Раънонинг ҳам кузи унга тўқнашиб, бир оз бир-бирларига кулимсираган холда тикилишарди (А. Қаххор). Илжаймоқ сузида белги даражаси кулимсирамоқ сўзига нисбатан ортик. Жилмаймоқ сузи ижобий буюкка эгаллиги, қушимча "ёкимли" белгисига кура етакчидир. Яъни жилмаймоқ "нозикрок, нафисрок кулги" эканлиги билан мустақилдир. Бу изоҳга киёсан олганда илжаймоқ сузида сал салбий буюк бордек. Кулимсирамоқ хиссий муносабат жихатдан бетараф.

Иржаймоқ – ёкимсиз, масхараомуз кулиш ҳолатида бўлмоқ: Бу кампирни булай – шулай тикилиб кўрса, кулиб ётар деса, илгаридан пишиб, ўлиб, иржайиб, кулиб ётган экан (Балогардон). Тула тахтага келди-да, одатдагича болаларга иржайиб қараб турди (М. Исмоилий).

Тиржаймоқ – хунук, ёкимсиз кулиш ҳолатида бўлмоқ: Жавлон тиржайиб буйини кашлади (А.Қаххор). Бу уй ғазабли юзини тиржайтирди (М.Исмоилий). Мен тортга қараб тиржайдим (Н.Фозилов).

Ишшаймоқ – совук, ёкимсиз кулги ҳолатида бўлмоқ: Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, кул қовуштириб, ғалати ишшайди (О.Ёқубов). Бу эса ишшайди, нега тиржайди, деб уйлаб шийпон четига омонаттана ўтирди бойвачча (С.Юнусов). Бу шовқинни эшитган Марат томдан ишшайиб, кулиб тушиб келган эди (Мирмуҳсин).

¹ Қаранг: А Ҳожиев. Ўша лугат. 97-бет

Иршаймоқ - тиржайиш, масхара, мазах килган, кулги ҳолатида бўлмоқ: Ҳа, сакрамайсанми, найнов - яна мазах аралаш иршайди Собир (Ф.Мусаҷонов). Ҳм, нега иршаясан. - сўради ёнимда утирган Нодира (Ф.Мусаҷонов). Қачон караса, куйдирган каллага ухшаб, иршайгани - иршайган (Ф.Мусаҷонов).

Бу семантик гуруҳ феъллари белги даражасининг ортиқлиги, кучлилиги билан ажралиб туради. Улардаги маъно фарқи кўшимча бўёғига, инсонда салбий муносабат "уйғотиш" даражасига куради. Яъни салбий бўёқ иржаймоқ сўзига нисбатан тиржаймоқ сўзида, тиржаймоқ сўзига нисбатан иржаймоқ сўзида, иршаймоқ сўзига нисбатан ишшаймоқ сўзида ортиқроқ¹. Ишшаймоқ сўзида салбий бўёқнинг ортиқлиги ундаги куш ундош билан боғлиқдир.

б) "жунжимок": жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон бадани, баъзан кул аъзосининг жисмоний ҳолатини ифода этади. Улар совук шамол, ҳаво, қор, бирор фикр ва хунук предметнинг кучли таъсири натижасида инсон бадани (тани)да юзага келган титроқ, сесканишни-нохуш, ёқимсиз ҳолатни билдиради. Бу ҳолат салбий ҳис-туйғу уйғотади.

Шуниси муҳимки, "жунжимок" манткиий ифодали ҳолат феъллари гапда, асосан, ҳолат манбаи - синонимик каторни ҳосил килувчи бадан, тан, эт каби сўзлар билан узаро муносабатда бўлади. Улар туб ва тақлидий сўз -ла(ш) шаклида ясама феълдан тузилади. Жунжимок² - сесканиш, жимирлаш ҳолатида бўлмоқ: Салқин шамолдан бадани жунжида (Ҳ.Ғулом). Муздеккина ел эт жунжитади (Шухрат). Тангани жунжитар окшомги шамол (А.Орипов).

Увушмоқ - сезилар-сезилмас титроқ, жимирлаш ҳолатида бўлмоқ: Этим увушиб, ичимдан бир нарса узилиб тушаётгандек булди (Ф.Мусаҷонов). Заргаровнинг эти увушди (А.Мухтор). Йигитнинг бадани увушди (Ҳ.Ғулом).

Жимирламоқ - титроқ, жунжиш ҳолатида бўлмоқ: Совуқдан бадани жимирлашди (Ойбек). Бу дакика Арслоннинг аъзойи бадани жимирлашиб, кутилмаган илтифот ... хурсанд қилиб юборди (Мирмуҳсин). Бирдан кўзим кўзига тушиб қолди-да, эгим жимирлашиб, сесканиб кетдим (Ф.Мусаҷонов). Жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Жимирламоқ сўзида белги даражаси жунжимок сўзига нисбатан ортиқроқ. Увушмоқ сўзида эса ундан ҳам ортиқроқ. Жунжимок, жимирламоқ сўзлари адабий тилга, увушмоқ (уюшмоқ шаклида), асосан, сўзлашув нутқида хос.

в) "хира тортмоқ": камашмоқ, тинмоқ, жимирламоқ, живирламоқ, қоронғиланмоқ. "Хира тортмоқ" манткиий ифодали ҳолат феъллари

Қаранг: Ўша луғат, 97-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 291-бет

инсон кўз аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирон нарса-ҳодисанинг инсон куриш сезгисига таъсири, инсоннинг бирон нарсага узок вақт тикилиб қолиши натижасида кузнинг тиник, аниқ кўриш қобилияти сусайган, предметларни бутун мураккаблиги, белги хусусиятлари билан кўриши пасайган, ёмонлашган, куз хира тортиб, қоронғилашган жисмоний жараёни англатади. Айни феъллар туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -лан, таклидий суз -лаш тузилишга эга.

"Хира тортмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қамашмоқ - хира тортиб, жимирлашган ҳолатда бўлмоқ: Қоронғи уйда бирдан чирок ёкиб юборганда кўз камашади-ю, худди шундай бўлди (М.Исмоилий). Тик қуёш тигларидан кузи камашган чол ... югурди (Ҳ.Ғулум). Қор ... қор ... қор кузларим камашар боққанда (Ҳ. Олимжон).

Тинмоқ - хиралашган ҳолатда бўлмоқ: Кузлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверди (М.Исмоилий). Қуёш каби кузларини тиндирарди хар шудринг дона (М.Эгамбердиева).

Жимирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ: Боқди хар ён шошиб-пишиб, тўймас қараган сари. Бирданига жимирлаб, тиниб кетди, кузлари (Т. Тула).

Живирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ: Бегимхон узок тикилиб қолди. Унинг кузлари живирлаб, қаршисида қора мунчоқлар пайдо бўлди (А. Раҳим).

Қоронғиланмоқ - тиниб, хираланиб, қоронгинамо ҳолатда бўлмоқ: Унинг кўз ўнги қоронғиланиб, бир неча вақт серрайганича қолди (А.Қодирий). Қоронғиланмоқ сўзида "хира тортиш" белгиси ортиқ. Тинмоқ сўзида белги даражаси камашмоқ, жимирлашмоқ, живирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Қамашмоқ сўзида эса белги даражаси живирламоқ, жимирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Оғзаки нутқда тинмоқ, жимирлашмоқ, камашмоқ сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Қоронғиланмоқ, живирламоқ кўпроқ китобий. Қамашмоқ, жимирламоқ, живирламоқ сўзларида жараёнлик даражаси кучлироқ.

г) "шовкин турмоқ": шанғилламоқ, зинғилламоқ, ғувилламоқ. "Шовкин турмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг қулоқ, баъзан бош аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Улар касаллик, қарилик, чарчаш, қалтак зарби натижасида қулоқ ва мияда пайдо бўлган шовкин, ғувуллаш каби ҳолатни ифодалайди. Бу жисмоний жараён ҳолат инсонда салбий кайфият, нохушлик туғдиради. Ушбу мантқий ифодали ҳолат феъллари сифат -ла, таклидий сўз -илла шаклидаги ясама феъллардан тузилади:

Шанғилламоқ — шанғи овозли, шовкинли ҳолатда бўлмоқ: Ҳар йўталганда нафаси оғзига тикилар, кўз ўнгида хира халқачалар

пирпирар, кулоклари шангиллар эди (У.Хошимов). Унинг бели букчайиб, куллари калтирайдиган, кулоғи шангиллайдиган булиб колди (М. Осим). Ҳиёлнинг кўзи тиниб, кулоғи шангиллай бошлади (И.Рахим).

Гувулламок - гувуллаган овозли ҳолатда бўлмок: Кун буйи сув ичаман, томоғим қакраб, бошим гувиллайди (Р.Азизхўжаев).

Зингилламок - зингиллаган овозли ҳолатда бўлмок: Кулоқларим (камчи зарбидан) жуда каттик зингиллади (М.Исмоилий). Зингилламок сўзида "шовкин" кучи гувилламок сузига нисбатан ортик. Шангилламок сўзида эса белги даражаси ундан ҳам ортик булиб, у "купол шовкин" белгисига эга бўлади. Шангилламок сўзи, асосан, жонли нутққа хос. Зингилламок, гувилламок сузлари китобий. Бу сўзлардаги кўш ундошлар маънонинг кучайишига, таъсир кучининг ортишига хизмат қилади.

д) "тортишмок": тортишмок, акашакланмок, чангакланмок "Тортишмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг мускул, томир, оёқ, бармок қисмларининг физиологик ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар касаллик, ноқулай ҳолда узок утириш, кексалик, организм одатий фаолиятининг "бузилиши" натижасида муайян аъзоларнинг тортишган, йиғилиб қисқарган ҳолатда булишини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва кўпроқ ясама (от-лан) бўлади. "Тортишмок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Тортишмок - йиғилиш, қисқариш ҳолатида бўлмок: Мускулар тортишиб, оёқ бушашди. Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутуди, аввал хуп чанкайди, кейин куларининг томири тортишади (А.Қаххор).

Акашакланмок - йиғилиб чангак, ақшак ҳолатида бўлмок: У оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сезди (Ойбек).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да чангак¹ сузи қайд этилган, изоҳланган. Шу сўз асосида ясалган чангакланмок эса қайд этилмаган. Қиёсланг: Чангакланмок — тортишиб акашак ҳолатида бўлмок: Ўсиб кетди тирноқлари, ёпирай, чангакланди бармоқлари, ёпирай (Т.Тўла). Акашакланмок сўзида белги даражаси тортишмок сўзига нисбатан ортик. Чангакланмок сузида эса "тортишиш, йиғилиш" даражаси, таъсирчанлик кучли. Тортишмок сўзи жонли нутққа хос. Чангакланмок, акашакланмок кўпроқ китобий.

е) "бесаранжом": чакчаймок, бақраймок, олаймок, ғулаймок, олаланмок. Ушбу ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг кўрув

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 353-бет.

аъзоси билан боғланиб, факат унга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари куркув, ғазаб, хурсандлик, бирор нарсадан каттик таъсирланиш каби рухий ҳолат натижасида инсон куриш аъзосининг катталашиб, бир оз олдинга буртиб чикиши, бесаранжомланиб, хунук куринган, салбий муносабат уйғотувчи киёфага кирганлигини билдиради. Бундай ифодали ҳолат феъллари қуйидаги туб ва ясама (сифат -й, -лан) феъллардан тузилади:

Чакчаймоқ - бесаранжомланиб бақрайиш ҳолатида бўлмоқ: Эркакларнинг кузлари ғазабдан чакчайган (Ойбек). ... дарахтларда бойкушлар кўзини чакчайтириб, утирганмиш (Мирмуҳсин). Қулгойнинг кўзи чакчайди (А.Мухтор).

Бақраймоқ - кенгайиб, катталашиб чакчайиш ҳолатида бўлмоқ: У жон ҳолатда бақрайган кузларни, сўлгин бир юзни кўрди (О.Мухторов). Туями, -деди Зафар кузларини бақрайтириб (Х.Назир). ... Ниёзмат онасига ҳам кўзини бақрайтириб ёлгон гапирди (А.Қаххор).

Ғулаймоқ - чакчайиш, олайиб бесаранжом ҳолатда бўлмоқ: ... ўртадагилар эса оғизлари кўпирган, кузлари ғулайган, башаралари кизарган ... холда ирғишар (М.Исмоилий).

Чакчаймоқ, ғулаймоқ сўзларида "бесаранжом"лик даражаси ортик. Чакчаймоқ, бақраймоқ сўзлари нисбатан кўп қулланади. Ғулаймоқ сўзи оғзаки нутққа хос - диалектал бўлиб, кам ишлатилади.

Олаймоқ - ола-кула ҳолатда бўлмоқ: Салтонбувининг кути учди, кузлари олайди, шошиб суради (М.Исмоилий). Отамнинг кўзлари олайиб, тушунарсиз ғалати бир овоз билан букирарди (Н.Норматов). Остонада юзи докадек оппок, кўзлари олайган ... бошланг ва ёкавайрон Нусратиллаҳужа турар эди (А.Мухтор).

Олаланмоқ - олайиш ҳолатида бўлмоқ: Султоналининг кўзлари олаланиб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди (А.Қодирий). Мирхошимнинг кузлари олаланди, медал яркираб турган кўкрагига мушт урди (Х.Фулом). Олаймоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, бу сўз оғзаки нутққа хос. Олаланмоқ сўзида жараён белгиси бор.

ПСИХИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Психик ҳолат феъллари инсон рухий фаолиятини, рухий ҳолатини ифодалайди. Ёқимли ва ёқимсиз туйғулар, тинчлик, фароғат, хаяжонланиш ва маъюсланиш, дадиллик ва тараддуланиш, қувониш ва ғазабланиш, курқув ва шодланиш каби ижобий ва салбий ҳиссиётлар психик ҳолатларга киради¹. Демак, психик ҳолат феъллари ана шу рухий жараёнларнинг ташувчиси, ифодаловчиси сифатида алоҳида ЛСГ ни ташкил қилади.

Психик ҳолат феъллари инсон (баъзан ҳайвон) рухий ҳолатини туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди: зерикмоқ, ишонмоқ, ёқмоқ, эринмоқ, оғринмоқ, тутинмоқ, кизганмоқ, чидамоқ, одамсинмоқ, алахсирамоқ, алахламоқ, истиғноланмоқ, гашланмоқ, даҳшагланмоқ, телбаланмоқ, маъюсланмоқ, чулғамоқ, сусаймоқ, жимирламоқ каби психик ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Зерикмоқ — 1. Сиқилган (диққати ошган) ҳолатда бўлмоқ: Юр кўчага, зерикдик (Ойбек). У хонада ёлғиз ўтириб, зерикди (О.Мухторов). Мактанчок бола Афандини кута-кута зерикди (Латифалар). 2. Безор бўлган (жонига теккан) ҳолатда бўлмоқ: Махмуд муборакбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди (А. Қодирий). Хотинларнинг суҳбати Тулқинни зериктирди, шекилли, чопқиллаб кучага чиқиб кетди {Ҳ. Гулом}. Тил ва тарих дарслари уни жуда зериктирган, у купрок антик адабиётга қизикарди (Мирмуҳсин).

Ишонмоқ -1. Ҳақиқат (туғри) деб билган ҳолатда бўлмоқ: Шу гапнинг чинлигига ишондим (С. Аҳмад). У менинг касаллигимга ишонмасди (С.Юнусов). Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди (А.Қаххор). 2. Умид боғлаган, суянган, ишонч билдирган ҳолатда бўлмоқ: Ҳаёт Ғуломжонга ишонса ҳам ... чох олдида турган кишидай қурқиб сўради (М.Исмоилий). Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Хасаналининг узи эди (А. Қодирий).

Ёқмоқ - 1. Маъқул келган ҳолатда бўлмоқ: Ҳа, мингбошига ҳам бу сассиқ гап мойдай ёқибди-копти (М.Исмоилий). Қойилнинг гапи менга ёқди (С. Юнусов). Бу гап Рихсихонга жуда ёқди (Мирмуҳсин). 2. Ҳузурланиш ҳолатида бўлмоқ: Муздай шаббодалар танига ёққан (Ҳ.Олимжон).

Эринмоқ - ҳафсаласи (хоҳиши) йўқ ҳолатда бўлмоқ: Аммо у супани эриниб супираётир (О.Мухторов). Юриб ҳам кетарди, киш пайтида бола юришга эринади (С.Аҳмад). От қари ва бениҳоя орик,

¹ Қаранг: П И Иванов. Умумий психология. Тошкент, 1967, 13-бет

думини кимирлатишга ҳам эринар эди (Ойбек).

Оғринмок - 1. Норози, малол келган ҳолатда бўлмок: У магазинчига оғриниб, пул узатди (Н.Ёкубов). Султонкул кассобга, бир сўм ширинкома чой-чакани зурга узатди (С.Абдулла). 2. Ранжиган ҳолатда бўлмок: Саида унинг гаразини англаб оғринди (А. Қаххор). Мен бу гапга оғринмадим, эркак киши баъзан юраги торлик қилади дея қолдим (А.Қаххор).

Тутинмок - кариндош ҳолатда бўлмок: Тутинган ота-онасига анча тилла қолдириб, ўзлари она юртларига жўнабдилар (Ўзбек халқ эртак). Урмонжон менинг тутинган ўғлим-ку (А. Қаххор).

Қизганмок - 1. ... беришга оғринган (беришни хохламаган) ҳолатда бўлмок: Тангрининг молини шайтон кизганибди (Ўзбек халқ мақоллари). Айрон сураб келгандан челагингни ҳам кизганма (Мақол). 2. Ачинган (рахми келган) ҳолатда бўлмок: Қизган, опа, уксизни, уша кутказди бизни (Ҳ.Олимжон). Йигит кўзларидаги алам ва фирокни кўрган Искандаро уни қаттиқ кизганди (Ойбек). 3. Рашиқ қилган ҳолатда бўлмок: Умар Гулсунни Ҳолмуроддан кизганиб, ичи уртаниб келган эди (П. Турсун). Абдувахобнинг туркини худо кутарсин, ундан хотин кизганадиган ўрни йўқ (Ш. Тошматов).

Чидамок - бардошли (тоқат қилган) ҳолатда бўлмок: Ахири чидаёлмай мезбондан илтимос қилди (Хандалар). Жуман тишини тишига кўйди-ю, чидади, индамади (А.Мухтор). Кимсаной кундош азобига бир йил чидади-ю охири бўлмади (А.Қаххор).

Ясама психик ҳолат феъллари от, сифат ва тақлидий сўзларга -син, -лан, -ай, -ла каби ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ясама ҳолат феъллари нутқ фаолиятида қуйидаги фарқловчи семалар билан катнашади: Одамсинмок - одам кўриш, одам талаб ҳолатда бўлмок. Авазхон - энди уладим, одамсиниб Чамбилдан чиқиб эдим, қайтиб Чамбилага боролмасман (Балогардон). Одам сўзига -син ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган одамсинмок сузи (нутқ бирлиги) «Ўзбекча-русча», «Ўзбек тили морфем», «Ўзбек тилининг изоҳли» ва бошқа луғатларида қайд этилмаган.

Шуни алоҳида айтиш керакки, ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши, феъл ясовчи қўшимчаларнинг турлари, буларнинг қайси сўз туркумларига қўшилиб, феълни ҳосил қилиши ҳақида фикр юритилган манбаларнинг бирортасида ҳам -син феъл ясовчи сифатида берилмайди. Одамсинмок сўзида -син қўшимчаси шаклан -си -н таркибий қисмларга ажралса ҳам, шу сузнинг маъно тузилишидан келиб чиқиб, -син ясовчиси мустақил, алоҳида, бир бутун аффикс саналади. Шунга кура одамсинмок: одам -син -мок каби учта морфемага ажралади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида -си ясовчи қўшимчаси йўқ. Булганда эди, бирор суз маъносидан келиб

чикиб, -син -си феъл ясовчи, -н нисбат аффикси сифатида "бахоланар" эди. Шунда ҳам одамсинмок сўзи таркибидаги -син ясовчисини -си -н каби булакларга ажратиб булмасди. Яъни одамсимок каби алохида кулланувчи суз йук. Демак, шу суз доирасида -син алохида ясовчи кушимча саналади. Айни вақтда -син омоним аффикс булиб, отта кўшилиб, феъл ясаши ва феълда буйрук-истак майлини ҳосил қилиши билан узига хосдир. Қиёсланг: одам -син -мок, ишла -син. Шунингдек, син (мок) мустақил лугавий маъноли суз ҳам мавжуд. Маълум булдики, (-) син аффиксоидлик - ҳам мустақил сўз, ҳам сўз ясаш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради.

Одамсинмок сўзи ўзбек тилида кам учраса ҳам (у, асосан, шевага хос), бу суз шаклини ҳисобга олиш, изохлаш -син ясовчи қўшимча ҳам муайян хусусиятга эгаллигини манбаларда қайд этиш керак.

Уйқусирамок - босинкираш, алахсираш ҳолатида бўлмок: Севар сузи хар аснода ишлатилиши, кечалари эри уйқусираб, шу сўзни айтиб юбориши бежиз эмаслигини (У.Назаров). Бурчақда ётган бола уйқусирабми ё совқудан уйғонибми, ачинарли товуш билан "дада" деди (Ойбек).

Алахсираш - каттик босинкираш ҳолатида булмок: Кимдир уйғониб алахсирадди (Шукрулло).

Алахламок - алахсираш, каттик босинкираш ҳолатида булмок: Бой бир hafta уйда алахлаб ётибди (С.Юнусов). Тун ярмига борганда Бобокул ... хушини йукотиб, алахлай бошлади (С.Анорбоев).

Истиғноланмок - ноз-карашма ҳолатида булмок: Раъно истиғноланди (А.Қодирий). Истиғно сўзи ўзбекча-русча¹, ўзбек тилининг морфем² ва ўзбек тилининг изоҳли лугатларида³ қайд этилади, изоҳланади. Аммо шу суз (от) асосида ясалган истиғноланмок феъли бу лугатларнинг бирортасида ҳам акс этмаган.

Ғашла(-н)мок - безовта, таъби хира ҳолатда булмок: Душман ғашланди, айланди боши (У.Носир). Собирдан дарак йуклиги Роҳиланинг дилини ғашлаганди (А.Муҳиддин).

Дахшатланмок - ортик даражада ваҳимага тушган ҳолатда булмок: Ажабо, Азизни камашибди деб дахшатланарди у (Ҳ.Ғулом). Отабек дахшатланиб, Алига каради, Али эса ётган жонсиз гавдаларга караб, лабини тишлаб турар эди (А. Қодирий).

Телбаланмок - 1. Ақл-хушини йукотган ҳолатда булмок: Лаъли Буронбекка ишқи тушиб, унинг кўйида телбаланган (Ҳ.Ғулом).

¹ Ўзбекско-русский словарь. Т., 1988, 182-бет.

² А.Ғуломов, А.Тихонов, Р.Қунгуров. Ўша лугат 112-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. I 338-бет

2. Саросимага тушган ҳолатда бўлмок: Биз оркадан хужум киламиз, сиз олдиндан, коронги кечада икки ўк орасида қолган босмачилар телбаланиб, кочишдан бошқа чора тополмаслар (С.Айний).

Маъюсланмок - умидсизланган, ғамгин ҳолатда бўлмок: Шу уйлардан кейин Ракитин маъюсланди (Шухрат). Кечкурун далада олисдан ўт курсам, овулим эсимга тушади, маъюсланиб деди Уроз (Ойбек). Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўғрисида маъюсланадилар (А.Қодирий).

Чулғамок - қамраган ҳолатда бўлмок: Шоирни чулғайди уйлар дафъатан (А.Орипов). Йўловчиларни қандайдир куркув хисси чулғади (А.Иброхимов). Унинг узини ҳам қандайдир ҳадик чулғади (Ҳ.Назир).

Сусаймок - қизиқиши (интилиши) бўшашган, пасайган ҳолатда бўлмок: Қорахонийлар яқиндагина дини исломни қабул қилганликлари учун динга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган (М. Осим). У юртдаги тинчсизликнинг сабабини диннинг сусайганидан, уламоларнинг халққа раҳбарлик қилмаганидан кўрди (Ойбек).

Муштарак семаси "ҳолат", "бирлаштирувчи" семаси "психик" бўлган ҳолат феъллари муайян муносабатни ифодалашига кўра икки гуруҳга ажралади:

- а) ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари;
- б) салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари.

Инсоннинг ижобий ёки салбий муносабатини ифодаловчи ҳолат феъллари таъсирчанлик (коннотация) даражаси ортиқлигига, кучлилигига кўра алоҳида аҳамиятлидир. Бундай семантик гуруҳга қирувчи сузлар ҳам хабар (дарак), ҳам таъсирчанлик ифодалаши, баъзи ҳолларда эса таъсирчанлик дарак (хабар) мантикий ифодасига нисбатан устулиги, ортиқлиги билан фарқланади. Қиёсланг: даҳшатланмок, телбаланмок, шодланмок.

1. Ижобий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга қирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифода билан кузатилади: а) "хурсандлик": қувонмок, суюнмок, севинмок, яйраммок, шодланмок, семирмок. "Хурсандлик" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон рухий ҳолати, хиссиёти - ёқимли ички кечинмаси, унинг фаолияти ва ташқи ходисалардан қаттиқ таъсирланиши, ниҳоятда мамнун, шод каби ҳолатда бўлиши қабиаларни ифодалайди. Бундай ифодага эга ҳолат феъллари хиссий (эмоционал) муносабатни туб, баъзан ясама (сифат-лан) феъл сифатида билдиради. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қувонмок - хурсанд (севинган) ҳолатда бўлмок: Тула қатта байрамга кетаётгани учун қувонарди (М.Исмоилий). Донишманд уз ишидан қувониб (С.Юнусов).

Суюнмок - жуда хурсанд (шод) ҳолатда булмок: Саида бунга жуда суюнди (А. Қахҳор). Султонмурод суюниб, Зайниддинга каради (Ойбек). О, болалар шундай суюнишди, ... ирғишлаб, уйнаб юборишди. (М.Исмоилий).

Севинмок - жуда хурсанд (кувонган) ҳолатда булмок: Солининг "ука" деб айтганига Пулат жуда севинибди (С.Юнусов). У шундай тақдирга бениҳоят севинди (Ойбек). Дилшод севинди, аммо Севарнинг сузларини кўпрок эшитишга мушток эди (У.Назаров).

Яйрамок - севинган (кувонган) мамнун ҳолатда булмок: У мени курса яйрайди (А.Қахҳор). Розик муйловини бураб, тилла тишини йилтиратиб, яйраб, илжайиб турарди (С.Аҳмад).

Шодланмок - хурсанд (кувонган, шод) ҳолатда булмок: Самад шодланиб, кўлини чузди (М.Исмоилий). Қани, ким шодланар асрга бокиб (А.Орипов). Болалар уйларида, кучаларда, мактабларда кор уйнашар, кор уйнаб шодланишар (М.Исмоилий).

Кувонмок, суюнмок, севинмок, яйрамок, шодланмок кабилар умумий, бирлаштирувчи маъносига кўра синонимик каторни ҳосил қилса, бир томондан, иккинчи томондан, улар кўшимча маъно "оханги"га, маъно нозиклигига кўра узаро фарқланади. Ўзбек тилининг синоним ва изоҳли лугатларида бу сўз маънолари деярли бир хил изоҳланади¹. Уларнинг ички маъно нозиклиги, фарқи стилистик имконияти ҳисобга олинмайди. Бизнингча, суюнмок, севинмок феъл маъноларида таъсирчанлик, кўшимча белги даражаси кувонмок, яйрамок, шодланмок сўзи маъноларидаги кўшимча буёкка нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда суюнмок сўзида кўшимча буёк севинмок феълдагига нисбатан бир оз ортиқроқ туюлади. Суюнмок сўзида ҳиссиёт таъсир кучига, ёқимли ҳис - туйғу уйғотишига кура характерланади. Аниқроғи, суюнмок сузи маъносига, талаффузига тингловчида ёқимли кечинма ҳосил қилишига кўра фарқланади. Суюнмок, севинмок, кувонмок, яйрамок сўзлари кўпроқ жонли нутққа, шунингдек, поэтик услубга хос, нутқда кўп қўланади. Шодланмок, асосан, китобий бўлиб, нутқда нисбатан кам қўланади².

б) "қоникмок (қаноат қилмок)": қонмок, туймок, мириқмок, қоникмок, қаноатланмок, лаззатланмок, ҳузурланмок, роҳатланмок. "Қоникмок (қаноат қилмок)" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолатини ифодалайди. Улар инсоннинг мақсад, хоҳиш, истаги-уларни амалга ошириши, шунга булган ҳаракати, интилиши, муайян предмет ҳақида ижобий фикрга эга бўлиб, ишонч, қаноат ҳосил қилиши, мамнунлиги-уздан қониқиши ёки предмет билан муайян

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 174-бет. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II. 32-, 90-, 422-, 476-, 612-бетлар.

² Қисланг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 174-бет

муносабатга киришиб, таъсирланиши натижасида юз берган коникиш (каноат килиш) хисси билан боғлиқ ички кечинмаларни акс эттиради. Ушбу ҳолат феъллари ички кечинмани туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди. Ясама феъл қуйидагича тузиладн: феъл - иқ, от -лан. Шуниси ўзига хоски, ясама ҳолат феълларида билдирилувчи хабар (дарак)га нисбатан қушимча хабар, қушимча маъно (буёқ) ортиқ даражада бўлади. Шунингдек, ясама феълдаги таъсирчанлик ҳатто туб феъллардаги таъсирчанликдан ҳам ортиқлиги, кучлилиги билан фарқланади. Қиёсланг: коникмок, лаззатланмок, рохатланмок.

"Коникмок (каноат килмок)" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Конмок -1. Қаноат (ишонч) хосил килган, кунгли тулган, ҳолатда бўлмок: Муталбой сизни обдон яхши биладур, Ҳамид ака, сизнинг қандай хизматингиз борлигига ҳам конган (А. Қодирий). Яхши қолинг севган юрту диёрим. Хизмат қилиб конмай, конга буялдим (Ҳамза). 2. Бемалол, туйган, мириккан ҳолатда бўлмок: Севган кизи билан ҳеч бўлмаса бир томошага бориб, бир кониб гаплашиш истаги унинг гўё қоронғи кунглида ёғду сочгандек булди (П.Турсун).

Туймок - мамнун (хурсанд) ҳолатда бўлмок: Қувнок юзларига қараб тўймайман, ширин қиликлари юрагимга эш ... (М.Бобоев). Қанча бокмай утмай, тўймайди кунгил, ҳаёт гузаллиги порлар юзида (М.Бобоев).

Мирикмок - жуда хузурланган (рохатланган) ҳолатда бўлмок: Шундай мириқиб керишдики, бир зумгина киприклари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий). Абдулвоҳид айвонда бақдан илик сувни мириқиб ичди (Ойбек). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, туяр (А.Орипов).

Қоникмок - 1. Кунгли тулган (каноатланган) ҳолатда бўлмок: Ўзбек ойим иккита румолига ҳам коникмай, узининг келинлигидан қолган ... саллачасини қушган эди (А. Қодирий). Тула жавоб бердингиз, коникдик, ука (А. Қаххор). 2. Ҳузурланган, рохатланган ҳолатда бўлмок: Шундай коникиб ... керишди-ки, бир зумгина киприклари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий).

Қаноатланган - кифояланиш, коникиш ҳолатида бўлмок: Биров ўзига тегишли ишни бажариши билан қаноатланади (А. Мухторов).

Лаззатланмок - ортиқ даражада хузур(маза) килган (рохатланган) ҳолатда бўлмок: Энди тинч, осойишта кун кечириш ҳаёлида лаззатланиб, пинакка кетди (Н.Норматов). Бундайлар бировни изза қилишдан лаззатланади (С.Юнусов).

Хузурланмок - жуда хурсанд, завқланган ҳолатда бўлмок: Қуқон дарвозасига кирган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига хузурланиб томоша қилар эди (А.Қодирий).

Каримжон азбаройи хузурланганидан коронгиликда уз-ўзига жилмайиб кўйди (О.Ёкубов).

Рохатланмок - хузур қилган (мириккан) ҳолатда булмок: Ҳозиргина иссиқ ҳаммомдан чиқиб, рохатланиб утирган Мурзин хатанинг кичкина, очилмас тўрт кузли деразасидан кизни кўриб қолди (Шухрат). Сохилларни айланиб, утирамиз оқшомлар, кеч лаззатига қониб, рохатланади танлар (Т.Тула). Мирикмок, лаззатланмок, хузурланмок, рохатланмок феъллари белги даражасининг ортиқлигига кўра ажралиб туради. Тўймок, мирикмок, рохатланмок, асосан, сузлашув нутқига хос.

в) "завқ-шавқ": завқланмок, шавқланмок, марокланмок. "Завқ-шавқ" мангикий ифодали ҳолат феъларида инсон руҳий ҳолати ифодаланади. Бундай ҳолат феъллари "завқ-шавқ", "иштиёқ (қизиқиш)" семаларига кўра бошқа семантик гуруҳлардан ажралиб, инсоннинг кутаринки (ижобий) кечинмасини, бирор нарса-ходисадан ортиқ даражада таъсирланиб, жуда мамнун, хурсандлигини билдиради. "Завқ-шавқ" маъносига эга феълларга хос доимий хусусиятлардан бири руҳий ҳолатни ясама (от -лан) шаклида ифодалашдир: -лан ясовчиси бундай ҳолат феълларида шаклан - ла -н каби қисмларга бўлинади, аммо маъно жиҳатдан шу ҳолат феъллари доирасида алоҳида қисмларга ажралмайди, бир бутун саналади. Қиёсланг: завқланмок - хузурланган, завқли, марокли ҳолатда булмок: Анвар жавобни ўқиб завқланди (А.Қодирий). Султонмурод бундай ерларга такрор-такрор келиб, фикрларга берилиб, танҳо тентирашдан завқланарди (Ойбек). Уктам уз сингисининг азонда туриб, опаси билан супурги талашганини кўрганда завқланиб қулди (Ҳ.Назир).

Марокланмок - ортиқ даражада хузурланган, марокли, завқли ҳолатда булмок: Мен хотира дафтарини ўқиб марокландим (Саодат). Балли қизим, Чўли бобо Ферузанинг ёнига келиб, унинг ҳаракатларини марокланиб кўздан кечирди (Ҳ.Ғулом).

Шавқланмок - қучли даражада завқланган, шавқ-завқ ҳолатида булмок: Уктам жонланиб, шавқланиб кетди (Ойбек). ... остонасидаги узун сарров эсингиздами. - суради Али тажанг шавқланиб (Ойбек). Завқланмок, марокланмок, шавқланмок синонимлари тилда ҳам (лексема), нутқда ҳам (суз формаси сифатида) таъсирчанлиги, қушимча маъноси (бўёғи)нинг қучлилиги, буртиб туришига кўра қушимча таъсир қучига эга синонимик муносабатдаги бошқа ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу семантик гуруҳда марокланмок, шавқланмок қушимча белгисининг ортиқлигига кўра етакчи саналади. Бу феъллар, асосан, адабий тилга, бадиий услубга хос. Завқланмок оғзаки нутққа оид бўлиб, қуп ишлатилади.

г) "кутаринкилик": рухланмок, дадилланмок, дадиллашмок, умидланмок, тетикланмок: "Кутаринкилик" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини ифодалайди. Улар инсон (баъзан ҳайвон)нинг муайян фаолиятга, мақсад-хохишга, заруриятга катта куч, истак билан интилишини, шунга эришишда рухий тайёрлигини, рухий имкониятга эгаллигини, мақсадга эришишда дастлабки "қадам"-психологик хозирлигини ифода этади. Ушбу феъллар олдидан гапда ҳолатнинг таъсир даражасини англатувчи анча, яна ҳам, сал каби сўзлар қулланади. Аини ҳолат феъллари от -лан, сифат -лан, -лаш тузилишидаги ясама феъллар сифатида кузатилади: Рухланмок- илҳомланган, дадил ҳолатда булмок: Бойқаронинг зафар ғурури билан рухланган йигитлари душманни енгиб, ... (Ойбек). Шайбонийхоннинг бу мағлубияти Бобирни анча рухлантирди (Бобир). Самолётдан парашютдан биринчи сакрашдаги муваффақиятдан рухланган Ўктам мехмонлар устидан чиқди (Ҳ. Назир).

Дадилланмок - тетикланган, дадил ҳолатда булмок: Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди (П.Қодиров). Ўктам яна ҳам дадилланди (Ҳ.Назир). Худо ҳайрингни берсин, иним, - деди Ҳожи, Рустамжоннинг юмшаганидан сал дадилланиб (Ҳ.Назир).

Дадиллашмок - тобора тетикланган, дадил ҳолатда булмок: Айтиб берсангиз, балки тоборман деди Адолат дадиллашиб (С.Зуннуова). Дадилланмок ва дадиллашмок синоним сўзлар сифатида нозик маъно фарқига эга. Аникроги, дадиллашмок сузида дадилланмок сузига ҳам бевосита хос "тетикланиш", "рухланиш", "дадиллик"нинг "усувчанлиги" сезилади. Дадиллашмок қушимча "тобора", "борган сари" белгисига кура фарқланади. Бундай изох гап туфайли содир булади. Аммо бу нисбий. Баъзи ҳолларда дадиллашмок сузи маъноси дадилланмок маъноси билан айнан бир хил изохга эга бўлиб, улар орасидаги қушимча сема фарқи йуқолади. Бу ҳам гапда юз беради. Бундай маъно умумийлиги факат шаклий жихатдан бир оз фарқланади. Қиёсланг: Самад анча дадиллашди. Самад анча дадилланди.

-лаш қушимчаси билан ясалган ҳолат феълларида ўзлик нисбатига хос хусусият сезиларли булгани ҳолда (юқоридаги мисол) бундай феъллар маъно жихатдан -лан билан ясалувчи феълларга ухшайди. Шунинг натижасида баъзи ҳолат феълларида -лаш ва -лан қушимчаларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин¹. Қиёсланг: дадилланмок - дадиллашмок, тетикланмок - тетиклашмок. Аммо -лан ва -лаш ясовчилари орқали маъно жихатдан айнан бир хил феъл ясалиши маълум ҳолат

¹ Қараг: Узбек тили грамматикаси, 1, Тошкент, 1975, 369-бет.

фeъллари доирасида чегараланган (юкоридаги мисолларга қаранг). Бундай айнан бир хил изох "кутаринкилик, рухланиш" ифодали ҳолат фeълларидан фақат дадилланмоқ ва тетикланмоқ сўзларига хос. Бошқа рухий ҳолат фeълларида эса бундай жараённи амалга ошириб булмайд. Қиёсланг: рухланмоқ, умидланмоқ, алоҳида мустақил қўлланади. Рухлашмоқ¹, умидлашмоқ алоҳида мустақил қўлланмайди, чунки бу фeъллар мустақил қўлланиш маъно имкониятига эга эмас.

Дадилашмоқ, айтилганидек, "тобора тетикланган, дадил" изоҳига эга. Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадиллашиб, гапида дадилашмоқ фeълда ўзлик нисбатига хос хусусият аниқ ифодага эга. Шу сабабли бу гапда ҳам фeъллик хусусиятини -лан аффикси билан ҳосил қилиш мумкин. Қиёсланг: Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадилланиб. Бундай ҳолда изох нуктаи назаридан "тобора" семантик белгиси йўқолади. Бизнингча, "тобора" семаси дадилашмоқ шаклида қўлланишидан ҳамда шу фeълнинг гапда бошқа сўзлар билан боғланишидан, нутқий қуршов аъзолари билан мантикий - семантик муносабатга киришишидан, уларнинг мантикий таъсиридан, гапда ифодаланган фикрнинг характеридан келиб чиқади.

-лан ва -лаш ёрдамида ясалувчи ҳолат фeълларида қандай нисбатга хос хусусиятини ифодаланишидан катъи назар бу қўшимчалар билан ясаган фeъллар аниқ нисбат формаси хисобланади². Чунки рухланмоқ, дадилланмоқ, дадилашмоқ, умидланмоқ, тетикланмоқ каби фeълларда нисбат формасини ясовчи қўшимча йук. Бу ҳолат фeълларида (бошқалардагидек) лан ва -лаш алоҳида, мустақил ясовчи қўшимча саналади.

Умидланмоқ - умидвор ҳолатда бўлмоқ: Эъзозхондаги кувноклик аломатлари уни умидлантирарди (Ҳ.Ғулом). Нигорахоним эса тишини тишига қуйди, эримдан яшнамаган бўлсам, кизимдан ва олдимга қўйган уғилларимдан ёлчирман, деб умидланди (А.Кодирий). У юпаттувчи сўзлар билан дўстини умидлантиришни истамасди (Ойбек).

Тетикланмоқ - дадилланиш (тетикланиш) ҳолатида бўлмоқ: Дастлаб узини айбдор сезиб, шумшайиб ўтирган бола секин-секин тетикланди (Ойбек). Афандининг мулоийм гаплари итларни тетиклантирди (Латифалар). Муздай сув кўзини очди, яна мияси фикр қила бошлади, узи тетикланди (Шухрат). Бу семантик гуруҳ бирликлари асосан китобий-поэтик услубга ҳослиги билан мустақилдир.

д) "ҳис-ҳаяжон": ҳаяжонланмоқ, таъсирланмоқ, тўлкинланмоқ. "Ҳис-ҳаяжон" фарқловчи семали ҳолат фeъллари шахснинг кўтаринки рухий ҳолатининг, ҳиссиётининг ижобий кўринишини, бу орқали воқеликнинг ҳиссий баҳоланишини ифода этади.

¹ Рухлашмоқ кимёвий модда билан боғлиқ ҳаракат-жараён сифатида мустақил.

² Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси.1 369-бет

Бундай ҳолат феълларига ҳам хос хусусият инсон рухий кечинмасини ясама феъл шаклида билдиришидир. Ясама феъллар от -лан тузилишига эга.

Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ҳаяжонланмок - ортик даражада тўлқинланган (таъсирланган) ҳолатда булмок: Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини ўқигандагина шундай хаяжонланарди (М.Осим). Сезиб турибман, кийналиб, хаяжонланиб гапиряптилар (Ф.Мусаҷонов). Ҳовлиққан, ғазабланган, хаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан ... (Х.Ғулом).

Таъсирланмок — хаяжонланган (тулқинланган) ҳолатда булмок: Навоий Гулининг сўзларидан каттик таъсирланди (И. Султон). Сергей ғоятда таъсирланди (Х. Ғулом). Бу холдан таъсирланиб, Анварнинг онаси кўзига ёш олди (А. Қодирий).

Тўлқинланмок - жуда хаяжонланиб, кайнаб тошган (жўш урган) ҳолатда булмок: Агарда ўша вақтда, шаҳарда боқишга рухсат берилганида, иккита сигир олиб, хонадонни сут-қатик, каймоққа сероб қилиб ташлардим, деган эди тўлқинланиб Рихсиниса (Мирмуҳсин). Кутилмағанда қалбимда ғурур хисси тўлқинланиб кетди (А.Мухтор). Элмурод тулқинланган хаяжонини босиб гапирди (П.Турсун). Ҳаяжонланмок, таъсирланмок, тулқинланмок сузи маъноларида таъсирчанлик даражаси ортик. Улар, асосан, бадий - шеърӣ услубга хос.

е) "кибр-хаво": кеккаймак, керилмок, гердаймак, серраймак, ғудаймок, чиранмок, шишинмок, мағрурланмок, ғурурланмок, фахрланмок, кибрланмок, хаволанмок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан хайвон ҳолатини ифода этади. Бу ҳолат инсоннинг бирон предмет билан яқиндан (ички) ёки ташқи алоқаси, бу алоқани инсонга ёқимли таъсирининг натижаси-ижобӣ ички кечинмаси, хиссиёти бўлиб кузатилади. Ушбу фарқловчи семага эга ҳолат феъллари туб, купрок ясама феъл саналади. Ясама феъл қуйидаги тузилишга эга: сифат -лан, от -лан.

"Кибр - хаво" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Кеккаймак - ўзини юкори тутган, мағрур, димоғдор ҳолатда булмок: Салимбойвачча ... бир-биридан кеккайган бойваччаларнинг олдига бу отда боришини узига эп кўрмай (Ойбек). Кеккайганга кеккайгин, бошинг кўкка етгунча (Макол). Офицер алланималар гапирди, кеккайди (Шўхрат).

Керилмок - кеккайиш, керилиш ҳолатида булмок: Мактанганнинг уйига бор, керилганнинг тўйига бор (Макол).

Гердаймак - 1. Мағрур, кеккайиш ҳолатида булмок: Нима учун энг тантик, гердайган йигитлар ҳам унинг номини ток айтолмай Муҳайёхон дейишади (А.Қаҳҳор). Илмим баланд инженерман, деб

гердаймас экан, кора ишдан сира хазар килмас экан (Ойбек) Бойвачча кучада, халк орасида қандай бўлса, уй ичида ҳам шундай гердайган, зугумли эди (Ойбек) 2. Мактанчок ҳолатда бўлмок: Мисрбой хоким тўранинг маҳкамасидан қайтиб келгандан кейин сураганларга шундай деб гердайди (С. Абдулла). -Биттяям учим йук, хаммаси турт-беш, -деди у гердайиб (Ф Мусаёнов).

Серраймок - гердайиш, кеккайиш ҳолатида бўлмок: Улуг булсанг кеккайма, уз халқингга серрайма (Мақол)

Ғудаймок - узини катта тутган, гердайган ҳолатда бўлмок: Аъзам (Нафисанинг) саломига алик олмасдан, "тапинг булса гапиравер, иккала кулогим сенда", дегандек ғудайиб турди (Шухрат). Ходи болалигида ҳам сал ғудайганрок эди (С. Ахмад).

Чиранмок - катта кетмок, мактаниш ҳолатида бўлмок: Нима, - дедим чираниб (У.Назаров). Узинг жойсиз чиранганингдек мени ҳам уз ёнига тортмокчи буласан (А.Қодирий). Чиранманг, полвон, - деди кулиб Ўсаржон (Ойбек). Кеккаймок, гердаймок, ғудаймок, серраймок, чиранмок маъноларида хиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айниқса, кеккаймок, серраймок сўзларида белги даражасининг орткилиги сўз товуш таркибидаги куш ундош таъсирида юз беради. Чиранмок сузида белги даражасининг кучлилиги унинг маъно тузилишига боғлиқ . Ғудаймок, кеккаймок, керилмок, гердаймок сўзлари, асосан, жонли нутққа хос булиб, кўп қўлланади. Серраймок халк оғзаки ижоди асарлари тилига хос, нутқда жуда кам қўлланади.

Шишинмок - кибрланган, кеккайиш ҳолатида бўлмок: -Қалай, шахарбоп бутими, -деди ғурурдан шишиниб Журабой (Ҳ.Назир). Сизга ўхшаш тажрибакорлар билан кенгаш қилган эдим, - чақиртурсам бормадингиз, - деди Турғунов -"қачон? ҳеч хабарим йук" - сал шишиниб деди Бурибой (Ҳ. Назир).

Мағрурланмок - ғурурланиш, кибрланиш ҳолатида бўлмок: Офицер алланималар гапирди, кеккайди, мағрурланди (Шухрат). Қўғик, куғик. -деди тигдор мактовдан мағрурланиб (С. Юнусов). Кимдир отган укининг қирувчи самолётта теккани билан мағрурланди (Шухрат).

Ғурурланмок - 1. Фахрланган ҳолатда бўлмок: У бу юртнинг кечмиши ва ҳозирги билан ғурурланди (Ш Тошматов). Ўзининг шундай киши билан дустона муносабатда бўла олишига ғурурланади (Р.Файзий). Элмурод болаларнинг деворий газетани дам бадам ёпирилиб уқишаётганини куриб, кун бўйи ғурурланиб юрди (П. Турсун). 2. Мағрур, ўзига ишонган ҳолатда бўлмок: Ғурурланган Шахзода Журжон хокими устига юриш қилиб, кулайгина енгди (Ойбек).

Фахрланмок - ғурурланган, мағрур, фахрланиш ҳолатида

булмок: Хиротликлар ўз шаҳарлари билан фахрланар, унинг тупроғини олтинга ухшатар эдилар (Ойбек). Уни курганда кувонар, у билан фахрланарди (С.Юнусов). Бир оз фахрланди (О.Мухторов). Мағрурланмок, гурурланмок, фахрланмок сўз маъноларида қўшимча ижобий бўёқ, таъсирчанлик яққол бўлиб, айти сузлар, асосан, бадий-шеърий услубга хос.

Кибрланмок - узини анча юкори кўйган (манманликка берилган) ҳолатда бўлмок: Рихсибой ака кейинги пайтда жуда кибрланиб кетди, колхозда эришилган ютуқлар хаммаси мен туфайлн дейдиган бўлиб колди (Р. Файзий).

Хаволанмок - мағрур, узини юкори кўйган ҳолатда булмок: Енгил галабадан хаволанган Эрон кўшини массагетларнинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уларни таъкиб эта бошлади (М. Осим). - Қари одамни муштумдай бола олдида ҳакорат қилганингиз, болангизни ҳам одам олдида ноҳақлик билан ҳимоя этганингиз яхшими? Болангаз бундан хаволанмайдими, деди Расул ака хотинга (М. Исмоилий). Ахир мени жуда хаволантириб юборасиз -ку, мулла Йўлдошали (С. Абдулла). Кеккаймоқ, керилмок, шишинмок, кибрланмок, хаволанмок сузларида салбий бўёқ кучли. Шишинмок, кибрланмок, хаволанмок бадий услубга хос бўлиб, кам кўлланади.

ё) "диккат-эътибор қилмок": кизикмок, сукланмок. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари шахснинг бирон шахс ёки предметга, унияг ким ёки нималигига, кимга тегишлиги, мохияти қандайлиги, юзага келиш сабаби ва бошқа хусусиятларини билиш-инсон рухий фаолиятида етакчи кучга эга диккат - эътибор, рухий кечинмаси (хисси) билан боғлиқ жараёнларни ифода этади. Бунда инсоннинг диккат - эътибор килиш билан боғлиқ фаолияти муайян ташки сабаблар билан боғланиб, шулар оркали ҳаракатчан кучга айланади. Бундай феъллар рухий ҳолатни туб, баъзан ясама феъл шаклида англатади, Ясама феъл от -лан тузилишига эга. "Диккат - эътибор қилмок" мантикий ифодаси гапда кўйидаги феъллар оркали намоён булади: Қизикмок - диккат- эътибори ортмок, берилган ҳолатда булмок: Аёл унга кизикиб тикилди (Н.Норматов). Биз пахтачиликка кизикдик (А.Қаҳҳор). Китобга кизикиб, чой ичишни ҳам эсимдан чиқарибман (Ойдин).

Хавасланмок - хавас қилган, кизиккан ҳолатда булмок: Ҳамма кучатларга хавасланарди (М.Исмоилий). Бир кунда саксон, юзга етказиб қаклик отиш ҳеч гап эмас эди. Эшман жуда хавасланиб, тикилиб колди (Ш.Ғулмов). У болани курганда узининг боласизлигини эслар, ҳар бир болага суқланиб, хавасланиб қарар эди (М.Исмоилий).

Суқланмок - хаваси келган ҳолатда булмок: Биз юрганда

сукланиб боқар эди одамлар (Т. Йўлдош) Тозагул Кумрини курпачага утказар экан, унинг янги ҳаёт лоқиллаб турган кукрагига, корнига сукланиб каради (Х.Ғулом). Заргаров бу бебаҳо бойликларга сукланиб, узок қараб турди (А.Мухтор), Кизикмоқ феълӣ қўшимча бўёғига кўра бетараф бўлиб, асосан, жонли нутққа хос, куп қулланади. Ҳавасланмоқ маъносида ижобийлик, сукланмоқ маъносида эса салбийлик бўёғи бўлиб, улар, асосан, бадий нутққа хос, кам ишлатилади.

ж) "рози бўлмоқ": кўнмоқ, унамоқ; юрмоқ. "Рози бўлмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари шу семасига кўра нисбий мустақил бўлиб, шахснинг муайян иш-жараён, ҳаракат -фаолият ва шу қабиларнинг амалга ошиши, бажарилиши, мақсадга мувофик ҳал қилиниши учун улар хоҳишнинг билдиришини, розилигини маъқуллашини, талаб, шарт, алтимосга унашини ифода этади. Яъни бу ҳолат феълларининг марказий-хабар ташувчи семасида инсоннинг муайян фаолият ёки талаб, шарт қабиларнинг бажарилишига бўлган ижобий муносабатининг ифодаланиши акс этади. "Рози бўлмоқ" маъноли феълларга хос хусусият инсон хиссий ҳолатини туб феъл - тил бирлига шаклида билдиришидир. Улар қуйидагилар: Кўнмоқ-рози ҳолатда бўлмоқ: Шоҳ англаб, чол арзини унга аранг кўнади (Т.Йўлдош). Уни ташлаб, бир туя билан кетишига туячилар кўнмади (М.Исмоилий). Ҳоким бунга кўнди (Ҳаңдалар).

Унамоқ - рози, кўнган ҳолатда бўлмоқ: Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига мен унамадим (А.Қодирий). Буйруғимни кўрбошига айтсанг, унар (А.Қодирий). Мулла Икром "қийик" одам булганиданми ёки касби шуни лозим кўрганиданми муросага унамади (Ойбек). Кўнмоқ маъносида "рози бўлиши" даражаси оргикрок, якколрок бўлиб, бу суз нутқда куп қулланади. Унамоқ эскирлан.

"Рози бўлмоқ" мантикий ифодали феълларга хос хусусият тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат маъносига эга юрмоқ сўзи баъзан нутқ бирлиги сифатида узининг доимий, асосий маъносидан "чекиниб", муайян нутқий вазиятда қўлланишига, гапнинг қурилиш аъзолари билан лексик-грамматик муносабатта киришишига, тил бирликлари қуршови таъсирида нутқий маънога эга бўлади, маъно жихатдан узгаради. Яъни юрмоқ сўзи гапда ҳолат маъносида кузатилади. Бундай ҳолда бу сузнинг шаклий томони билан маъно томони орасида номутаносиблик (асимметрия) юз беради. Бу номутаносиблик муайян нутқий вазиятда, нутқ жараёнида мантиқан туғри бўлиб, узига хос аҳамият касб этади.

Мавжуд борлик предмет - ходисалари узаро диалектик боғлиқликда, муносабатда булганидек-буларнинг иккиламчи мавжудлиги, "яшаши" сўзларда юз бериб, мантиқан, қонунан

сўзлар(сўз маънолари) ҳам узаро диалектик муносабатда бўлади, бири иккинчисига утиб туриш жараёнини "бошидан кечиради". Сўзлардаги бундай семантик ўзгариш, ўтиш нутқий хусусиятга эгаллиги, нутқдагина юз бериши, нутқий кучма маъно содир булиши билан изоҳланади, чегараланади. Демак, нутқ ута "эркинлиги", "ҳаракатчанлиги" билан ҳам тилдан фарқ қилади. Киёсланг: Юрмоқ - рози (кунган, унаган) ҳолатда булмоқ: Яхши маслаҳатга ҳамма ҳам юради {А. Қаххор}. Оз бўлса ҳам пешона терим билан топаман, суктойлик, мултониликка сира юрмайман (Ойбек). Тўғри, ихтиёр узларида, лекин сизга маслаҳат соладилар, маслаҳатингизга юрадиларда, яхши маслаҳат берсангиз юрмайдиларми (А.Қаххор). Юрмоқ сўзлашув нутқида хос булиб, купланади.

3) "интилмоқ"; кумсамоқ, орзиқмоқ, зориқмоқ. "Интилмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифода этувчи бирликлар булиб кузатилади. Улар инсон рухий фаолиятида нисбатан тургун бўлган, унинг рухий фаолиятини тўла эгаллаб, етакчига айланган, унинг бошқа инсонга бўлган интилиши, у билан яқин муносабатни ҳосил қилиш рухий кечинмасини билдирувчи, шахсни баҳоловчи сўзлар булиб изоҳланади. Ушбу фарқловчи семали феъллар ҳолатни туб, кўпинча ясама феъл шаклида акс эттиради. Ясама феъллар от -к, сифат -ик тузилишига эга. Ушбу ҳолат феъллари гапда қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: Кумсамоқ -1. Соғинган, элаган ҳолатда булмоқ: Мен ... сизни кўрармиканман, деб йулингизга жовдирайман, сизни кўмсайман (М.Исмоилий). Эри билан кўлтиклашиб утса барнолар, раҳматлик чолгинамни кумсаб йиғлайман (Ғ.Ғулом). Киши қаригандан кейин киндик қони тўкилган жойни кумсаб қоларкан. (Б.Раҳмонов). 2. Кунгли тусаган ҳолатда булмоқ: Хотини олдида овқат қуйганда Саидғозининг кунгли ичкилик кумсади (С.Анорбоев).

Орзиқмоқ - интизор, мушток ҳолатда булмоқ: Кўпдан кутган эдим орзиқиб, мана булутлар таркади, гўкишиб кўз ёшин (А.Орипов). Дилбар, гулгун жамолингни кўрай, деб орзиқиб, бок десам, бокмай аразинг келди-ю, сен келмадинг (Альманах). У эрини кутган, орзиққан, тайёрланган эди (А.Мухтор). Орзиқмоқ асли орзу қилмоқ булиб, орзу сўзига -к ясовчисининг кўшилишидан юзага келиб, бунда лексик морфема таркибидаги у -и га ўтган. Бундай товуш ўзгариши нутқ жараёни билан боғлиқ булиб, нутқда юз бериб, орзиқмоқ шаклида тил луғат таркибига ўтган, тил бирлигига айланган. Орзу қилмоқ (орзу), орзиқмоқ (орзи -к -моқ) нутқда алоҳида қўланади. Бундай товуш ва тузилиш фарқи асосида маъно бир хиллиги, қўшимча маъносига, бўёғига (коннотациясига) кўра эса фарқ мавжуд. Яъни орзиқмоқ сузида белги даражаси ортиқроқ.

"Ўзбек тили морфем луғати"да орзу ва шу суз асосида тузилган ясама сўзлар берилган, морфем таркиби аниқланган. Аммо шу тил бирлиги асосида шаклланган орзикмоқ, орзиктирмоқ сўзлари луғатда қайд этилмаган.

Зорикмоқ - сабрсизлик билан кутган (интизор) ҳолатда бўлмоқ: Ана ундан кейин сен ҳам ота ё она буласан, бутун сен қакшатаётган ота-оналаринг сингари сен ҳам болаларингдан иззат - ҳурмат кутасан, зориқиб мушток булиб кутасан (М.Исмоилий). Булар излаган, булар зорикқан ана шундай одам бор эди (М.Исмоилий). Фурсат танг, кирғокнинг у томонидаги жанговор дўстлари Санаевнинг сигналини зориқиб кутиб турдилар (Н.Сафаров). Орзикмоқ, зорикмоқ китобий — шеърӣ услубга хос бўлиб, белги даражасининг ортиқлиги, кучлилиги билан узига хосдир. Айниқса, зорикмоқ маъносида бундай белги ортиқроқ. Қўсамоқ, асосан, оғзаки нутққа хос, кўп қўланади.

и). "Ҳовуридан тушмоқ": юмшамок, бушамок, мулойимлашмоқ яхшиланмоқ. Бундай мантӣқий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг бир ҳолатдан бошқа ижобий ҳолатга утганини билдиради. Яъни бунда инсон жаҳл, ғазаб (аффект) ҳолатидан "тушади", юмшаради, майинлашади. "Ҳовуридан тушмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан ташкил топиб, ясама феъл сифат -а, -лаш(-лан) тузилишига эга: Улар қўйидагилар: Юмшамок - жаҳлдан тушган, бушашган ҳолатда бўлмоқ: Қудрат ота бир оз юмшади (Н. Фозилов). Аҳволимизни кўриб, командир яна юмшади (Ф.Мусаёнов). Зумрад узгарди, ҳалиги чарсиллаши колди, юмшади (А.Мухтор).

Бўшашмоқ - юмшаган, шахтидан, ниятидан бир оз тушган ҳолатда бўлмоқ: Ҳасан иш катталлашиб кетишидан қурқиб, сал бўшашди ва димоғида деди (Ҳ.Назир). Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшашди (А.Қодирий). Лекин Равшаннинг раислик қилувчига қўл кўтариб турганини кўриб, улар бўшашди (Н.Ёқубов).

Мулойимлашмоқ - майинлашган, назокатли ҳолатда бўлмоқ: - Туринг, кизим, - эликбошининг товуши бирдан мулойимлашди, - ота - онанинг бошини букманг (Ойбек). Қори қанчалик мулойимлашмасин, Элмурод у билан муносабатда чин кунгидан қовушолмас эди (П. Турсун).

Яхшиланмоқ - юмшаган ҳолатда бўлмоқ: Гулнор ҳозир Нурининг меҳрибончилигига севинди, Эрга тегиб, феъли анча яхшиланибди, шекилли деб уйлади (Ойбек). Юмшамок, бушамок сўзлашув нутқига, мулойимлашмоқ, яхшиланмоқ купроқ китобий - шеърӣятга хос. Мулойимлашмоқ ҳиссий - таъсирчанлик бўёғининг ортиқлигига, қушимча "ёқимли" семасига кура

тавсифланади. Мулоиймлашмоқ туғри маънога нисбатан кучма маънода қўлланади¹.

к) "тинчланмоқ": овунмоқ, юпанмоқ, тинчимоқ, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсоннинг бир ҳолатдан — нотинчлик, ташвиш-мусибат, кўнгли гашликдан, ўз-ўзига фикран ёки ташки воситалар таъсирида тинчланган, ҳовуридан тушган, хотиржам ҳолатга утганини ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари тузилишига кура туб ва ясама (сифат -и, -лан) булади. Улар гапда қуйидаги мантикий ифода билан катнашади:

Овунмоқ - юпанган, дард-аламни унутган ҳолатда бўлмоқ: Аям хотин-халаж билан бўлиб, бир оз овунди (А.Қахҳор). Элмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ўқтам фронтда кишлоқ одамларини эслар ва овунар эди [Ойбек].

Юпанмоқ - таскин топган (овунган) ҳолатда бўлмоқ: Қолмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ҳозир ҳам шу фикр билан юпаниб, ўғлиннг ғалати ахволига чиройлироқ тус беришга уриниб, ўз ишлари билан овора булди (А. Мухтор).

Тинчимоқ - гўла хотиржам, юпанган ҳолатда бўлмоқ: Аскар уни тинчитди (С. Абдулла). Ахири мени бошқа синфга ўтказиб, тинчиди (Ф.Мусаҷонов). Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди (О.Ёқубов): Тинчимоқ сўзи маъносида хотиржамлик, таскин топиш даражаси кучли.

Тинчланмоқ - юпанган, хотиржам ҳолатда бўлмоқ Ашуров шу бутуноқ Уқтамни топиб, гаплашишга суз бердида, бувани тинчлантирди (Х.Назир). Мунира бир оз тинчланиб, бошини кўтарди (У.Назаров). Ҳийла тинчланиб, нос кайфини сураётган Шокосим уста беҳосдан биров туртгандай тебраниб тушди (Х.Назир).

Хотиржамланмоқ - тинчиган, беҳавотир ҳолатда бўлмоқ: Бек йўлни куздан кечириб, тунда сургалиб утганида тупроқда қолган изларни шамол супириб текислаганини қурди-да, хотиржамланди (Х.Ғулом). Юпанмоқ китобий - шеърый, овунмоқ, тинчимоқ, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ кўпроқ сўзлашув услубига хос. Овунмоқ, юпанмоқ феъллари ижобийлик буюғига эга.

II. Салбий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга қирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифодада катнашади. а) "жаҳли чикмоқ": гижинмоқ, ижирғанмоқ, қизишмоқ, ёнмоқ, хумраймоқ, шумшаймоқ, олаймоқ, ўқраймоқ, ғазабланмоқ, қахрланмоқ, аччиғланмоқ, шиддатланмоқ, асабийлашмоқ. "Жаҳли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан хайвон рухий ҳолати, унинг мавжуд

¹ А. Ҳоҷиев. Ўша лугат, 235 - бет

вокеликка ва узига нисбатан булган салбий муносабати билан боғланади. Улар инсоннинг салбий муносабатини кучли даражада ифодалашига кўра ажралиб туради. Бундай ҳолат феъллари инсон фаолиятини, ғайрати, ҳаракати-ҳолатини кучайтирадиган - шунга фаол таъсир қиладиган ҳиссиётни ифодалайди. Яъни бу ҳолат феълларида инсоннинг салбий таъсирланиши (ижобий булиши ҳам мумкин) натижасида тез, бирдан юз берган, ниҳоят даражада кучли, жушқинлик билан ўтадиган киска муддатли ҳиссий ҳолат - ғазабланиш, жаҳлланиш кабилар кузатилади. Шунга кура бу феълларни ғазабланиш маъносини ифодаловчи ҳолат феъллари дейиш мумкин. Ушбу ҳолат феъллари семантик гуруҳи туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ясама феъллар куйидигача тузилади: от -лан, сифат -й, -лан, (-лаш). Ясама феълнинг -лан, -лаш қўшимчаси асосга нисбатан ясовчи сифатида алоҳида, мустикал саналади. "Жаҳли чикмок" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар: Гижинмок - аччиғланиш, жаҳлланиш ҳолатида бўлмок: Равшан йигитдан Хожарнинг эски одатини давом эттираётганини эшитиб, ичида ғажинди (Н.Ёкубов). Агар юрмасангаз, - деди милиционер гижиниб ... (У. Назаров).

Ижирғанмок - аччиғланган, асабийлашган ҳолатда бўлмок: Қудрат ижирғаниб, муштларини тутди (М. Исмоилий). Севар ижирғаниб, урнидан туриб кетди, дадасининг гапи оғзида қолаверди (У.Назаров). Алмардон унинг гаплашгиси келиб турганини пайқаб, яна ижирғанди (У.Ҳошимов). Ижирғанмок сўзида "жаҳлланиш" белгиси ва таъсирчанлик даражаси ортик.

Кизишмок - тутаққан, аччиғланган ҳолатда бўлмок: Отаси кизишиб, бўғилиб гапирар (М. Исмоилий). Ўзи нима гап - чол яна кизишиб кетди (Ойбек).

Ёнмок ҳаракат, жараён ифодаловчи сўз бўлиб, гапда нутқ бирлиги сифатида кучма маънода инсон рухий ҳолатини билдиради. Қиёсланг: Ёнмок - кизишган, (асабийлашган) ҳолатда бўлмок: Сиз онамдан ҳафа булманг, азизим, унинг одатини биласиз-ку, бир ёниб, бир ўчаверади (С.Анорбоев). Ёнмок маъноси "тезда" қўшимча белгига ҳам эга бўлиб, айна тил бирлиги сузлашув нутқиға хос.

Хумраймок - ковоғи солиқ, жаҳл ҳолатида бўлмок: Тўғонбек индамади, даструмоли билан кенг, сертук кукрагани елиб, атрофга "чирт-чирт" тупук отиб утирди-да, ниҳоят хумрайиб каради (Ойбек). Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Мухайёга хумрайиб каради (А.Қаҳҳор). Тоғнинг баланд чўкқисвда утирган кушлар шоҳи пастда йиғилаётган одамларга йирткич кузлари билан хумрайиб қарайди (М.Исмоилий).

Шумшаймоқ - хафа ҳолатда бўлмоқ: Иван Петрович шумшайди, бир нималар деб тунгиллади (А.Қаххор).

Олаймоқ - украйиб ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Мингбоши утирган еридан келувчига олайиб қаради (М.Исмоилий). Башорат ялт этиб қайрилиб, синглисига олайиб қаради (А.Мухтор). Дулан булса-Турсунбойга олайиб қаради (Н. Фозилов).

Украймоқ - жахлланиш, ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Домла украйиб қаради (Мирмуҳсин). Болалар унга утирилиб, шундай украйиб қарашдики... (Н. Фозилов). Бола эса бурчакка тикилиб олган, бизга еб куйгудек украйиб тикиларди (Ф.Мусаҷонов). Олаймоқ, украймоқ сўзи маъноларида "жаҳли чиқиш" даражаси ортик, украймоқ маъносида бундай белги олаймоққа нисбатан ортик, таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, жонли нутқда кўп қўлланади.

Ғазабланмоқ - жуда жаҳли чиккан ҳолатда бўлмоқ: Ҳовлиққан, ғазабланган, ҳаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан, хотинлар пик-пик йиғлаётганини курди(Х. Гулом). Ҳоким бу гапни эшитиб, шундай ғазабландики, юзи бирдан буришди, кистирма кўзойнаги бурни устидан тушиб кетди (М. Исмоилий).

Қаҳрланмоқ - ниҳоятда, кучли даражада ғазабланган ҳолатда бўлмоқ: Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўлини силтаб, ясовулани кайтарди (М.Исмоилий). Кемтик тишлари орасидан тилини ялтиллашиб, қаҳрланиб турган Қутби отин алвасти каби унинг куз ўнгига келиб тухтайди (Р.Азизхўжаев). Қаҳрланмоқ сузи "жаҳли чикмоқ" ифодали семантик гуруҳда "жахлланиш, ғазабланиш"ни кучли даражада ифодалашига, қўшимча белгисига кура асосий саналади.

Аччиғланмоқ - жаҳли чиккан ҳолатда бўлмоқ: Махсум каттик аччиғланди (А.Қодирий). Аччиғланиб ғазаб билан юрибди (Ф.Йулдош). Бундай кел, хой, утир аччиғланиб кичкирди Маждиддин (Ойбек).

Шиддатланмоқ - ғазаби кучайган (тошган) ҳолатда бўлмоқ: Туфа бирдан ўзгарди, аламидан кўзгалган исёнкор каби шиддатланди (Ойбек). Гулнор бу ёт кишининг эликбоши эканини билгач, ғазаби шиддатланди (Ойбек). Ғазабланмоқ сўзида ҳиссий таъсирчанлик бўёғи аччиғланмоқ сўзига нисбатан ортик. Шиддатланмоқ сўзида эса ундан ҳам ортик. Шиддатланмоқ сузи маъноси қўшимча "кучайиш" белгисига эга.

Асабийлан(-ш)моқ - 1. Асаби кузгаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Фосих афандини Ҳаётнинг ёлворишлари, куз ёшлари асабийлантирди (М.Исмоилий). Султонмурод яна кўпроқ асабийланди (Ойбек). Саксон - тўксон метр масофа қолганда Аҳмадҷоннинг шериги асабийланди (А.Қаххор). 2. Асаби тобора кузгаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Домла яна асабийлашиб, қалтиради (М.Исмоилий).

Юсуфбек хожи юрт бесаранжомлиги ва уғил кайғуси билан асабийлашган эди (А.Қодирий). У бир оз асабийлашди (Н.Ёқубов). Асабийлашмоқ сузи маъносида белги даражаси бир оз ортик булиб, ушбу сўз, асосан, бадиий услубга хос.

"Жахли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам дарак (хабар), ҳам таъсирчанлик (коннотация) билдиришига кура ажралиб туради. Айникса, олаймоқ, украймоқ, ғазабланмоқ, қахрланмоқ, шиддатланмоқ сузларида таъсирчанлик (прагматика) хабарга нисбатан ортиқроқ. Умуман, бу сўз маъноларида белги даражаси жуда кучли. Қахрланмоқ, шиддатланмоқ сузлари китобий-шеърый услубга хос.

б) "ҳазар қилмоқ" безмоқ, ирганмоқ, йирганмоқ, жирканмоқ, нафратланмоқ. "Ҳазар қилмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий кечинмасини, унинг предметга бўлган салбий муносабатини билдиради. Бундай ҳиссий муносабатда инсон дунёкараши, орзу-умиди, ахлокий қараш билан айрим борлик предмет - ходисалари ўртасида "номутаносиблик" юз беради. Бу номутаносиблик "ҳазар қилмоқ" маъноли ҳолат феълларининг мазмун томонини, мантикий асосини ташкил қилади. Бу семантик гуруҳ аъзолари тўб, баъзан ясама (от -лан)феъл булиб кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар: Безмоқ - жонига теккан (безор) ҳолатда булмоқ: Ҳа, фукаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг - жадалдан безган, юраги зиркираб қолган (О.Ёқубов). Золим подшоҳдан бездик, улақолсин у, деб кичкиришди хотинлар (Ойбек).

Ирганмоқ - жирканиш ҳолатида булмоқ: Қумғонни қара, одам ирганади, -деди унга Ҳасан (Ҳ. Назир);

Йирганмоқ - нафратланиш жирканиш ҳолатида булмоқ: Бойларнинг дарди олтин умуш, мисоли итпашшадай ёпишасиз унга, йирганаман бойларнинг нафсидан, хасислигидан - деди Зумрад бойга (Ойбек).

Ирганмоқ ва йирганмоқ товуш тузилишига кура бир оз фарқланади. Яъни ирганмоқ сузи олдидан й товуши ортирилган. Бу сузлар нутқда бир сўзнинг икки хил кўриниши, алоҳида тил бирликлари сифатида "яшайди". Бундай қисман товуш фарқи асосида маъно умумийлиги мавжуд. Айни вақтда бу сузлар орасидаги семантик фарқ тил бирлиги сифатида йўқ даражада, уларнинг нутқ бирлиги булиб келишида эса йирганмоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқдек туюлади. Ирганмоқ, асосан, сузлашув нутқида хос, қўлланади. Йирганмоқ адабий тилга хос, кам ишлатилади. Умуман, ирганмоқ, йирганмоқ сузлари тил ва нутқ бирликлари сифатида, асосан, ифлос, нопок, жирканмоқ предметларга

нисбатан ишлатилади¹:

Жирканмок -1. Жуда ирганган (йирганиш) ҳолатида булмок: Халк пес, мохов касалидан жирканади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Қора ишдан жирканадиган шунака "покизалар" бор орамизда (М.Исмоилий). 2. Нафрат ҳолатида булмок: Бундайлардан ҳамма жирканади (М. Исмоилий). Мухайё Жавлон хақидаги гапни оғзига олгани жирканади (А. Қаххор).

Нафратланмок - газаб билан жирканган, нафрат қилган ҳолатда булмок: Бировларнинг қабрини оёқ ости қилганлардан энди нафратланамиз (О.Матжон). Хондан ҳам, вазирдан ҳам нафратланибди (С.Юнусов). Зиёдулла Буронбек билан қўл олишар экан, унинг чарчоқлик аломати сезилиб турган совук кузларига нафратланиб қаради (Х.Ғулум). Жирканмок, нафратланмок сўзларида белги даражаси, таъсирчанлик кучли бўлиб, жирканмок жонли нутққа, нафратланмок китобий - шеъриятга хос.

в) "қуркув": қўркмок, ҳайқимок, чўчимок, сесканмок, ҳадиксирамок, ҳавфсирамок, ҳавотирланмок, ҳавфланмок, босинкирамок, зирилламок, Ўзбек тилида "қўркув" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон рухий ҳолати билан боғланиб, уларнинг предметга, таъсир қилувчига булган салбий муносабати, ундан таъсирланиши натижасида юз берган рухий жавоб ҳаракатларини англатади. Бу ҳолат феълларида инсоннинг предметдан ҳайқиши, чўчиши, қўркуви - унга нисбаган эҳтиёт, жиддий муносабатда булиши каби рухий ҳолат ифодаланади. Ушбу маъноли ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ясама феъл сифатида ҳам ифодалайди. Ясама феъл от -сира, от -лан, таклидий суз -илла каби шаклда намоён бўлади. Ушбу мантикий ифода гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари сифатида "қуринади":

Қўркмок - ҳайқиш ҳолатида булмок: Тулкин қоронғи дарахтларга яқин боришдан қўркади (Х.Ғулум). Қошлари сал чимирилган, кузлари нимаданқир қўркқан кийикнинг кузларига ухшарди (О. Ёкубов). Сиздан жуда қўркаман (Мирмуҳсин).

Ҳайқимок - қўркиш, чўчиш ҳолатида булмок: Бир оз сукунатдан сунг узун сўлиш олди шох, узок чўзилган мажлисдан хориганлигини сезган ҳар кимса бирор сўз қотишдан ҳайқарди (Ойбек). Ғаффоржон қўпинча эркалик, тангилик қилиб, бу гапларга чандон кулок солмади, лекин мен ҳам кулок солмагани кампирдан ҳайқардим (А.Қаххор). Болалар Анварга эхтиром қилмасалар ҳам, унга бурунгича ёмон муомала қилишдан ҳайқиқиб қолдилар (А. Қодирий).

Чўчимок - ҳайқиган, ҳадиксираган ҳолатда булмок: Чол

¹ А Ҳожиев. Уша дугат 99-бет.

аввалига Солидан чучибди (С.Юнусов). Ходим чучинкираб қулига олди, тахини ёзиб кургач, юзи ёришиб кетди (А.Иброхимов). Хутик сувдан чучиб, тисланиб туриб олди (Ҳ. Назир).

Сесканмок - чучиган, хавфсираган ҳолатда бўлмок: - Мукаддамда нима касдинг бор эди. Алимардон ич-ичидан сесканди (Ү.Ҳошимов).

Ҳадиксирамок - сал чучиш, хавотирланиш (безовта) ҳолатида булмок: Отаси ҳадиксираб, бир оз сураяпти (Алпомиш). Қайтаяга олдинги дарсада хаёл суриб утирганди, энди бу дарсада унга кўркув кушилиб, болаларнинг ҳар бир сўзидан ҳадиксирарди (Н.Фозилов). Мукаддаснинг тусатдан ўгирилиб қарашидан ҳадиксирардим (О.Ёкубов).

Ҳавфсирамок - анча чучиган, хавотирланган ҳолатда бўлмок: Аслида Мансур ака ўғлининг ... бирон жувон тўрига илинишидан хавфсирар (У.Назаров). Ёшрок бир ўзбек, аввал уни Пиён бозорда пайқадим. Кейин у Мирободда қуринди. Ҳавфсирадим (Ҳ.Ғулом). Муса аввал индамади, кейин бир нарсадан хавфсирагандай гапирди (П.Турсун).

Ҳавотирланмок - безовта, ҳадиксираш ҳолатида бўлмок: Мукаддам хавотирланиб, унга ўгирилди-ю, шу ондаёқ Алимардоннинг кайнок, титрок лаблари узига ёпишганини хис этди (Ү.Ҳошимов). Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди, шекили, кизини кўчага чиқармай қўйди, -деди Давлатёр (П.Турсун).

Ҳавфланмок - ташвишланган (хавотирланган) ҳолатда бўлмок: Ҳозиргина чап қанотидаги нотинчликдан хавфланган Чернецов энди унинг тинчланишидан хафа (И. Рахим). Юртда қатга қузғолон, отиш-туғиш булганини эшитган Унсин акасидан хавфланиб, кечга яқин ... келган эди (Ойбек).

Босинкирамок - уйку аралаш... алаҳлаган, кўрккан ҳолатда бўлмок: Қафанларга чулганган скелет уни бугиб, босаётганда у жон жаҳди билан бакириб, уйғониб кетди, қаттиқ босинкиради (Мирмухсин). Арслон ярим кечаси уйкуда қаттиқ босинкиради (Мирмухсин). Одамнинг нерв системаси нотўғри ишлаши натижасида гоят кўркинчали тушлар кўради, босинкирайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Зирилламок - жуда қурккан (ваҳимага тушган) ҳолатда бўлмок: Ўзи йўғон, гулдирок овози булиб, бакирок овозидан ҳамма зирилларди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Мажлисларда кимнинг камчилиги булса (Асрор) шартта юзига айтаверарди. Ундан раис ҳам хайикарди. Қизлар-ку зирилларди (С. Аҳмад). Қўркмок, чўчимок, хавотирланмок, асосан, оғзаки нутққа хос, қуп ишлатилади. Қўркмок сўзида белги даражаси чўчимок сўзига нисбатан ортик. Хайикмок,

хадиксирамоқ, хавфсирамоқ, хавфланмоқ, босинқирамоқ купрок ёзма нутққа хос, китобийдир. Хавфсирамоқ, хавфланмоқ маъноларида белги даражаси (олдингиларга нисбатан ҳам) ортик бўлиб, қушимча "безовта, ташвиш" семаларига эга. Айни вақтда хавфланмоқ сузида бундай белги хавфсирамоқ сўзига нисбатан ортиқрок. Фикр юритилган семантик гуруҳда зирилламоқ сузи "кўрқиш (ваҳимага тушиш)"ни, таъсирчанликни жуда кучли ифодалашига кўра ажралиб туради, нутқда кўп қулланади. Кўркмоқ, чўчимоқ, босинқирамоқ, хайикмоқ, хадиксирамоқ сўзларида дарак (хабар) маъноси қушимча буёққа нисбатан етакчи, устун бўлса, хавфсирамоқ, хавотирланмоқ, хавфланмоқ сўзларида хабар ҳам, қушимча белги ҳам фаол. Зирилламоқ сузида эса даракка нисбатан таъсирчанлик устун.

Таъкидлаш керакки, тил бирликларида қушимча белги даражасининг ифодаланиши нисбий, яъни сўзлардаги таъсирчанлик баъзан фаол, баъзан аксинча бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса, сўз маъноси, умуман, таъсирчанлиги жихатдан бетараф бўлиши мумкин. Қиёсланг: тош, соат, қошиқ, бир, ўн беш, у, бу, кўп, кам, олмақ.

Хабар, дарак эса ҳар қандай мустақил сўзнинг маъно таркибида мавжуд. У сўзнинг асосий маъноси ҳисобланади. Баъзи тил бирликларида хабар (дарак) таъсирчанликка нисбатан асосий, етакчи бўлмаслиги мумкин: зирилламоқ, дахшатланмоқ, дабдала, эзгиламоқ ва б. Шунингдек, ҳар қандай таъсирчанлик ҳам узига хос хабар, таъсирчан хабар сифатида баҳоланиши мумкин. Демак дарак (хабар) тил луғат таркибидаги ҳар бир сўзга-тил бирлигига хос умумий, доимий, асосан, бирламчи, муҳим бўлса, таъсирчанлик (коннотация) хусусий, нисбий, кўпинча, нутқий, вақтинча хусусиятга эга. Маълум бўлдики, сўз маъно таркибининг қурилиши (композицияси) қуйидагича бўлиши мумкин: 1. Сўзлар хабар (дарак) ифодалайди. 2. Сўзлар хабар ва қушимча маъно (буёқ) ифодалайди. 3. Сўзлар қушимча маъно (белги) ва хабар ифодалайди¹.

г) «қийналмоқ»: эзмоқ, эзилмоқ, бугмоқ, бугилмоқ, сикилмоқ, қийналмоқ, ковуормоқ, ковурилмоқ, қисилмоқ, ўртамоқ, ёнмоқ, қуймоқ, азобланмоқ, хомушланмоқ, хасталанмоқ, саргаймоқ: "Қийналмоқ" маъноли ҳолат феъллари шахс, баъзан унинг муайян аъзосининг ҳолатини ифодалайди. Бу феъллар инсоннинг ташқи ёки ички таъсирланиши натижасида аклий қийналиши, азобланиши, ўз ва ўзгалар аклий фаолияти, иш-ҳаракатидан каттиқ норози бўлиши, изтиробга тушиши, сикилиши, аламли ҳолатда бўлиши каби руҳий ҳолатларни билдиради. Ушбу мантикий ифодали семантик гуруҳ туб

¹ Қаранг : Проблемы семантики Москва, 1974, 71-бет.

ва ясама феъллардан тузилади. Ясама феъл от -лан, сифат -лан, сифат -ай каби тузилишга эга.

Эзмок, буғмок, кийнамок, ковурмок феъллари тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат ифодалайди, ҳаракат феъли ҳисобланади. Шунингдек, булар утимлилик хусусиятига кўра ҳам ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу феъллар нутқ бирлиги сифатида муайян каторда тил бирликлари куршовида (таъсирида) кўчма маънода келиб, инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Яъни бундай феълларнинг ҳолат феъли була олиш имконияти нутқ бирлиги ўлчови билан ўлчанади. «Ҳолат» маъноси сузларнинг нутқий маъноси сифатида мантикий асосга эга булади. Қиёсланг: Эзмок - кийнаган ҳолатда булмок: Фақат мени бир нарса эзаяпти. Бир умр танимаган ... бир кишини уйига олиб кириб, ёш хотинининг олдига ташлаб кетган ... (С.Аҳмад). Бу чидаб булмайдиган ахвол Салимани ич-ичидан эзарди (М.Исмоилий).

Буғмок, - асабийлашган, кийналган ҳолатда булмок: Хатларидаги гаплар мени буғар ўзи кечаю кундуз изимдан қуварди (М.Зайниддинова).

Қийнамок - азобланган ҳолатда буғмок: Нимага индамайсиз, Ҳаётхон, гапиринг, ё мени кийнагани чикқанмидингиз (М. Исмоилий).

Ковурмок - ўртанган, кийналган ҳолатда булмок: Яна ўша қалбни бир умр асир этиб, алдаб, доғига ковурган гузал бир сиймо, соҳира киз куз олдига келди (Ф. Насриддинов).

Шуниси муҳимки, эзмок, буғмок, сикмок, кийнамок, ковурмок, қисмок сузлари, асосан, мажҳуллик ва узлик нисбатларда: эзилмок, буғилмок, сикилмок кийналмок, қисилмок, ковурилмок - келганида ҳолат феъли бўлиб кузатилади. Булар рухий ҳолат ифодалайди. Эзмок - эзилмок, буғмок - буғилмок, сикмок - сикилмок, кийнамок - кийналмок ковурмок - ковурилмок рухий ҳолат феъллари орасидаги фарқ, асосан, фонетик шаклланишига, ташки ифодаланишига кўрагина. Маъно жиҳатдан эса бу суз маънолари орасидаги фарқ жуда оз булиб, бирор белгиси (қўлланиши, ҳиссий буюғи ва б.) га кўра фарқланади. Умумий, асосий, бирлаштирувчи маъносига кўра эса улар узаро мувофиқликни, мутаносибликни ҳосил қилади. Қиёсланг:

Эзилмок - анча кийналган азобланган ҳолатда булмок: Уктам ўйламай гапиргани орқасидан бетоб дадасини койитгани учун, айникса, меҳмон олдига қаттиқ эзилди (Ҳ.Назир). Бўғилиб, ичидан эзилиб, кизга тикилди (М.Исмоилий). Ойим йиғлади, дадам тутакди, узим эзилдим (У.Назаров).

Буғилмок - 1. Асабийланган, хуноб ҳолатда булмок: Андрей бирам бўғилади, бирам аччиғи келади (А.Қаҳҳор). Кутилмаган бу гапдан бўғилдим ... (О.Мухторов). Мевасини еганинг майли, кесганинг

нимаси, ноинсоф. - деб бугиларди (Н.Норматов). Фуломжон ялинувчи бир говуш билан бугилиб, куйиниб гапирди (М.Исмоилий). 2 Эркинликдан махрум, кийналган (азобланган) ҳолатда бўлмок: Ёлгон, хийла, найранг, зулм, ҳақсизлик, адолатсизлик ҳукмрон шароитда Бутакузнинг эрк, иродаси бугилди (Сохибқирон).

Сикилмок - кийналган, бугилган ҳолатда булмок: Сарой ахлининг, мансабдорларнинг руҳини чуқур синаган Навоий анча сикилди (Ойбек). Тизгинсиз говур ва димиккан хаводан юрак ёрилар даражада сиқилади, киприклар тош осилгандек вазминлашди ... (О. Мухторов).

Кийналмок - сикилган ҳолатда бўлмок: Ўйлайди, уй суради, ўйларинииг тагига етолмай кийналади (М.Исмоилий).

Қовурилмок - жуда ўртанган, сиқилган, азобланган ҳолатда булмок: ... уни билмай туриб, мени яхши куради деб шайдойи бўлиб юрганимни уйладим-да, номусдан, рашқдан қовурилдим (О.Мухторов). Низомжон мухаббат билан номус утида қовуриларди (С.Ахмад).

Қисилмок - тортиниш ҳолатида булмок: Энди оғзига келганини қисилмасдан гапиришга ... бошлади (Ойбек). Эзмок, бўғмок, сикмок, кийнамок, қовурмок ва қисмок сўзларида ҳолат белгиси кучсизлиги, ўсувчанлиги билан, эзилмок, бўғилмок, сикилмок, кийналмок, қовурилмок, қисилмок сўзларида эса рухий ҳолат белгиси кучлилиги, аниқлиги ва доимийлиги билан фарқланади. Эзилмок, бўғилмок, сикилмок сўзларида белги даражаси кучли. Қовурилмок сузида эса ундан ҳам кучли.

Ўртамок - ўртаниш, эзилиш ҳолатида булмок: Қалбимни уртади алақандай сас Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар (А.Орипов). Остингда юз алвон уйнайди отинг, душманини уртайди шону шавкатиног (Алпомиш). Мен куйиб, энди ўртандим (Лайли ва Мажнун).

Ёнмок - азобланиш, эзилиш ҳолатида булмок: Ўзлари ёнсалар, ўртансалар ҳам майли, фақат Тулқин буни билмасин, унинг мурғак дили ёнмасин, ўртанмасин (Ҳ.Фулом).

Азобланмок - кийналган (эзилган) ҳолатда булмок: Онагина эмас гуноҳсиз болалар ҳам тухмат орқасида каттик азобланадилар (Сохибқирон). Мукаддам ... ҳозир портлаш руй беришини билиб азобланарди (Ў.Ҳошимов). Хотини индамади. У индамагани сайин Қодир азобланар эди (А.Қаххор).

Ҳомушланмок - ғамгин, маъюс ҳолатда булмок: Аёл ҳомушланди (Гулистон). Фақат бир оздан кейин Анорхон алланечук ҳомушланиб, ух тортди, бошини эгди (Ойбек).

Ҳасталанмок - қийналган (азобланган) ҳолатда булмок: Мажруҳ дилим сизни қуриб, баттар ҳасталанди (П. Қодиров).

Сарғаймок - зориқиш, махтал ҳолатда булмок: ... сизларни

соғиниб, канчалар сарғаймадим (М.Исмоилий). кошкийди йулингизда сарғайганимни, бир кўришга, худди шу бугун куришга зор булганимни билсангаз (М.Исмоилий)

д) "хафа бўлмок": ранжимок, кайгурмок, кайгуланмок, ташвишланмок, упкаламок. "Хафа бўлмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини билдиради. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари инсоннинг объектга булган салбий муносабати ундан хафа, ранжиган ҳолатдалигини ифода этади. "Хафа бўлмок" маъноли ҳолат феъллари туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -р, -лан, -ла тузилишига эга, Улар қуйидагилар: Ранжимок - хафа (ранжиш) ҳолатида булмок; У Бадахшийнинг бу уринсиз гапидан ранжиган эди (М.Осим). Баъзан ҳам ранжирди (Мирмухсин). Зиёда ранжиб киргокка сузиб кетди (У.Назаров).

Кайгурмок - ғам-аламли, кайгули, жуда хафа ҳолатда бўлмок: Ёрданчининг йуклигидан умидинг кесилиб, хасратингни кимга айтишни билмайдигандирсан. Кайгурма, бегим, Ҳасанали отанг бу туғрида ҳам сени ёдидан чикармади (А.Қодирий). Кайгурманг, онажон, кора кунлар ўтар, ёруғликка чиқармиз (Ойбек). Полкнинг чекинишидан отлар ҳам кайгургандек, кишнамасди (И.Рахим).

Кайгуланмок - ғам-алам чеккан, жуда кайгурган ҳолатда бўлмок: Куконга боргач, биринчи ишим ўглингизни кутказиш бўлсин, жойсиз кайгуланмангиз, хоним (А.Қодирий).

Ташвишланмок - хавотир (безовта) ҳолатда бўлмок: Шокирбекнинг кеча эрталаб чикканидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўтирган уста Олим уни йўлакда кўриши биланок сўради (А.Қодирий). Ёпирай, нима бўлди болаларингизга, - деб ота ташвишлана бошлади (Ҳ.Ғулом). Нима булди: катта бувинг оғридими ё бувинг бетобми, ташвишланиб суради Ғуломжон (М.Исмоилий). Кайгуланмок сўзида белги даражаси ортиқрок.

Упкаламок - ранжиган, аразлаган ҳолатда бўлмок: Адолатхон бу ишга чидолмай Рахбархондан упкалади (Ҳ.Назир). Марғуба Муаттардан упкалади, уша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини ... (А. Қаххор). Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан упкалади (А.Қаххор). "Хафа бўлмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, адабий тилга хос, китобий.

е) "кунгли колмок": совимок, музламок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс (унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсон кечинмасининг муайян ташқи таъсирлар таъсири ёки инсоннинг уларга булган муносабатининг ўзгариши, бир рухий ҳолатдан бошқасига ўтиши натижасида юзага келганини ифодалайди. Яъни, бунда инсоннинг ижобий ҳолатдан предметга нисбатан бутунлай салбий ҳолатга ўтишини

билдиради. Рухан тушкунликка тушиш, эзилиш, меҳр-муҳаббатнинг йўқолиши, ғамгинлик каби ички кечинмалар юзага келади. "Кунгли колмок" маъноли ҳолат феъллари гуруҳида ясама (от -ла) феъллар ҳам мавжуд. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар:

Совимок (совумок;) – кунгли колган ҳолатда булмок: Табиатан таъсирчан, шоирона калб эгаси Элёр ўзи уйлаб топган образлар дунёсида яшар, бирон нарсани тез севиб, тез совирди (У.Назаров). Орамизда на воқеа рўй берди-ки, мендан совиди (Ойбек). Саидий киздан бирдан совиди (А.Қаҳҳор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да музламок сўзининг факат икки маъноси кайд этилади: 1. Музга айланмок. 2. Қаттик совук таъсирида қотиб колмок, тўнгмок, яхламок, каттик совук утиб, какшамок, совкотмок¹. Бу маънолар музламок сўзининг бош, тўғри маъноларидир. Музламок кўп маъноли сўз булиб, луғат маколасида акс этмаган кучма маънога - ҳолат маъносига ҳам эга. Бу маъно муайян тил бирликлари қуршовида - таъсирида воқеа бўлиши, нутқий хусусиятга эгаллиги билан изоҳланади, нутқий маъно ҳисобланади. Қиёсланг: музламок - рухан азобланган эзилган, жуда ғамгин ҳолатда булмок: Али кушчининг кўз олдида йўлда учраган Қаландар Қарнокий келиб, эриган кунгли қайта музлади (О. Ёқубов). Ботирали унинг бағрини иситиб турган ўт экан, шу ўт кул булиши билан вужуди музлади (Х. Ғулом). Музламок сўзида кунгли қолиш даражаси ортик. Совимок, музламок, сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос.

е) "қайгурмок (хайрихоҳлик)", ачинмок, койимок, куймок, койинмок, куйинмок, уксимок, укинмок, қайгурмок, ёнмок, зорланмок, хафаланмок, афсусланмок. "Қайгурмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолати билан боғланади. Улар инсон ҳолатини - ачиниши, куйиниши, афсусланиши кабиларни ифодалайди. Бу ифодага эга ҳолат феъллари таркибида от -р, -лан, сифат -лан шаклида тузилган ясама феъллар ҳам мавжуд. Умуман, бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон кечинмасини туб феъл кўринишида ифодалайди:

Ачинмок - 1. Куйиниш, раҳми келиш ҳолатида булмок: Беморнинг аҳволи нечук, - суради ачиниб Навоий (Ойбек). Мен саҳрода улаётган бурини курганимда, бир чоклар ўшанга ҳам ачингандим (О.Мухторов). Йўловчилар савдогарнинг холига ачинардилар (Латифалар). 2. Афсусланиш, ранжиш ҳолатида булмок: Ишим битмаганига эмас, балки оғайнимнинг ёш болани ёлғон гапиришга одатлантираётганига ачиндим (Тошкент ҳақиқати).

Койимок, куймок сўзлари ҳам жараён (ҳаракат), ҳам ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 476-бет.

маъноси билдириши - нутқий вазиятга кура ҳаракат ёки ҳолат феъли бўла олишига кура ўзига хосдир. Бу феълларнинг ҳам ҳаракат, ҳам ҳолат ифодалаш имконияти тилда ҳам, нутқда ҳам намоён бўлади. Айни вақтда бу сўзларнинг ҳолат феъли бўлиб, тилда, тил бирлиги сифатида келиши нутқдаги, нутқ бирлиги сифатидаги курунишига нисбатан мавхумрок, фаолсизрок. Чунки бу сўзлар гапдан ташқарида, алоҳида олинганда улардаги жараён, ҳаракат маъноси фаолрок, кучлирок бўлади. Яъни бу сўзлардаги ҳолат маъноси тил бирлиги сифатида нисбатан фаолсизланиб, намоён бўлишга тайёр турган имконият ҳисобланади. Бу имкониятнинг воқе бўлиши, фаолашиши нутқда, сўзлар туршовида, гап курилиш бирикларининг маъно жиҳатдан таъсирида, уларнинг узаро муносабатида юз беради. Бундай ҳолларда койимок, куймок феълларида ҳолат маъноси "бўртиб", муайян мантикий ифодага эга бўлади. Бу ифодада инсон рухий ҳолати қайд этилади. Ушбу феълларнинг ҳолат билдирувчи фарқловчи семаси марказий, яъни хабар, дарак ташувчи сема бўлиб қатнашади. Қиёсланг: Койимок - хафаланган (ранжиган) ҳолатда бўлмок: Норкўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди (А. Қаххор). Раҳиманинг ўзбошимчалигидан (Умурзоқ аканинг) бунчалик койиб гапириши Қудратни янада хушёр қилди. (Х. Назир).

Куймок - жуда кайгурган ҳолатда бўлмок: Сизни деб шунча куяди, шунча куяди (А.Қаххор). Йўлчи ўғлимнинг кони қутлуғ, уни юзга, кузга суртиш керак, - чуқур хўрсиниб давом этди чол,-куйма, кизим ...(Ойбек). Қизим, даданг, энанг хасратингда куйиб кетди. Бизни улдиришга қасд қилганмисан. Гапир (Ойбек). Куймок сузида "кайгуриш" даражаси ортик. Койимок ва куймок сўзлари билан шакл ва мазмун (маъно) умумийлигига эга булган бириклар койинмок ва куйинмок ўзлик нисбатида келишига кура фарқланиб, гапда (нутқда) ҳам, гапдан ташқарида (тилда) ҳам мавжуд бўлади. Шундай шаклланишда хотирада сақланади. Шуниси муҳимки, бу сўзлар тилда ҳам, асосан, ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини ифодалайди. Улар инсон рухий ҳолатини билдиради¹. Бу сўзлардаги ҳолат маъноси улар алоҳида олинганда ҳам, нутқий қуршовда ҳам кузатилади. Бу феъллар аник нисбатдаги шаклдан фарқли бўлади. Улар аник нисбатдаги шаклдан фарқли "ҳаракат" (жар а ё н) семасига эга эмаслиги (ёки бу белги йўқ даражадалиги) билан бошқалардан фарқланади. Қиёсланг: Койинмок - уқинган, кайгурган ҳолатда бўлмок: Дилшод севинди, аммо Севарнинг сузларини кунрок эшитишга мушток эди, туймади, нега сўзини

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1. 392-, 402-бет

аяди, деб , койинди (У.Назаров). Эх, одамнинг гули курсин-да, эликбоши Ҳасан овчидан койинди (Ш. Тошматов).

Куйинмок - жуда ўкинган (ўксиган), қайгурган ҳолатда бўлмок: Ётоқнинг қоронғу бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб, ирғиб ўрнидан турди, товуш чикармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди (А. Қахҳор). Ғуломжон ялинувчи товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди (М. Исмоилий). Шундай қилдик, - деди Тўла устидан бир челақ кайнок сув куйиб юборилган кишидай куйиниб (М.Исмоилий). Куймок, куйинмок сузи таъсирчанлик даражаси кучли.¹

Ўксимок - ачинган, қайгурган ҳолатда булмок: На эътибор берди, на улар холига ўксинди (О.Мухторов). -Ҳа, чўмилмайсанми, - сўради Қозимжон сал ўксиб (Ф.Мусажонов). Ойим раҳматли мени киз тукканларидан уксинар эдилар (П.Қодиров).

Ўкинмок - афсусланган, (ачинган) ҳолатда булмок: Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай саёқлигимдан жуда уқинар эдим (Ғ.Ғулом). Адолат фронтдан хат келганига хурсанд булди. Хурсанд бўлди-ю Нурматни, Олимжонни эслаб ўқинди (И.Раҳим). Титраб ва тўлкинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни уқинтирди (А.Қодирий). Ўксимок сузида "ачиниш" даражаси ўкинмок сўзига нисбатан бир оз ортик.

Қайгурмок - ғам-алам чеккан, ниҳоятда қуйинган ҳолатда бўлмок: Бу ахволга у ғоят қайғурди, дард уни ич-ичидан кемирди (Ойбек). Дехкон бу ахволни кўриб, жуда қайғурди (Қалила ва Димна). Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёри дўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди (У. Назаров). ... У мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто ҳавфсираб турганини билдим-да ... {О. Ёқубов}. Қайгурмок сўзида белги даражаси ўксимок сузига нисбатан ортик.

Ёнмок жараён (ҳаракат) ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида муайян нутқий уринда тил бирликлари таъсирида кучма маънода келиб, инсон ҳолатини билдиради: Ёнмок - 1. Куйинган, зорланган ҳолатда булмок: Вали ака Ғуломжоннинг ёниб куйлаганига, кўзларининг ғўзалар ичида нигорон бўлишига ҳайрон булди (М.Исмоилий). 2. Куйган, азобланган ҳолатда булмок: Қиз нима ўйлади, унинг калби ҳам ишқ алангасида ёнадими, йўқми (Ойбек). Сендан яширадиган сирим йўқ ... Курмасам юрагим ёнади, кузи кўзимга тушса, аъзойи баданимга калтирок киради (Н. Сафаров).

Зорланмок - жуда куйинган, афсусланган ҳолатда булмок: Сиз неча пулга олдингиз. Бир юз йигирма сўмга ... хотин бошини чайқади ва зорланиб деди: Ахир мен бун туксон сўмга олмаган эдим-ку (А.Қахҳор). Ёнмок, зорланмок сўзларида таъсирчанлик

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Уша лугат, 42-бет

даражаси жуда кучли.

Хафаланмоқ - ранжиган (кайфияти бузилган) ҳолатда бўлмоқ: Умри каттик хафаланиб юрибди (Ҳ.Назир). У ишдан чарчаб, хафаланиб келди (Тошкент окшоми).

Афсусланмоқ - пушаймон қилган, (ўқинган) ҳолатда бўлмоқ: Султонмурод келганига афсусланди (Ойбек). Ўктам "палов бўлгани яхши эди" деганига афсусланди (Ҳ.Назир). Афанди камбағалликдан афсусланиб, ҳар куни кечалари нола қилар эди (Латифалар).

ж) "нотинч": ҳаприқмоқ, хавотирланмоқ, безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ, бетоқатланмоқ, тоқатсизланмоқ. Ушбу мантиқий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолати билан боғланиб, ундаги салбий муносабатни, тинчи йўқолган, безовталанган, нотинчланган каби рухий ҳолатларни билдиради. "Нотинч" маъноли ҳолат феъллари рухий кечинмани, асосан, ясама феъл шаклида ифодалайди. Улар от -лан, сифат -лан каби тузилишга эга. Булар қуйидагилар: Ҳаприқмоқ - безовталанган ҳолатда бўлмоқ: Юраги хаяжондан ҳаприқади (Н.Норматов). Юраги ҳаприқиб уридан туриб кетди (Ў.Умарбеков).

Хавотирланмоқ - ташвишланган ҳолатда бўлмоқ: Дадаси буни туғри пайқаб, ўғлим ўз орзусидан кечиб юбордим деб хавотирланибди (Ҳ.Назир). Ўктам дарё уртасида бўлаётган бу хангомани хаяжонланиб кузатаркан, дам кулар, дам хавотирланарди (Ҳ.Назир). Шу орада отаси бир нарсдан хавотирланди. Хавотирланмоқ маъносида нотинчлик даражаси ортик. Ҳаприқмоқ адабий тилга хос, китобий. Хавотирланмоқ, асосан, сузлашув нутқида хос.

Безовталанмоқ - тинчини йўқотган, хавотирланган ҳолатда бўлмоқ: - Тинчликми, - безовталанди Маматмирза (Н.Норматов). У бир нимага ишора қиялғими деб безовталанди (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бетинч сузи маъноси изоҳланади¹. Аммо шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама бетинчланмоқ сузи луғатда қайд этилмайдди, изоҳланмайдди. Қиёсланг: Бетинчланмоқ - безовта (нотинч) ҳолатда бўлмоқ: Наҳотки улар шунчалик маккор, - деб кўнглидан ўтказди хотин ва ётоқ эшигидан қитирлаган овоз эшитиб, бетинчланди (Шуҳрат).

Тинчсизланмоқ - безовта (бетинч) ҳолатда бўлмоқ: Отабек тинчсизланди; - сабабини сузланг (А.Кодирий). Унсин совуқдан тинчсизланди (Ойбек). Безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ сузларида белги даражаси ортик. Безовталанмоқ сузида эса айни даража бошқалардан ҳам ортик. Бу сузлар, асосан адабий тилга хос

Бетоқатланмоқ - сабрсизланиш, тоқатсизланиш ҳолатида

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 106-бет.

бўлмок: Жамолбой лабларини ялаб, бетоқатланиб гапирди: Дуруст, дундиккина экан (Ойбек). Айта кол, ўзи нима гап, - бетоқатланди Халоват (Н.Орифжонова). Тутуннинг хиди кашандаларни бетоқатлантирарди (Ойбек).

Токатсизланмок - сабрсизланган, бетоқат ҳолатда бўлмок: Бек хужрасини ичидан беркитиб, пешингача токатсизланиб ётди (Ҳ.Ғулум). Ҳамон эшиқдан токатсизланиб кутишаётган болалар буларни кўриб, чапак чалиб юборди (Ҳ.Назир). Бетоқатланмок, токатсизланмок синонимларида таъсирчанлик даражаси кучли. Ҳаприкмок, бетинчланмок, тинчсизланмок сузлари нутқда кам қўлланади.

Ўзбек тили психик ҳолат феъллари нутқ фаолиятида яна қуйидаги мантикий ифодага ҳам эга бўлади: а) "ишонмаслик": шубҳаланмок, гумонланмок, гумонсирамок. "Ишонмаслик" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати, аклий фаолияти билан боғлиқ жараён-ҳолатни ифода этади. Бу ҳолат феъллари инсонда предметларга нисбатан юз берган, ноаниқ мантикий хулосага эга булган ишончсизлик, шубҳаланиш, эҳтиёт ҳолатда бўлиш каби кечинмаларни билдиреди. Бундай маъноли ҳолат феъллари ясама бўлиб, от -лан, -сира каби тузилишга эга. Улар қуйидагилар:

Шубҳаланмок - гумонсираган, иккиланган ҳолатда бўлмок: Йигит дахлизда қолаётган оёқ изларига шубҳаланиб караб, эшик ёнида туриб колди (У.Назаров). Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек хануз туз топтани йўк (О.Ёқубов). Йигитлар ... уни шунчалик иззат қилишар эдики, Асрор ота бу жувоннинг оддий тракторчигина эканига шубҳаланиб колди (А. Қахҳор).

Гумонланмок - шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: - Нима деяпсиз, - гумонланиб сўради Йулчи (Ойбек).

Гумонсирамок - бироз шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: Ўрнимга бошқасини тошибдими, Зафар, - деди гумонсираб Турғун (Ҳ.Назир). Афанди халта ҳисобининг тўғрилигига гумонсиради (Латифалар). "Рухсат беришмабди, шекилли" - гумонсиради Уктам (Ҳ.Назир). Шубҳаланмок сўзида белги даражаси ортик. Шубҳаланмок, гумонсирамок сўзлари нисбатан кўп қўлланади.

б) "хайрон": ажабланмок, таажубланмок, хайратланмок. "Хайрон" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон аклий фаолияти билан боғлиқ рухий ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар маъносидан инсон учун кутилмаган воқеа-ходисаларнинг содир бўлиши натижасида унда юз берган хайрон бўлиш, ажабланиш каби кечинмалар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама (сифат -лан, от -лан) бўлади. Улар қуйидагилар:

Ажабланмок - хайрон, таажубланган ҳолатда бўлмок: Профессор бир неча кундан сўнг бемор йигитни текширар экан, унинг тузалиш

жараёни чузилаётганидан ажабланди (Н.Норматов). Ҳамма ажабланиб устага қараб қолганди (Х.Назир). - Қанақа сўз, -деди ҳамма қатори ажабланган, Ўқтам (Х. Назир).

Таажубланмок - ажабланган, хайрон ҳолатда бўлмок: Отаси таажубланиб суради (М.Исмоилий). Қодир таажубланди (А.Қаххор). Нишон ака узоқдан Арслонни жомақорида кўриб, таажубланди (Мирмуҳсин). Таажубланмок сўзида "хайронлик" даражаси ортиқрок.

Хайратланмок - ортиқ даражада таажубланган (ажабланган) ҳолатда бўлмок: Ҳамма хайратланиб, жим бўлди (С. Юнусов). Одам изининг ҳатто қачон тушганигача билиб берганида эса хайратланди (Х. Назир). Вой, нима қилди, Аббос Тўраевич, - секретар жувон хайратланиб суради (Мирмуҳсин). Хайратланмок сўзида таъсирчанлик даражаси кучли. Ажабланмок сузлашув нутқиға хос, таажубланмок, хайратланмок китобий.

в) "ноқулай сезмок": уялмок, ийманмок, тортинмок, орланмок, унғайсизланмок, қизармок, қимтинмок. "Ноқулай сезмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон руҳий ҳолати, унинг маънавий хиссиётлари билан боғланади. Улар инсоннинг ўз ва узгалар хатти-ҳаракати, жамиятда ўзини тутиши, аклий ва амалий фаолиятдан кишилар орасида (баъзан яққа ҳолда) унғайсизланиши, ноқулай сезиши, нимадандир тортиниши каби ҳолатларни билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида инсон руҳий ҳолатини ифодалайди. Ясама феъл от - лан, сифат - лан тузилишига эга. Улар қуйидагилар: Уялмок - унғайсизланган, хижолат ҳолатида булмок: У ёлғиз қизини кўрганидан хурсанд бўлса ҳам, уз ахволдан, кўринишидан уяларди (Шухрат). Уялиб юрарди шўрлик қахрамон (А. Орипов). Ғуломжон узр сўрашға уялди (М. Исмоилий).

Ийманмок - бир оз уялган (тортинган) ҳолатда булмок: Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий яқинига боришға ийманди (А. Қаххор). Ўзининг ҳолатидан ўзи ийманиб, гуноҳ қилиб кўйган одамдек Анварға қаради (У. Ҳошимов). Қодирбоев ... Ҳошим ақадан совлиқларни қочиришни сўраб олай деб оғиз жуфтлади-ю, куйбоқар Зубайданинг ҳузуриди ийманди (Ш. Тошматов).

Тортинмок - ийманмок, ноқулай сезган ҳолатда булмок: Бирок домлага яна рупара бўлгани тортиндим (А. Қаххор). Икки кундан сўнг Мазлума ҳоланинг маслаҳати билан Отамулла отасидан рози-ризалик тиламокчи бўлди, тортинди (Мирмуҳсин). Гуё у автобусға чикқиси келмас, нимадандир тортинар эди (О. Ёкубов).

Орланмок - ор-номус қилган, тортинган ҳолатда булмок: Мен шу чокқача, - деди Хушрўй, - бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланиш орқасида ҳар қимнинг

устида юрдим (А. Қодирий). Билмаганни сураб ўрганган олим, орланиб сўрамаган узига золим (Мақол).

Ўнғайсизланмок - нокулай (хижолатли) ҳолатда бўлмок: Мулла Абдурахмон бу учрашувдан ниҳоятда ўнғайсизланган (А.Қаххор). Бобир улардан баъзиларининг кузлари шўх чакнаганини пайкаб, ўнғайсизланарди (П.Қодиров). Қалаңдаров буни сезиб, бир қадар ўнғайсизланди, шекилли (А.Қаххор).

Қизармок - уялган ҳолатда бўлмок: Наккошнинг олча тунли шогирди донгдор шоир ҳам давлатнинг улуғ одами қаршисида кизарди (Ойбек). Шунда бояги йигит бирдан кизариб, боши ерга тушиб кетди (М.Исмоилий). Кап-катта одам ўқитувчининг олдида кизариб, изза бўлиб утириши жонимга тегди (Ф.Мусаёнов).

Қимтинмок - ўнғайсизланиш, ийманиш ҳолатида булмок: Ҳаёт ... кимтиниб, тортиниб онда-сонда бир кесим ковун оладида бир тишлаб яна кайтариб кўяди (М.Исмоилий), Уялмок, орланмок, кизармок сўзларида белги даражаси ийманмок, тортинмок, ўнғайсизланмок, кимтинмок сўзларига нисбатан ортик. Ўнғайсизланмок маъносидаги белги даражаси ийманмок, тортинмок, кимтинмок сўзларига нисбатан ортиқрок. Бу семантик гуруҳда "нокулай сезиш" даражасини ортик ва аниқ ифодалашига кура уялмок сузи етакчи саналади. Қизармок сўзининг ҳолат маъноси кўчма маъно сифатида изоҳланади. Уялмок, қизармок, тортинмок, асосан, сузлашув нутқиға хос, кўп қўлланади. Ийманмок, орланмок, ўнғайсизланмок, кимтинмок эса, асосан, бадий нутққа хос.

г) "узини йўкотмок": гангимок, ганграмок, эсанкирамок, обдирамок, довдирамок, каловламок, гарангламок, гарангси(-ра)мок, талмовсирамок, менгровсирамок. "Узини йўкотмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс (баъзан унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг ташқи ходисалар хақида тўғри мушоҳада юритиб, аниқ фикр айтишни, мақсадга мувофиқ тўғри ҳаракат қилишни, "муължални" аниқ олишни - аклий фаолиятни, мантикий меъёрни йўкотганилигини ифода этади. Ушбу феъллар гуруҳида ясама феъллар ҳам бўлиб, улар қуйидагича тузилишга эга: сифат -а, -ла, -си. Шуниси узига хоски, баъзи ясама феълларда -сира ясовчиси "тежалган" ҳолда, яъни кўшма аффикс сўз яшаш хусусиятини тўла сақлаган ҳолда таркибидаги охириги қушимча қисқарган, тушиб қолган кўринишда намоён бўлади.

Бунда -си нутқий сўз ясовчи қушимча -сираға нисбатан фонетик тур бўлиб келади. -сира ва -си қушимчали сузлар (гарангсирамок-гарангсимоқ)нинг шаклий фарқлиги асосида маъно умумийлиги этади. Бундай ҳолда гарангсирамок тил бирлигининг-морфем миқдорининг қисқариб, гарангсимоқ нутқ бирлиги

сифатида гапга "чикиши", тил бирлиги сифатида маъносини тула саклаб қолиши "семантик конденсациянинг"¹ бир қуринишидир. "Ўзини йўқотмоқ" мантикий ифодаси гапда қуйидаги феълларда намоён бўлади: Гангимок - саросимага тушган ҳолатда бўлмоқ: Ёқубжон чинакам гангиди (А.Қаххор). Ўзбек, форс тилларидан иборат курама бир шовкин бошни гангитди (Ойбек). Ошни дамлади ошпаз, гангиган, хуши ўзидамас, сузди ҳам (Т. Тула).

Ганграмок - гангиш ҳолатида бўлмоқ: Бошим ганграб, кўзим тўна бошлади (Ў.Хошимов). Товуш тузуми қисман фарқли гангимок, ганграмок феъллари маъно изохи жиҳатидан деярли бир хилликка, умумийликка эга. Айни вақтда ганграмок маъносида белги даражаси ортиқроқ. Гангимок, асосан, сузлашув нутқида хос бўлиб, кўп қулланади.

Эсанкирамоқ - саросимага тушган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ: Юк ташиган араваларнинг гумбураши, туяларнинг алақандай қайсарлик ва зарда билан бақирishi ... Арслонқулни анча эсанкиратди (Ойбек). Сиз ҳам юринг, -мен, эсанкиради киши (У.Назаров). Кампир эсанкиради (А.Мухто р).

Обдирамоқ - ўзини йўқотган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ: Шунинг учун кутилмаган ҳол қаршисида бир оз обдираб қолди (Ойбек). Нега обдираб қолдиларинг, отинглар, босинглар бу уйинг қургурни деб бақирди (С. Айний).

Довдирамоқ - анча ўзини йўқотган (саросимага тушган) ҳолатда бўлмоқ: Соли булса эси чикиб довдиради (С. Юнусов). Ногахон келган бу фикр уни бир оз довдиратди (О. Мухторов). Муаллимнинг тусатдан берган саволи қаршисида довдираган бола каби тараддуланиб, жавоб беришга уринди Абдишукур (Ойбек).

Каловламоқ - эсанкираган ҳолатда бўлмоқ: Наимий бу гурунган ўтиб кетмоқчи эди, кейинги гапни эшитиб, бошига биров гувала билан ургандай каловланиб қолди (О. Мухторов). Қор ва қум бурони кўз очтирмас, кишини каловлантирар эди (Ойбек).

Гарангламоқ - анча довдираган, ўзини йўқотган ҳолатда бўлмоқ: Йўлчи серсоқол дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглатди-да, чапдастлик билан қиличини суғуриб олди (Ойбек).

Гарангси(-ра)моқ - эсанкираган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ: Қуролсизлантирилган ясовулар гурр этиб, турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар (А.Қодирий). Мен гарангсиб у ёқдан - бу ёққа юрдим (А.Мухтор). Тураҳон гарангсираб қаради (М.Исмоилий).

Талмовсирамоқ - анча эсанкираган, ўзини йўқотган, гангиган

¹ Каранг О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М. 1966, 202-бет

ҳолатда бўлмоқ: Менинг энтак-тентак сузларимдан бой талмовсираб қолди, – деди шум бола (Ғ.Ғулом). Кампир уйғониб, талмовсираб, пойма-пой саволлар берди (Ойбек). Ҳақимжон талмовсиради (А.Қахҳор).

Менгровсимоқ – хушёрликни йўқотган, анқоврок ҳолатда бўлмоқ: Аввал кўз олдим сал қоронғилашиб, бошим ширингина айланиб кетди, менгровсиб қолдим (А.Мухтор). Ганграмоқ, эсанкирамоқ, довдирамоқ, гарангламоқ, талмовсирамоқ сўзларида белги даражаси ортик. Айникса, эсанкирамоқ, довдирамоқ сўзларида эса белги даражаси ундан ҳам ортик. Қаловламоқ, гарангсимоқ, ганграмоқ, талмовсирамоқ, менгровсирамоқ кам қулланади. Обдирамоқ шевага хос¹.

д) "катъиятсизлик": тарадудланмоқ, иккиланмоқ. Ушбу маъноли ҳолат феъллари, асосан, шахс (баъзан хайвон) хиссий-рухий ҳолати билан боғланади. Бу феъллар инсоннинг маълум мақсадини амалга оширишда, ютук-натижаларни қўлга киритишда, катъий ҳаракат қилиш, фаолият кўрсатиш ўрнига, аксинча катъиятсизлиги, қийинчиликлардан, тусиклардан чўчиши, улар олдида иккиланиши каби иродавий жараён-ҳолатларни ифодалайди. Ушбу ҳолат феъллари ясамалиги билан ажралиб туради. Улар от -лан, сон -лан тузилишига эга. Тарадудланмоқ – иккиланган ҳолатда бўлмоқ: Шу вақт кўприк ёнига келиб тўхтаган Анвар қаяққа бориб ётсам деб тарадудланди (А.Қодирий). Ҳақимбойвачча бу масалада ўзининг узоқ вақт тарадудланганига, ниҳоят фурсатни қочирганига афсусланди (Ойбек). ... раис булиб олгандан кейин мени яна ишлатса керак, деб тарадудланиб қолдим (Ғ.Ғулом).

Иккиланмоқ – тарадудланиш ҳолатида бўлмоқ: У бир дақиқагина иккиланди, кунглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди (О.Ёкубов). Самад бир пас иккиланиб турди-да, аста чиқди (С.Юнусов). Мен отни қичайман, от иккиланади, бурининг хидини билиб турибди, жонивор (Ҳ.Жаҳонгиров). Иккиланмоқ сузида белги даражаси нисбатан ортик булиб, у нутқда кенг қулланади. Тарадудланмоқ китобий.

е) «хушёрлиги ортмоқ»: сергақланмоқ, жиддийлашмоқ. "Хушёрлиги ортмоқ" манткий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Бундай феълларда инсоннинг таъсир предметига бўлган муносабатининг ўзгариши, кучайиши, диққат – эътиборини тўплаб, предметга қаратиши, қизиқшининг ортиши, у ҳақда аниқ маълумот олишга интилиши, хушёрлигининг ортиши каби ҳолатлар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама булиб, сифат -лан (-

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Уша лугат, 79-бет

лаш) тузилишига эга:

Сергакланмок - хушёр тортган ҳолатда булмок: Салоҳиддин заргар сергакланди (О. Ёкубов). Арслонкул сергакланиб, кўзларини Олимга тикди (Ойбек). Йигит қора кушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди (П. Қодиров).

Жиддийлашмок - жиддий, сергак ҳолатда бўлмок: Аввал кикирлаб кулган Арслон бирдан жиддийлашган (Мирмуҳсин). Фазлиддин йирик тишларини курсатиб, хаҳолади. Кейин жиддийлашди (Ойбек). Султонали жиддийлашган эди (А. Қодирий). Жиддийлашмок маъносида белги даражаси — "хушёрлик" ортик. Сергакланмок, жиддийлашмок сўзлари, асосан, адабий тилга хос, ёзма нутққа оид.

Хуллас, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон ҳолатини ифодалаши билан, маъно имкониятининг бойлиги билан узига хосдир.

Тил ва нутқнинг диалектик муносабати тил бирлигида -сузда куринади. Суз маъносига-маъно тузилишига кўра тавсифланади. Сузнинг маъно тузилиши, маъно таркиби нихоятда мураккаб бўлиб, бу ўзбек тилшунослигида (туркий тилшуносликда ҳам) нисбатан кам эътибор берилган ва етарли даражада ўрганилмаган масаладир. Бинобарин, сўзнинг, жумладан ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш катта илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ўзбек тили ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш қуйидаги натижаларга олиб келди:

1. "Ҳолат" семаси - таркибий қисми (мантикий булаг) асосида ажратилган ҳолат феъллари ўзбек тили феъл туркумининг асосий, энг йирик семантик майдонларидан бирини ташкил қилади.

2. Ўзбек тили ҳолат феъллари семантик майдони қуйидаги тўққизта ЛСГлардан ташкил топади: 1. Давомли ҳолат феъллари. Булар: "жойлашмоқ", "жараён" ва "миқдорий" ифодаларига эга. 2. Ҳаракат натижаси булган ҳолат феъллари. Бу ҳолат феъллари ҳаракат ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатга кўра уз ичида ҳаракатдан бир тула ҳолатга утишни ва ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга утишни ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ҳаракатдан бира тула ҳолатга утиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "эшитилиш" ва "бирикиш" мантикий ифодасига эга; б) "ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга утиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "шаклий", "зичлик", "тус", "миқдор", "сифат", "ёруғ", "йуқолмоқ", "харорат", "хид" ва "вақт" каби мантикий ифодаларга эга. 3. Ижро ҳолати феъллари, Булар: "эҳтиётламоқ" ва "кузатмоқ" мантикий ифодасига эга. 4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. Булар: "кулай" ва "миқдорий" (миқдорий ортмоқ ва миқдорий камаймоқ) мантикий ифодасига эга. 5. Малака ҳолати феъллари: Булар: "кўникиш", "ўрганиш" мантикий ифодасига эга. 6. Образли ҳолат феъллари. Булар: "тасаввур", "нур таратмоқ", "шаклий", "кўриниш", "жисмоний", "тургун", "тус", "бирикиш", "йўқ бўлмоқ", "кучи қирқилмоқ", "бушашмоқ", "ёруғ", "паршон", "йўқолмоқ" ва "тарқалмоқ" мантикий ифодаларига эга. 7. Биологик ҳолат феъллари. Булар: "истеъмол даражасига етмоқ", "шаклий", "ёши ортмоқ", "туз ва сувга эҳтиёж" каби мантикий ифодаларга эга. 8. Физиологик ҳолат феъллари. Бу феъллар физиологик ҳолатнинг табиатига кўра уз ичида: жисмоний узгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи гуруҳларга ажралади: а) "жисмоний ўзгариш натижаси булган физиологик ҳолат" феъллари: "тус", "шаклий", "холдан тоймоқ", "хира тортмоқ", "бетартиб", "тик", "ёнга тортилмоқ", "ҳажми

ортмок", "эгилмок", "тиришмок", "кутарилиб чикмок", "ботмок", "ҳаракати сушт", "куйи солинмок", "эти ортмок", "оғрик турмок", "соғ бўлмок", "бужмаймок", "таранглигини йўкотмок", "эти камаймок", "миқдори ортмок", "кискармок", "терга ботмок", "бирикмोक", "жисмоний кучаймок", "ярим уйку", "ухламок", "туймок", "ёш келмок", "хайрон бўлмок", "иссигини йўкотмок", "огирилиги ортмок", "саломатлиги йўколмок", "нами йўколмок" ва "ташна бўлмок" мантикий ифодаларга эга; б) "жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи ҳолат феъллари": "кулмок", "жунжимок", "хира тортмок", "шовкин турмок", "тортишмок," ва "бесаранжом" каби мантикий ифодаларга эга.

9. Психик ҳолат феъллари. Бундай ҳолат феъллари қандай муносабат ифодалашига кўра, асосан, ижобий муносабат ва салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "хурсандлик", "кониқмок", "завк-шавк", "кутаринкилик", "хис-ҳаяжон", "кибр-ҳаво", "диққат-эътибор қилмок", "рози бўлмок", "интилом", "ховуридан тушмок" ва "тинчланмок" каби мантикий ифодаларга эга; б) "салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "жахли чикмок", "ҳазар қилмок", "кўркув", "кийналмок", "хафа булмок", "кўнгли колмок", "қайғурмок" ва "нотинч" каби мантикий ифодаларга эга. Шунингдек, ўзбек тили психик ҳолат феъллари: "ишонмаслик", "хайрон", "нокулай сезмок", "ўзини йўкотмок", "катъиятсизлик" ва "хушёрлиги ортмок" каби маъноларга ҳам эга.

3. Ўзбек тили ҳолат феъллари, асосан, утимсиз баъзан утимли бўлади.

4. Ҳолат феъллари маъноларини аниқлаш ва изохлаш учун уларнинг маъно таркибидаги мантикий булакларни (семаларни) моҳиятига кўра: муштарак сема (архисема), бирлаштирувчи сема (интеграл сема) ва фарқловчи сема (дифференциал сема)ларга ажратдик. Муштарак сема асосида ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил қилинди. Бирлаштирувчи сема асосида ҳолат феълларининг лексик-семантик гуруҳлари (ЛСГ) юзага келади. Ҳолат феъли маъносининг фарқловчи семаси ҳар бир ЛСГ га кирувчи парадигматик муносабатдаги сузларнинг маъносини муайян нутқий шароитда бошқа сўз маъноларидан ажратиб турувчи, унинг нисбий мустикалигини кўрсатувчи, мантикий булак бўлиб, унда ҳар бир феъл маъносининг узига хос хусусияти, хиссий гаъсирчан бўёғи, белги даражаси қабилар акс этади.

5. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар ифода бирликлари асосида тузилган нутқ бирликлари (синтактик конструкциялар) ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлиб келади.

6. Феълдан англашилган ҳолатни узида ташувчи, муайян ҳолатга эга предмет сифатида инсон, хайвон, нарса ва воқеа- ҳодисалар

кузатилади.

7. Ҳолат феъллари семантик майдони туб ва ясама феъллардан ташкил топади.

8. Ҳолат феъллари ЛСГларининг ички семантик гуруҳларини ташкил қилувчи феъл сўзлар - тил бирликлари синонимик қаторни ҳосил қилиб, улар узаро қўлланиши, белги даражаси, хиссий гаъсирчан бўёғига кура фарқланади.

АДАБИЁТЛАР

- Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М. 1976.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (Синонимические средства язмка). М. 1974.
- Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М. 1967.
- Апресян Ю. Д. Семантическая структура слова в современном английском языке. Л. 1966.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М. 1976.
- Ахманова О. С. Основы компонентного анализа. М. 1966.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М. 1966
- Балли Ш. Французская стилистика. М. 1961.
- Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент. 1985.
- Березин Ф. М., Головин В. Н. Общее языкознание. М. 1979.
- Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. М. 1971.
- Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. Л. 1967.
- Будагов Р. А. Сравнительно-семиологические исследование М. 1963.
- Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М. 1981.
- Васильев Л. М. Семантические класса глаголов чувств. Очерки по семантике русского глагола. Уфа. 1971.
- Васильев Л. М. Исследование по семантике. Уфа. 1985. Волков А. П. Язык как система знаков. М. 1966
- Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантический структурным высказывания. Сб: Семантическая структура слова. М. 1974.
- Диалектика и логика. Законы мышления. М. 1962.
- Диалектика и логика. Формы мышления. М. 1962.
- Звегинцев В. А. Семасиология. М. 1957.
- Иванов С. Н. "Родословное древо тюрков" Абу-л-Газихана. Ташкент. 1969.
- Касевич Б. В. Семантика. Синтаксис. Морфология. М. 1988.
- Категории глагола и структура предложения. Л. 1983.
- Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значения и обозначение. М-Л. 1965.
- Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л. 1972.
- Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. Проблемы семантики, М. 1974.
- Ковтун Л. С. О значении слов. В.Я. 1955. №5.
- Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М. 1980.
- Колшанский Г. В. Логика и структура языка. М. 1965.
- Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. Язык и мышление. М. 1967.
- Комлев Н. Г. Семантическая аспектация языка. Язык и мышление.

М. 1967.

Комлев Н. Р. Компоненты содержательной структуры слова. М. 1969.

Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М. 1973.

Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. М. 1975.

Кузнецов А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике. В сб. синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М. 1971.

Кучкартаев И. К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Кучкартаев И. К. Структура семемы и системность лексики. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Лексико-грамматические проблемы русского глагола. Новосибирск 1969. Лексическая синонимия. М. 1967.

Лексико-грамматические исследования. Новосибирск. 1981.

Леонтьев А. А. Психолингвистика, М. 1967.

Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М. 1965.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М. 1969.

Логико-грамматические очерки. М. 1961.

Ломтев Т. П. Язык и речь. Вестник МГУ. 1964. №4

Мешанинов И. И. Глагол. М. 1982.

Мирзожиев М. Узбек тилида полисемия. Тошкент. 1975.

Мурыгина Э. М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола. М. 1970.

Мухамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. Тошкент 2005.

Мышление и язык. М. 1957.

Неъматов Ҳ, Бегматов Э, Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6

Неъматов Ҳ, Расулов Р. Узбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент. 1995.

Проблемы семантики. М. 1974

Проблемы знака и значения. М. 1969.

Прокопович Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видо-временных форм. М. 1982.

Расулов Р. Давомли ҳолат феълларининг семантик структураси. Узбек адабий тили таракқиёти масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1982.

Расулов Р. ҳолатларнинг образли ифодаланиши. Тошкент. 1982.

Расулов Р. Малака ҳолати феълларининг семантик структураси. Ҳозирги Ўзбек адабий тили нормаларининг такомил масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1987.

Расулов Р. Ҳаракат натижаси ҳолат феълларининг семантик структураси. Узбек тили Хоразм ўғуз шеваларини ареал ўрганиши

- тажрибасидан. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1988.
- Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент. 1989.
- Расулов Р. Нарзиева М. Лексикологияни урганиш. Тошкент. 1992.
- Раҳматуллаев Ш. Маматов Н. Шуқуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1980.
- Раҳматуллаев Ш. Юнусов Т. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш. Ўзбек тили ва адабиёти. 1974.
- Раҳматуллаев Ш. Семема-муस्ताкил тил бирлиги. Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. № 5.
- Селиверстова О. Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу. Филологические науки. 1967. № 5.
- Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. М: 1975.
- Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. М. 1971.
- Соссюр Ф де. Курс общей лингвистики. Соссюр Ф де. Труды по языкознанию. М. 1977.
- Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. М. 1978.
- Тенишев. Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М. 1961.
- Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент. 1972.
- Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М. 1962.
- Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М. 1968.
- Уфимцева А. А. Семантика слова. Аспекты семантических исследований. М. 1980.
- Цалкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке. Тбилиси. 1987.
- Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М. 1973.
- Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.
- Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М. 1981.
- Қучқортоев И. Суз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977.
- Ғуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент. 1954.
- Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973.
- Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1974.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.	4
Давомли ҳолат феълларининг маъно тузилиши	8
Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	12
Ижро ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	29
Ҳаракатнинг ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	31
Малака ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	35
Образли ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	37
Биологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	52
Физиологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши	58
Психик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	102
Хулоса.	137
Адабиётлар.	140